EOS

COMMENTARII
SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDITORES

VICTOR STEFFEN IOANNES WIKARJAK

Volumen LXIII 1975
Fasciculus 1

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EDITORUM CONSILIUM

SOPHIA ABRAMOWICZ, TORUNI
BRONISLAUS BILIŃSKI, ROMAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
CASIMIRUS FELIX KUMANIECKI, VARSAVIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
IOANNES WIKARJAK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR
POZNAŃ, UL. MARCHLEWSKIEGO 124-126
KATEDRA FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTOR
ANDREAS WÓJCIK

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

EOS LXIII 1975

EOS

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA
FILOLOGICZNEGO

POD REDAKCJĄ

WIKTORA STEFFENA JANA WIKARJAKA

Rocznik LXIII 1975

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EOS

COMMENTARII
SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDITORES

VICTOR STEFFEN IOANNES WIKARJAK

Volumen LXIII 1975

Z księgozbioru
Polskiego Towarzystwa Filologicznego

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1975

EDITORUM CONSILIUM

SOPHIA ABRAMOWICZ, TORUNII
BRONISLAUS BILIŃSKI, ROMAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
CASIMIRUS FELIX KUMANIECKI, VARSAVIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
IOANNES WIKARJAK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

POZNAŃ, UL. MARCHLEWSKIEGO 124-126
KATEDRA FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTOR
ANDRZEJ WÓJCIK

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1975. Nakład: 540 egz. Objętość: ark. wyd. 15,60, ark. druk. 14,50. ark. A1 20. Papier druk. sat. kl, III, 80 g, 70×100. Oddano do składania 17 VII 1974. Podpisano do druku 6 V 1975. Druk ukończono w maju 1975. Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. nr 793/74. A-15. Cena zł 45.–

Eos LXIII 1975

QUAESTIUNCULAE SATYRICAE

Scripsit
VICTOR STEFFEN

Aeschyli *Glaucus Pontius*, quamquam in fontibus antiquis satyricus diserte non appellatur, tamen inde a G. Hermanni recta cognitione iure pro satyrico habetur[1]. Quam enim fabulae indolem non solum exigua fabulae fragmenta iampridem nobis nota indicare videntur, sed etiam paulo extensius fragmentum, quod anno 1941 e papyro Oxyrhynchia in Papyrorum Oxyrhynchiarum volumine XVIII publici iuris factum et numero 2159 signatum est. Principem dramatis personam Glaucum ipsum fuisse inter omnes constat. Quem Glaucum, olim piscatorem Anthedonium, cum aliquando in maris litore piscaretur, pisces captos supra herbam abiecisse et mox cognovisse eosdem pisces, cum herbam tetigissent, vitam amissam recepisse scriptores antiqui tradunt[2]. Quo miraculo Glaucum stupefactum herbam illam ipsum degustasse et in deum marinum mutatum esse scriptores addunt, qui nautis errantibus salubria oracula praeberet.

Ad hunc Glaucum alludit Athenaeus XV 679a, cum Cynulcum cum Glauco ita comparat: ἐπειδὴ οὖν ἤδη καὶ σὺ πεπλήρωσαι οὐ μόνον τῶν τοῦ Γλαύκου κρανίων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀειζώου βοτάνης, ἧς ὁ Ἀνθηδόνιος ἐκεῖνος δαίμων ἐμφορηθεὶς ἀθάνατος πάλιν ἤ τις γέγονε... Dubitari non potest, quin in Athenaei textu verba πάλιν ἤ τις corrupta sint. Perperam sudaverunt viri docti, ut huic loco medelam afferrent. A. Meineke eadem verba in ἀσπαλιευτής vel ἁλιευτής mutavit et transpositis quibusdam verbis sententiam ita ordinavit, ut sensum probabilem ex Athenaei relatione eliceret[3]: ἧς ὁ Ἀνθηδόνιος ἐκεῖνος ἁλιευτὴς ἐμφορηθεὶς ἀθάνατος δαίμων γέγενε. Sed haec coniectura gravior est, quam quae accipi possit. Aliam et primo aspectu meliorem rei explicandae viam ingressus est G. Kaibel, cum πολύμητις pro πάλιν ἤ τις scribendum esse suspicaretur[4]. Sed huic coniecturae repugnat id, quod Glaucus πολύμητις appellari non potest, cum non versutia. sed potius miraculo obvio herbam degustaverit et in deum mutatus sit,

---

[1] G. Hermann, *De Aeschyli Glaucis dissertatio*, Opusc. II, p. 59 sqq.

[2] Cf. Paus. IX 22,6; Serv. *in Verg. Aen.* V. 823.

[3] A. Meineke, *Philologicarum exercitationum in Athenaei Deipnosophistas specimen primum*, Berolini 1843, p. 50.

[4] In editione Athenaei Naucratitae *Dipnosophistarum*.

Praeterea Kaibel id quoque effugere non potuit, quin nomen δαίμων in sententia transponere cogeretur. Itaque Kaibelii quoque coniectura reicienda esse videtur. Sin autem animo tenebimus Glaucum comesa herba deum erraticum et per maria natantem factum esse, nihil facilius erit, quam ut nomen πλανήτης pro corruptis verbis πάλιν ἥ τις restituatur. Athenaei sententia ita decurret optimum sensum praebens: ἐπειδὴ οὖν ἤδη καὶ σὺ πεπλήρωσαι οὐ μόνον τῶν τοῦ Γλαύκου κρανίων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀειζώου βοτάνης, ἧς ὁ Ἀνθηδόνιος ἐκεῖνος δαίμων ἐμφορηθεὶς ἀθάνατος πλανήτης γέγονε... Πλανήτης facile in πάλιν ἥ τις corrumpi potuit.

Iam multum vexabatur fragmentum ex Aeschyli *Lycurgo* satyrico depromptum, quod Athenaeus X 447c ita fere nobis tradidit:

κἀκ τῶνδ' ἔπινε βρῦτον ἰσχναίων χρόνωι
κἀσεμνοκόμπει τοῦτ' ἐν ἀνδρείαι στέγηι.

Mittamus quaestionem non solutam, utrum hi versus describant, quo modo Lycurgus in Pangaei antro inclusus se gesserit, an ironicum contineant praeceptum, ut inde ab inclusione sua cervisiam bibat et iactet se hoc faciens. Illi, qui priorem versuum explicationem praeferunt, in v. 1 κἀκ πῶνδ' ἔπινε βρῦτον et in v. 2 κἀσεμνοκόμπει τοῦτ' legunt. Qui autem alteram explicationem amplectuntur, in v. 1 κἀκ πῶνδε πῖνε βρῦτον et in v. 2 καὶ σεμνοκόμπει τοῦτ' scribunt. Sed quaestio omnino solvi non potest, cum nesciamus, ex quo actionis contextu versus nobis traditi sint[5]. Suspecta sunt quoque verba ἰσχναίων χρόνωι v. 1 claudentia. Coniecturae, quae ad hunc locum sanandum allatae sunt, non multum proficiunt et res manet adhuc incerta[6]. Maximam autem difficultatem offerunt verba ἐν ἀνδρείαι στέγηι v. 2 claudentia. Neque enim intellegi potest, cur tectum virile appelletur. H. van Herwerden loco corrupto medelam afferre studens primo ἐν ἀνδρείαι τιθείς scribendum esse putavit[7], sed postea coniecturam suam tamquam praepropere conceptam revocavit, quamquam Nauck ingeniose factam eam esse iudicaverat[8]. Novam coniecturam proposuit H. J. Mette, qui Platonis verba (*Pol.* I 348e 2) ἐν ἀρετῆς καὶ σοφίας τιθεῖς μέρει et Strabonis locutionem (II 3,5) ἐν πίστεως μέρει τιθείς in memoriam reducens in Aeschyli fragmento

---

[5] De varia explicationis versuum ratione cf. Z. K. Vysoký, *Aischylův Λυκοῦργος σατυρικός*, Listy Filologické III 1955, p. 171 sq.

[6] *ἰσχνανθὲν χρόνωι* prop. Blaydes, *Advers. in tragicorum Graecorum fragmenta*, p. 257; ἰσχναίνων λίνωι T. G. Tucker, Class. Rev. XVIII 1904, p. 246; ἰσχναίνων χρόα H. van Herwerden, *Exercitationes criticae*, Hagae Comitum 1862, p. 2.

[7] van Herwerden, *l. c.*

[8] A. Nauck, *Tragicorum Graecorum fragmenta*, editio secunda, Lipsiae 1889, p. 40.

ἐν ἀνδρείας μέρει restituendum esse arbitratus est[9]. Quam tamen coniecturam quamquam K. Deichgräber[10] et Z. Vysoký[11] comprobaverunt, accipere non licet, propterea quod illud participium, quod est τιθείς, locutionesque Platonis et Strabonis explet, in Mettei coniectura omnino desideratur et praeterea a traditis in Aeschyli fragmento litteris nimis abscedit. Quo modo locus Aeschyli in dubium vocatus restituendus sit, indicare nobis videntur Sophoclis *Antigonae* vv. 955–958 et *Rhesi* Euripidi falso adscripti vv. 970–973. Apud Sophoclem chorus de Lycurgo a Baccho punito ita cantat:

ζεύχθη δ' ὀξύχολος παῖς ὁ Δρύαντος
'Ηδωνῶν βασιλεύς, κερτομίοις
ὀργαῖς ἐκ Διονύσου
πετρώδει κατάφαρκτος ἐν δεσμῶι.

Locus igitur, quo inclusus est Lycurgus, πετρώδης δεσμός sive saxeus carcer appellatur. De eodem Lycurgo haec tradidit *Rhesi* auctor:

κρυπτὸς δ' ἐν ἄντροις τῆσδ' ὑπαργύρου χθονὸς
ἀνθρωποδαίμων κείσεται βλέπων φαός,
Βάκχου προφήτης, ὥστε Παγγαίου πέτραν
ὤικησε σεμνὸς τοῖσιν εἰδόσιν θεός.

Quibus ex versibus luculentissime apparet Lycurgum in saxeam Pangaei montis speluncam coniectum esse (κρυπτὸς δ' ἐν ἄντροις τῆσδ' ὑπαργύρου χθονός). Nomen Graecum στέγη non solum tectum vel domum, verum etiam speluncam significat. Hac voce etiam Cyllenae nymphae spelunca significatur, in qua Mercurius modo natus educabatur, et spelunca Polyphemi in Euripidis *Cyclope*[12]. Itaque vocem στέγη e fragmento Aeschyleo amovere non licet. Corrupta est potius lectio ἀνδρείαι, pro qua substituenda est lectio ἀντραίαι. Legendum est igitur ἐν ἀντραίαι στέγηι. Hac enim ratione perspicuus sensus loco corrupto redditur. Lycurgus igitur Bacchi contemptor in spelunca saxea vitam degere coactus est.

E scholiis Pindari *Nem.* 3,60 Thetidem iam bestiarum iam ignis et aquae speciem assumpsisse comperimus, ut Peleum se persequentem

---

[9] H. J. Mette, *Die Fragmente des Aischylos*, Berlin 1959, p. 34.

[10] K. Deichgräber, *Die Lykurgie des Aischylos*, Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philol.-hist. Klasse, Fachgruppe 1, Neue Folge III Nr. 8, p. 274.

[11] Vysoký, *o. c.* p. 171.

[12] Cf. Soph. *Ichneut.* v. 261: Ζεὺς γὰρ κρυ[φαίαν ἐς στέ]γην 'Ατλαντίδος [τήνδ' ἧκε]; v. 265: [κατὰ στέγ]ης δὲ παῖδ' ἐφίτυσεν μόνον; Eurip. *Cycl.* v. 91: ἄξενον στέγην τήνδ' ἐμβεβῶτες; v. 382: ἐπεὶ πετραίαν τήνδ' ἐσήλθομεν στέγην.

effugeret. Eum tamen perduravisse et victorem ex hoc certamine exisse. Quam ad rem confirmandam scholiastes Thetidis ipsius de calamitate sua conquerentis affert verba ex Sophoclis *Achillis amatoribus* deprompta:

τίς γάρ με μόχθος οὐκ ἐπεστάτει; λέων
δράκων τε, πῦρ, ὕδωρ.

In textu poetae a scholiasta allato non omnia recte se habere multi viri docti consentiunt. Plerique verbum ἐπεστάτει cum subiecto, quod est μόχθος, non congruere putant. Num res molesta quemquam omnino miseriis levare potest? Quam difficultatem respiciens H. van Herwerden verbum ἐπεστάτει in ἐπεζάρει mutavit, ut interrogationem quae dicitur rhetoricam eliceret hanc: 'Quae enim molestia me non opprimebat?'[13] Quam rei explicationem si acciperemus, certe evitare non possemus, quin permutationes, quas Thetis subierat, tamquam duram rem ab ipsa iniquo animo latas esse suspiceremus. Primo aspectu haec fieri potuisse consentimus. At altera ex parte non est obliviscendum permutationes illas Thetidi ad tempus confidentiam quandam et tutelam dedisse. Ita permutationes deae acceptiores fuisse quam Pelei instantiam pro certo haberi potest. Sed ad hanc quaestionem paulo infra revertemur.

Nunc ad aliam difficultatem in textu obviam animum advertere iuvat. Post illam rhetoricam interrogationem τίς γάρ με μόχθος οὐκ ἐπεστάτει; Thetis formas enumerat, quas ipsa induerat, ut Peleo persequenti se substraheret. Formae autem hae fuerunt: λέων δρώκων τε, πῦρ, ὕδωρ. Quae ita enumerantur, ut nomen leonis in versum priorem cadat, cetera autem nomina in versu altero continuentur. Nescio an haec enumerandi ratio fabulae satyricae omnino conveniat. In fabulis enim satyricis res similes uno tenore in uno versu enumerari solent. Talis enumerationis exempla sunt haec:

Sophoclis fr. 8 St.[2]:

γέρανοι, κορῶναι, γλαῦκες, ἰκτῖνοι, λαγοί

Sophoclis fr. 90 St.[2]:

μαστιγίαι, κέντρωνες, ἀλλοτριοφάγοι

Aeschyli fr. 43 St.[2]:

λινᾶ δὲ πείσματ', ὠμολίνου μακροὶ τόνοι

Sophoclis *Ichneut.* v. 143:

ἄνευρα κἀκόμιστα κἀνελεύθερα.

---

[13] H. van Herwerden, *Ad poetas scenicos Graecorum*, Mnem. N. S. VI 1878, p. 280.

Quae cum ita sint, mirandum non est, quod Nauck hac fortasse ratione ductus nomen leonis e v. 1 in v. 2 transtulit et in fine v. 1 ἐπεστρατεύετο pro tradito ἐπεστάτει scripsit[14]. Postea vero abiecta pristina coniectura Herwerdenium partim secutus v. 1 ita scribere suasit[15]:

τίς γάρ με <τίς με> μόχθος οὐκ ἐπεζάρει;

Nunc ad lectionem ἐπεστάτει a Pindari scholiasta traditam revertor. Verbum ἐπιστατέω (= supersto, adsto) plerumque cum casu dativo aut genetivo iungitur. Nonnumquam tamen etiam cum casu accusativo iungitur velut apud Plutarchum (*Vita Pericl.* 3): ἐπιστατοῦντος τοῦτο Περικλέους, et in Sosithei fr. 1,16 St.²: ἐπιστατῶν δὲ λῆια. Itaque offendere nos non debet ἐπεστάτει cum acc. iunctum in fragmento ex Sophoclis *Achillis amatoribus* sumpto, praesertim cum sermo satyricus nonnumquam a solitis grammaticae legibus abscedat. Quam autem viam emendandi fragmenti inire debeamus, indicare nobis videtur hic Athenaei locus (III 99c): καὶ Σοφοκλῆς δέ που ὁ ποιητὴς τὸν φύλακα μόχλον φόβου ὠνόμασεν ἐν τούτοις:

θάρσει, μέγας σοι τοῦδ' ἐγὼ φόβου μοχλός.

Hic locus nos edocet Sophoclem voce μοχλός, cuius proprius sensus est 'vectis', metaphorico sensu pro tutore sive defensore usum esse. Clarum est etiam illas formas, quas Thetis Peleum fugiens acceperat, tamquam vectes timoris fuisse, quae ipsam a Peleo defendebant. Qua de causa facere non possum, quin Sophoclis fragmentum ex *Achillis amatoribus* ita restituam:

τίς γάρ με μοχλὸς οὐκ ἐπεστάτει <φόβου;>
λέων, δράκων τε, πῦρ, ὕδωρ.

Hoc enim modo fragmentum ab omni parte probabilem sensum accipit.

In lexico Vindobonnensi ψ 6 legitur: ψυχαγωγὸς ὁ ἀνδραποδιστής· Εὐριπίδης· βάσκανον μέγιστον ψυχαγωγόν. Ex Euripidis *Eurystheo* fragmentum sumptum esse conici potest ex Io. Sardicii verbis (*Rhet. Gr.* 15, 82, 21 Rabe): εἴρηται δὲ τὸ ψυχαγωγεῖν ἐπὶ ἀνδραποδιστοῦ, ὡς Εὐριπίδης ἐν τῶι Εὐρυσθεῖ ἐπὶ τοῦ Ἡρακλέους. Wilamowitz, cum ad hoc fragmentum respiceret[16], sui ut solet confidens edixit: „Μέγιστον ist verdorben und lässt sich nicht heilen; daher bleibt auch das Versmass unsicher". Cave hoc Wilamowitzii edictum accipias. Ψυχαγωγός sive ἀνδραποδιστής est enim

[14] A. Nauck, *De tragicorum Graecorum fragmentis observationes criticae*, Jahresber. über das Königl. Joachimsthalsche Gymnasium, Berlin 1855, p. 17.

[15] Nauck, *Tragicorum Graecorum fragmenta*, p. 166.

[16] U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Kleine Schriften*, IV, p. 122.

plagiarius, qui homines rapit eosque venditat. Si hoc raptoris nomen cum pronomine ἑαυτοῦ iungitur, hominem significat, qui se ipsum alicui venum dat. Quod saepius Herculem fecisse scimus. In Euripidis *Syleo* et in Ionis *Omphala* Hercules non invitus a Mercurio venum datur. In Euripidis autem *Eurystheo* ipse ad regem Tirynthis se contulit et sua sponte in servitium ei se tradidit, ut expleret oraculum Delphis acceptum, de qua re copiosius refert Apollodorus II 4,12 sqq. Hoc modo Hercules sui ipsius venditor factus est. Ex quo apparet fragmentum in lexico Vindobonnensi allatum ita supplendum esse, ut legatur: βάσκανον / μέγιστον ‹αὑτοῦ› ψυχαγαγόν et metrum iambicum fragmenti restituatur.

Apud Hephaestionem 1 p. 7, 8 Consbr. legimus: τὸ ἐλήλυμεν ἐδείξαμεν καὶ ἐν ἄλλοις μέτροις συνήθως αὐτοῖς λεγόμενον, ὡς παρ' Ἀχαιῶι ἐν Κύκνωι. 'Κύκνου δὲ πρῶτα πρὸς δόμους ἐλήλυμεν', παρ' ὧι καὶ τὸ δεύτερόν ἐστιν ἀκολούθως πρόσωπον· 'τοιοῦδε φωτὸς πρὸς δόμους ἐλήλυτε'. Ad comprobandas formas ἐλήλυμεν et ἐλήλυτε Hephaestio duo affert fragmenta, quorum alterum diserte Achaei *Cycno* adscribitur, alterum autem ex fabula incerta eiusdem poetae sumptum esse viri docti putabant. Solus Snell, vir doctissimus, ambo fragmenta Achaei *Cycno* tribuit[17]. Recte quidem. Ut alterum fragmentum antea incertae fabulae tribueretur, ea re factum esse videtur, quod viri docti adverbio, quod est ἀκολούθως, solum notionem 'proinde' vel 'quod sequitur' tribuebant, cum ἀκολούθως etiam idem valere videatur ac 'continuo' sive 'statim'. Quae cum ita sint, Hephaestionis verba ita intellegenda sunt: Formam ἐλήλυμεν etiam in aliis metris secundum eorum (i. e. Atticorum) morem usurpari demonstravimus, velut apud Achaeum in *Cycno* Κύκνου δὲ πρῶτα πρὸς δόμους ἐλήλυμεν, apud quem etiam secunda persona statim occurrit τοιοῦδε φωτὸς πρὸς δόμους ἐλήλυτε; Ex quo evenire videtur non solum ambo fragmenta ex Achaei *Cycno* deprompta esse, verum etiam, ut vult Snell, secum cohaesisse. Habemus igitur duos versus e dialogo Sileni et advenae cuiusdam sumptos, qui sicut satyri in Cycni insidias inciderat. Alter versus est Sileni, qui advenae referre videtur, quo modo ipse cum satyris in Cycni domum deerraverit, alter autem ipsius advenae, qui miratur satyros ad talem virum pervenisse. Versus igitur ita edendi sunt:

A. Κύκνου δὲ πρῶτα πρὸς δόμους ἐλήλυμεν.
B. τοιοῦδε φωτὸς πρὸς δόμους ἐλήλυτε;

Dubitari non potest, quin versus ad prologum fabulae pertinuerint, in quo Silenus advenam de Cycni moribus certiorem faciebat. Fabula enim

---

[17] B. Snell, *Tragicorum Graecorum fragmenta*, I, p. 122.

ad illud fabularum satyricarum genus pertinebat, in quibus monstruosi hominum persecutores ac trucidatores producebantur.

E Critiae *Sisypho*, fabula satyrica, Sextus Empiricus fragmentum quadraginta duos versus continens nobis servavit, quod ad fabulae prologum pertinere videtur. Describuntur in hoc fragmento illa tempora, cum hominum vita nondum ordinata erat et vis et iniuria plus valebant quam boni castique mores. Nondum praemia tum exstitisse eis, qui vitam probam innocentemque agerent, neque poenas iis, qui a rebus scelestis se non abstinerent. Tempore demum procedente leges esse constitutas, quae hominum malitiosorum scelera cohiberent. Sed leges solum ea scelera cohibere valuisse, quae palam et tamquam ante omnium oculos committerentur, cum occulti sceleratores protinus impune grassarentur. Eos enim leges consequi non potuisse. Tandem hominem quendam sollertem et sapientem timorem deorum inflavisse, qui omnia viderent et etiam ea scelera, quae clam committerentur, punirent. De his rebus refert auctor versibus 9—15:

ἔπειτ' ἐπειδὴ τἀμφανῆ μὲν οἱ νόμοι
ἀπεῖργον αὐτοὺς ἔργα μὴ πράσσειν βίαι,
λάθραι δ' ἔπρασσον, τηνικαῦτά μοι δοκεῖ
<....> πυκνός τις καὶ σοφὸς γνώμην ἀνήρ
θεῶν δέος θνητοῖσιν ἐξευρεῖν, ὅπως
εἴη τι δεῖμα τοῖς κακοῖσι, κἂν λάθραι
πράσσωσιν ἢ λέγωσιν ἢ φρονῶί <τι>.

V. 12 non est plenus, deest unus pes iambicus. Quem versum viri docti supplere conabantur varias coniecturas proferentes. Supplementa, quae proposuerunt, haec sunt:

<φρένας> πυκνός τις καὶ σοφὸς γνώμην ἀνήρ (Meineke)
πυκνός τις <ἄλλος> καὶ σοφὸς γνώμην ἀνήρ (Grote)
<πρῶτον> πυκνός τις καὶ σοφὸς γνώμην ἀνήρ (Enger)
πυκνός τις <ὄντως> καὶ σοφὸς γνώμην ἀνήρ (Normann)
<φῦναι> πυκνός τις καὶ σοφὸς γνώμην ἀνήρ (Tucker)
<γνῶναι> πυκνός τις καὶ σοφὸς γνώμην ἀνήρ (Wecklein).

Maxime ex supplementis, quae attulimus, arridet nobis Meinekii supplementum. Attamen una res respicienda est, quam non respexerunt viri docti versum supplentes. In codicibus Sexti Empirici in ipso versus 12 initio lacuna est quattuor litterarum. Suspicari licet scribam ex archetypo versum describentem primas quattuor litteras non recognovisse et ideo spatium vacuum reliquisse. Si re vera ita fuit, reicienda sunt non solum omnia supplementa, quae in medium versum cadunt, sed

etiam Meinekii supplementum ‹φρένας› πυκνός, propterea quod lacuna in codicibus minor est, quam quae sex litteras capiat. Lacunam autem optime explebit adverbium ἄγαν. Scribamus igitur:

τηνικαῦτά μοι δοκεῖ
‹ἄγαν› πυκνός τις καὶ σοφὸς γνώμην ἀνὴρ
θεῶν δέος θνητοῖσιν ἐξευρεῖν.

E fabula satyrica, quam Pytho Byzantius Ἀγήν inscripserat, duo fragmenta nobis tradita sunt ab Athenaeo XIII, p. 595f. Quae fragmenta e fabulae prologo sumpta esse videntur. Duae ibi producuntur personae, altera videlicet e comitatu Alexandri Macedonii, altera e Macedonia in castra Alexandri venisse videtur, ut munus quoddam expleret. Illa persona, quam primo loco nominavimus, ab altera persona certior fieri cupit, quae res in Graecia atque imprimis Athenis agitentur. Ita enim advenam alloquitur:

ἐκμαθεῖν δέ σου ποθῶ,
μακρὰν ἀποικῶν κεῖθεν, Ἀτθίδα χθόνα
τίνες τύχαι καλοῦσιν ἢ πράττουσι τί.

Gravissimam suspicionem in hac fragmenti parte suscitant verba τίνες τύχαι καλοῦσιν. Omnes fere viri docti verbum καλοῦσιν corruptum et pro eo aliud quoddam verbum substituendum esse putant. Schweighaeuser verbum κατέχουσιν induxit, Kaibel scribere suasit κρατοῦσιν. Ego olim χραίνουσιν scripseram, quae coniectura Snellio probabilissima videbatur[18]. Nunc autem hac coniectura minus contentus verbum invenisse mihi videor, quod aptius in textum quadret. Est autem verbum κλονεῖν, quo bis usus est Sophocles in *Oed. Col.* 1239, cum chorum de Oedipi sorte sic querentem produceret:

ἐν ὧι τλάμων ὅδ', οὐκ ἐγὼ μόνος,
πάντοθεν βόρειος ὥς τις ἀκτὰ
κυματοπλὴξ χειμερία κλονεῖται,
ὡς καὶ τόνδε κατ' ἄκρας
δειναὶ κυματοαγεῖς
ἄται κλονέουσιν ἀεὶ ξυνοῦσαι.

Κλονεῖν idem est atque 'agitare, iactare'. In Pythonis textu scribendum est igitur: Ἀτθίδα χθόνα / τίνες τύχαι κλονοῦσιν ἢ πράττουσι τί. Agitur enim de Atheniensibus post libertatem amissam variis fortunis agitatis.

Athenaeus X, p. 420b, postquam tria fragmenta e Lycophronis *Menedemo* attulit, ita pergit: ἱστορεῖται δὲ καὶ ὅτι πολλάκις συνόντας αὐτοὺς

[18] B. Snell, *Scenes from Greek Drama*, Berkeley and Los Angeles 1964, p. 100.

(i. e. convivas) ἐπὶ πλεῖον ὁ ὄρνις κατελάμβανε τὴν ἕω καλῶν, τοῖσι δὲ οὐδέπω κόρος. Iam diu viri docti observaverunt verba ὁ ὄρνις κατελάμβανε τὴν ἕω καλῶν et τοῖσι δὲ οὐδέπω κόρος sermonem poeticum quodam modo redolere. Fuerunt, qui ex Athenaei verbis Lycophronis ipsius verba restituere conarentur. Meineke scribere suasit:

ὁ τὴν ἕω καλῶν
κατέλαβεν ὄρνις, τοῖσι δ' οὐδέπω κόρος.

Mihi tamen duo pleni versus ex Lycophronis fabula restitui posse videntur. Quos ita constituendos esse arbitror:

συνόντας αὐτοὺς πλεῖσθ' ὁ τὴν ἕω καλῶν
κατέλαβεν ὄρνις, τοῖσι δ' οὐδέπω κόρος.

Sic scribentes quartum fragmentum ex Lycophronis fabula depromptum recuperaremus.

Posnaniae

Eos LXIII 1975

UWAGI O JĘZYKU EROTYCZNYM STAREJ KOMEDII ATTYCKIEJ

Napisała

ANNA M. KOMORNICKA

Rozważania niniejsze powstały na marginesie kwerendy dotyczącej języka erotycznego komedii greckiej, którą przeprowadzałam w Instytucie Filologii Klasycznej w Urbino. Materiał zawierający wszystkie terminy i wyrażenia z dziedziny *linguaggio amoroso*, występujący u Arystofanesa i we fragmentach starej komedii attyckiej (11 sztuk + 969 fr. arystofanejskich, 52 innych komediopisarzy, 408 tytułów zaginionych sztuk)[1], opracowany przeze mnie w wersji dwujęzycznej — grecko-francuskiej — ma być wyzyskany w wielkim „Słowniku języka erotycznego poezji greckiej", który Instytut Filologii Klasycznej w Urbino, pod kierownictwem jego twórcy i dyrektora, profesora Bruno Gentili, zamierza wydać.

Fragmenty poetów komicznych są w zasadzie rzadko przedmiotem badań ze względu na ułamkowy i wyrywkowy charakter tekstu. Trudno jest snuć hipotezy dotyczące treści i wątków komicznych, jeśli w większości wypadków zachowało się 1 do 3 wierszy, a często tylko jeden wyraz. Możliwe tu są jedynie studia ściśle językowe, oparte na materiale, którym rozporządzamy, ale i tak należy zachować ostrożność i strzec się uogólnień i kategorycznych stwierdzeń. Problem fragmentów komediopisarzy jest skomplikowany i z innego względu, który na przykład w badaniach nad językiem miłosnym Safony czy Alkajosa, a nawet tragedii nie nastręcza specjalnych trudności i zastrzeżeń. Wiadomo, iż w komedii obok wyrazów użytych dosłownie i „na serio" — w partiach lirycznych na przykład — napotykamy słowa mające odcień ironiczny, parodystyczny, dwuznaczny, wyrazy dosłowne lub przenośne, które zmieniają swe znaczenie w zależności od sytuacji, od tego, kto do kogo, wobec kogo i w jakim celu je wypo-

---

[1] Uwzględniłam możliwie wyczerpująco scholia do komedii i antycznych leksykografów jak Polluks, Atenajos, Hezychiusz, Suda, Eustacjusz i in. Posługiwałam się wydaniami F. W. Hall, W. M. Geldart, *Aristophanis Comediae*, I, Oxford 1952; II, Oxford 1956; wydania fragmentów: A. Meineke, Berlin 1839-1857; Th. Kock, Leipzig 1880-1888; I. Demiańczuk, *Supplementum Comicum*, Kraków 1912; J. M. Edmonds, *The Fragments of Attic Comedy*, I, Leiden 1957. Z ważniejszych monografii lub wydań poszczególnych poetów komicznych: J. Th. Pieters, *Cratinus*, Leiden 1946; M. G. Bonanno, *Studi su Cratete comico*, Padova 1972; J. Taillardat, *Les images d'Aristophane. Etudes de langue et de style*, Paris 1962.

wiada. Teksty mówione na scenie, a zwłaszcza teksty komediowe są dwuwarstwowe; oprócz słów znajdujących się w tekście komedii jako gatunku literacko-teatralnego zasadniczą rolę w „aurze semiotycznej" wyrazów i wypowiedzi grają specjalne znaki, gesty i gra aktorów, ponadto atmosfera i odbiorca[2]. Sprawa jak widać bardzo delikatna i często nie do rozwiązania, jeśli dysponujemy nie całą sceną, lecz kilkoma wierszami.

Innego rzędu trudność stanowi dla dzisiejszego czytelnika aspekt obsceniczny, tematyka najogólniej mówiąc „falliczna", która stanowi ważną dziedzinę języka erotycznego. Badaczom komedii starożytnych nie trzeba przypominać, że z kultem fallosa jako symbolu płodności łączyły się zagadnienia zasadniczej wagi dla starożytnego Greka. W tym aspekcie rytualno-ludzkim chodziło o możliwość przetrwania, utrzymania i tworzenia nowego życia. Chodziło tu nie tylko o prokreację istot ludzkich, ale i o zwierzęta potrzebne człowiekowi, o urodzaje i plony pól, lasów i morza. Dla człowieka epoki homerowej, podobnie jak za czasów Starego Testamentu największym bogactwem i sławą była rodzina, „ród bogaty w synów i w trzody". Ponadto wiemy dobrze, że starożytni odbierali inaczej obscena komiczne, ukazywane im nie tylko ad aures, ale i ad oculos na scenie. Były to sprawy „ściśle męskie", w których — nie zapominajmy o tym — uczestniczyli jako aktorzy i jako widzowie na Wielkich Dionizjach czy Lenajach tylko mężczyźni. Tym niemniej ze względów przyzwoitości, tam gdzie pewne zwroty czy opisy sytuacji będą zbyt drastyczne, ograniczę się do omówienia słownictwa greckiego nie podając żadnych analogii, właściwej, przenośnej czy idiomatycznej, w języku polskim.

Artykuł niniejszy zawiera jedynie pewien wycinek całej opracowanej przeze mnie dziedziny i jest niewielką częścią dużej całości. Dla zorientowania jednak czytelnika nakreślę w punktach plan całokształtu, po czym ograniczę się do szczegółowego omówienia jednej tylko grupy tematycznej. Punktem wyjścia będą nie poszczególne wyrazy w porządku alfabetycznym, jak w glosarium tego typu, ale dziedziny, do których się one odnoszą. Mimo iż w zasadzie zajmuję się tutaj starą komedią, to jednak starałam się rozważania moje oprzeć na szerszej płaszczyźnie porównawczej, a więc w wielu wypadkach wspominam również o średniej i nowej komedii, a ewolucje sensu pewnych wyrazów próbuję wykazać od dzieł Homerowych, przez lirykę archaiczną do komediopisarstwa V w., nie zaniedbując współczesnych lub późniejszych analogicznych przekazów tragedii greckiej. Specjalny nacisk kładę na przemiany i deformacje tak słowne,

---

[2] Cf. F. Rossi-Landi, *Semiotica e ideologia. Azione sociale e procedimento dialettico nel teatro*, Roma 1972, s. 49n. — niezwykle trafne uwagi dotyczące wspomnianych dwóch płaszczyzn utworów scenicznych.

jak i znaczeniowe pewnych wyrazów, na ich sens dosłowny lub metaforyczny, w zależności od gatunku literackiego, poetyckiego, w którym występują.

Tę przebogatą dziedzinę aspektów erotycznych podzieliłam jak następuje: 1. Miłość fizyczna (pocałunki, akt miłości, pieszczoty). 2. Miłość jako uczucie, sentyment we wszystkich odcieniach i barwach. Będzie to więc tęsknota, „zadurzenie się", uwielbienie ukochanego (-nej), pożądanie, pragnienie posiadania, gry miłosne, flirt, zazdrość, udawanie miłości, intrygi, lęk przed utratą ukochanej osoby, miłość ze wzajemnością i miłość nieszczęśliwa, nieśmiałość i wstyd wyznania swego uczucia, rozpacz i smutek, agresywność, namiętność, pragnienie zemsty i odwetu za zdradę lub obojętność itd. Obie te dziedziny są zresztą często ze sobą ściśle zespolone, nie tylko w komedii, ale i w życiu.

Inny podział, który również uwzględniam, to rodzaje miłości, z których każdy ma swoje specyficzne cechy: 1. Miłość kobiety do mężczyzny. 2. Miłość mężczyzny do kobiety. 3. Eros paidikos, pederastia. 4. Miłość uprawiana wbrew naturze. 5. Autoerotyzm.

W ramach tego podziału można jeszcze wyróżnić a) dziedzinę małżeństwa (konkury, zaślubiny, uroczystości weselne), których słownictwo wspólne z eposem i liryką daje pole do subtelnych dociekań, b) konkubinat. Instytucja heter, z którą łączy się prostytucja.

Zacznijmy nasze rozważania od wyrazu „kochać": φιλέω, ἐράω. W zasadzie czasowniki te, choć nieraz występują wymiennie, mają odmienny odcień znaczeniowy. Φιλεῖν bardzo ogólne oznacza „kochać", „miłować", „spoglądać na kogoś z miłością", „lubić", „chętnie coś robić" oraz „całować" i „obcować z kimś fizycznie". O obu ostatnich znaczeniach pomówimy poniżej. Komedia używa wyrazu φιλέω dla wyrażenia uczuć bądź między dwojgiem ludzi podobnej płci (*Av.* 1010), bądź między mężczyzną a kobietą (*Lys.* 870, 909), między dziećmi i rodzicami (*Vesp.* 118), w odniesieniu do narodu (*Vesp.* 889). Złożenia i neologizmy utworzone z tym czasownikiem są w komedii niezmiernie częste i występują bądź w formie przymiotnika lub imiesłowu, bądź jako czasownik, rzadziej w formie rzeczownika[3]. Niektóre z tych złożeń są zapożyczone z eposu

[3] Spośród ciekawszych *hapax* wymieńmy: φιλανθρακεύς (Ar. *Ach.* 336), φιληλιαστής (*Vesp.* 88), φιλόκυβος (*Vesp.* 75) i inne spotykane również w innych gatunkach literackich: φιλόξενος (*Vesp.* 82, 83), φιλόπολις (*Pl.* 726, 900), φιλόδημος (*Nub.* 1187), φιλαθήναιος (*Ach.* 142, *Vesp.* 282), φίλαυλος (*Ran.* 1317, cf. Soph. *Ant.* 965), φιλότεκνος (*Th.* 752, cf. Eur. *Her. Fur.* 636, *Phoen.* 356, Philostratus, *Vit. Apoll.* 2.14 φιλοτεκνέω) φιλοσυκοφάντης (*Schol. Ar. Pl.* 874), Φιλοτραγῳδός (tytuł komedii Aleksisa), φιλεγκώμιος (*Schol. Ar. Pl.* 773), φιλεγκλήμων (*Schol. Ar. Pl.* 874, cf. *Schol. Hom. Il.* I 354), φιλοτιμία (Ar. *Th.* 383).

lub liryki i wspólne z wyrazami występującymi w tragedii, inne są właściwe komedii, a przejmuje je późniejsza poezja — mnóstwo ich spotykamy w *Antologii Palatyńskiej* — jak również starożytni lingwiści, komentatorzy i scholiaści, by tylko wspomnieć Atenajosa i leksykografów: Polluksa, Eustacjusza i in. W komedii starej partie liryczne wykazują te same epitety, które mamy i w tragedii np. φιλοχορευτής (Ar. *Ran.* 404, *Thesm.* 1136, 989; cf. Aesch. *Pers.* 448, Eur. *Iph. Aul.* 1037)[4]. Inne wydają się być wynalazkiem komedii, te na przykład połączone z imieniem własnym jak Φιλοκλέων (*Vesp.* 133, 1466, passim). które dużo później odnajdujemy w φιλοσοφοκλῆς (u filozofa Filodemosa z I w. p.n.e.)[5] lub φιλοτίμαιος (Polyb. XII 25ª 3), φιλοτιβέριος (Philo, *Mec.* 2. 51) czy φιλοσωκράτης (Athen. *Deipn.* V 215f), φιλαπελλῆς (Herod. gr. 1. 82).

Wyraz φιλότης nie występuje w zachowanych wierszach starej komedii w znaczeniu miłości fizycznej, jak w eposie Homera lub w liryce chóralnej[6]. Φιλοτησία występuje zaś w znaczeniu pucharu przyjaźni (*Ach.* 985) lub jako przymiotnik w połączeniu z rzeczownikiem puchar (*Lys.* 203) czy w połączeniu z χορός — „życzliwy, przyjazny" (fr. 675).

Dla intensyfikacji uczucia miłości Arystofanes każe — w ironicznym sensie — młodzieńcowi z *Plutosa* (w. 1072) zapewniać starą wiedźmę, która dotąd kupowała jego usługi: ἀλλ' ἐγωγ' ὑπερφιλῶ[7].

'Εράω oznacza raczej „namiętnie kochać", „pożądać", ma węższy zasięg znaczeniowy. Nieraz występuje w odróżnieniu od φιλεῖν, np. οὐκ ἐρῶ γ'ὡς οὐ φιλῶ (*Lys.* 905). Podobnie wyraz ἐραστής na oznaczenie kochanka, miłośnika wyodrębnia się od φιλεῖν[8]: czasem jeden wyraz wzmacnia drugi, np. gdy Kiełbaśnik naśmiewa się z łatwowierności Demosa wobec obywateli ateńskich, którzy na eklezji wykrzykiwali: ἐραστής εἰμι σός, φιλῶ τέ σε καὶ κήδομαί σου (*Equit.* 1341). W *Ach.* 143 Theoros mówi o królu trackim Sitalkesie, że pałał miłością do Ateńczyków i był ich prawdziwym miłośnikiem: φιλαθήναιος ἦν ὑπερφυῶς ὑμῶν τ' ἐραστὴς ὡς ἀληθής. Rywal w miłości nosi nazwę ἀντεραστής (*Equit.* 733), a kochany ze wzajemnością to ἀντερώμενος (Eupol. 398). U tegoż komediopisarza (fr. 414) znajdujemy rodzaj żeński od ἐραστής, w formie ἐράστρια: kochanka (Poll.

[4] φιλόσπονδος (Aesch. *Choe.* 292), φιλοστέφανος (*Hymn. Cer.* 102; Bacch. 12, 184, Eur. fr. 453, 8), φιλοστόνως (Aesch. *Septem c. Th.* 280).

[5] Philodem. *Acad. ind.*, s. 55 Mekler; Diog. Laert. IV 20.

[6] Hom. *Il.* VI 25, III 445; *Od.* VIII 313, 267; Pind. *P.* 9, 39; *N.* 8, l. *Il.* VI 160: κρυπταδίῃ φιλότητι μιγήμεναι; *Hymn. Aphrod.* 263.

[7] Cf. Xen. *Cyr.* I 4, 6. Złożenia z ὑπερ- w znaczeniu intensyfikacji znaczeniowej: Ar. *Th.* 238; fr. 227; *Lys.* 694 z odcieniem komicznym. W sensie wzniosłym i lirycznym: Pind. *O.* 9, 65; *Pae.* 9, 15; Hom. *Il.* XIII 621; *Od.* IX 106.

[8] Cf. Eur. *Tr.* 1051: οὐκ ἐστ' ἐραστὴς ὅστις οὐκ ἀεὶ φιλεῖ; Plat. *Phaedr.* 231c; Xen. *Hell.* XI 11.

III 70). Amejpsias 22, 4–5 stwierdza, że śmiertelnym niewiele potrzeba: ἐρᾶν καὶ κατεσθίειν, a u Pherecr. 71 młody mężczyzna mówi do starszej od siebie kobiety „jest rzeczą normalną, że ja kocham, ale twoja pora już minęła": ἐμοὶ μὲν εἰκός ἐστ' ἐρᾶν... Komedia używa wyrazu ἐρᾶν i w odniesieniu do eros paidikos (Ar. *Equit.* 737–740). Ponadto czasownik ten występuje w sensie „bardzo czegoś pragnąć", „kochać nie w dziedzinie erotycznej": Ar. *Nub.* 1303: πραγμάτων ἐρᾶν φλαύρων — „kochać, pragnąć niecnych rzeczy; *Nub.* 1459: πονηρῶν ἐραστὴς πραγμάτων[9] — „ten, który namiętnie oddaje się złym praktykom; Ar. *Plut.* 254: τοῦ πονεῖν ἐραστής — „ten, który kocha trud"; Ar. *Ach.* 32: εἰρήνης ἐρῶν — „pożądając pokoju". Takie zastosowanie tego czasownika, wykraczające poza dziedzinę miłosną właściwą, jest częstym zjawiskiem w całej poezji greckiej[10].

Wyraz στέργω w znaczeniu „kochać", „miłować" występuje rzadko w komedii w związku z uczuciem między dwojgiem ludzi, np. Ar. *Eccl.* 897: οὐδέ τις στέργειν ἂν ἐθέλοι μᾶλλον ἢ 'γὼ τὸν φίλον ᾧπερ ξυνείην. „Nikt bardziej ode mnie nie pragnie kochać miłego, z którym się połączę", mówi jedna z trzech staruch rywalizujących z młodą dziewczyną o chłopca. Podobnie w komedii średniej anonimowy poeta (adesp. 284): δυοῖν γυναικοῖν εἷς ἀνὴρ οὐ στέργεται — „mężczyzna nie może być zakochany w dwóch kobietach naraz". Sosikrates komik (fr. 5 (4K)) przestrzega przed obłudnymi zapewnieniami kobiet: ὅταν ποθεῖν λέγῃ σε καὶ στέργειν γυνὴ φοβοῦ παρ' αὐτῆς πλείον' ὧν λέγει κακά[11]. Kiełbaśnik zaklina się wobec Demosa (*Equit.* 769): εἰ μή σε φιλῶ καὶ μή στέργω[12]. W innym wypadku czasownik ten użyty jest w przyziemnym znaczeniu: „lubić", „gustować w jedzeniu" — o przyprawie czosnkowej (Ar. *Eccl.* 291), lub, odwrotnie, do określenia wzniosłego uczucia muz i Pana (*Ran.* 229) czy podziwu i miłości, czci, w stosunku do poetów nowatorów (*Vesp.* 1054: στέργετε μᾶλλον καὶ θεραπεύετε).

---

[9] *Aves*, 324, 1279; *Pax* 191 (ἐραστής); *Vesp.* 89, 474; *Av.* 76, 135n., 143, 592 etc.; *Ran.* 1392; *Plut.* 1009 (ἐρᾶν); *Nub.* 1304; *Vesp.* 751; *Pax* 1098; *Ran.* 1022, fr. 51 (ἔραμαι); *Av.* 412; 1316 (ἔρως).

[10] Hom. *Il.* XVI 208; Pind. *P.* 4, 92; Aesch. *Ag.* 341. Cf. Taillardat, *o.c.* s. 161.

[11] Eur. *Andr.* 907: ἄλλην τιν' εὐνὴν ἀντὶ σοῦ στέργει πόσις; στέργω — o miłości małżeńskiej w tragedii: Soph. *Tr.* 577; *Ai.* 212; Eur. fr. 1062. Miłość między rodzeństwem: Eur. *I. A.* 502; między przyjaciółmi: Vet. Test. *Eccles.* 27, 17; między rodzicami i dziećmi: Soph. *Oed. T.* 1023; *Oed. C.* 1529; Eur. *El.* 1102. W związkach między zwierzętami: Hdt. III 85; Crateuas Bot. w *Schol. Nicandra Theriaca* 681. Xen. *Symp.* VIII 14, 21: ὁ τῆς φυχῆς ἢ ὁ τοῦ σώματος ἔρως dodaje ἢν δε καὶ ἀμφότερα στέρξωσι — „to przecież młodzieńczej piękności pączek wnet przekwitnie, a z jej zanikiem i miłość zwiędnąć musi" (tł. J. Schnayder).

[12] στέργω w znaczeniu oddania, tkliwości, miłości: Theogn. 87; Soph. *Ant.* 277, 543.

Czasownik φιλοστοργέω częsty w starożytnej prozie greckiej, u filozofów, retorów i historyków, nie występuje w zachowanej spuściźnie komediowej.

Podstawowym znaczeniem ἀγαπάω jest kochać z pietyzmem, oddaniem, ale ma on jeszcze i inne odcienie i zastosowania. U Homera występuje raz jako „serdecznie pozdrawiać" (*Od.* XXIII 214), w liryce chóralnej „odnosić się z czułością" (Pind. *I.* 5, 70), w tragedii „okazywać przywiązanie umarłym" (Eur. *Suppl.* 764, *Hel.* 937), w komedii „być zadowolonym z czegoś" (Ar. *Vesp.* 672, 784; Alexis 125,7). W znaczeniu miłości, ἀγαπάω jest może mniej gorącym uczuciem niż φιλέω[13] i o węższym zasięgu, ale czasem jest i wymiennie używane[14]. Arystoteles (*Rh.* 1371ª 21) definiuje φιλεῖσθαι jako ἀγαπᾶσθαι αὐτὸν δι' αὐτόν. Mimo iż ἀγαπάω występuje rzadko w sensie miłości seksualnej, mamy jednak kilka świadectw takiego właśnie znaczenia: u komediopisarza średniej komedii, Anaksilasa 22,1: ἀγαπάω ἑταίραν. U Demokryta (271) czytamy: ἐρωτικὴν μέμψιν ἡ ἀγαπωμένη λύει, a u Ksenofonta (*Mem.* I. 5, 4): πόρνας ἀγαπῶντα μᾶλλον ἢ τοὺς ἑταίρους[15]. Przymiotnik ἀγαπητός („amabilis", „dający się kochać", „kochany") jest częsty w użyciu: Homer posługuje się tym epitetem dla Astyanaksa i Telemacha, w komedii arystofanejskiej napotykamy nań parokrotnie (*Thesm.* 761, *Lys.* 702), podobnie i u Menandra (*Sam.* 32, fr. 659).

Do tej samej rodziny należy ἀμφαγαπάζω, które u Homera i Hezjoda oznacza „obejmować miłośnie", „otaczać opieką" (*hymn. Dem.* 290; Hom. *Od.* XIV 381; Hes. *Op.* 58;). W starej komedii Cantharus fr. 6 A, w sztuce *Tereus* używa tego czasownika w znaczeniu „odwzajemniać miłość": καὶ πρότερον οὖσα παρθένος ἀμφηγάπαζες αὐτόν — „a dawniej, będąc dziewczyną, odwzajemniałaś mu jego miłość" (mowa zapewnie o Prokne)[16]. W swym studium Ἀγάπη *chez les apologistes grecs du IIe siècle*[17] Robert Joly, wbrew ogólnie przyjętej opinii, że ἀγαπάω w tekstach Starego i Nowego Testamentu ma specyficzne, odmienne znaczenie niż tenże wyraz występujący w literaturze „pogańskiej" — twierdzi, że od IVw. ἀγαπάω zastępuje φιλέω, który to czasownik traci odtąd znaczenie „kocham". U pisarzy chrześcijańskich mimo przewagi ἀγαπάω występuje również φιλέω i στέργω.

Właściwym wyrazem dla oznaczenia „pragnąć", „pożądać", „zakochać

---

[13] Xen. *Mem.* II 7, 9; 12.

[14] Hom. *Od.* XXI 289; Plat. *Rep.* 330c; *Leg.* 928a.

[15] Cf. Luc. *I. Tr.* 2: ἡ ἀγαπωμένη — kochanka.

[16] Wydaje mi się, że należy przyjąć to znaczenie, nie tradycyjne — „obejmować w uścisku".

[17] Referat na Międzynarodowym Kongresie Eirene w Cluj 1972 r. (w druku).

się" jest ἐπιθυμεῖν w odniesieniu do różnych dziedzin. W komedii wyraz ten występuje rzadziej w sensie erotycznym, np. Eupol. 100 (czyjaś małżonka): καλή τε κἀγαθή... νεανίσκου ὄντος ἐπεθύμησέ μου — „gdy byłem młodzieniaszkiem zakochała się we mnie", Ar. *Eccl.* 611: ἢν μείρακ' ἰδὼν ἐπιθυμήσῃ — „jeśli widząc dziewczynkę, zapragnie jej", lub Ar. *Lys.* 152: „gdy ukażemy się naszym mężom tylko w króciutkich tuniczkach κἀπιθυμοῖεν σπλεκοῦν (zapragną spleść się w uścisku)". W *Plutosie* 675 czytamy: ἐπεθύμουν δαιμονίως — „diabelnie, piekielnie zapragnąłem". Ar. *Thesm.* 1123: εἰ σπόδρ' ἐπιτυμεῖς — „jeśli namiętnie pragniesz", mówi łamaną greczyzną łucznik scytyjski. Ar. fr. 9: „młodzieniec pożąda młodej służebnicy". Warto zaznaczyć, że ἐπιθυμητής, który to wyraz w całej literaturze oznacza tego, który pragnie, tęskni za czymś, u Ksenofonta (*Mem.* I 2,60) użyty jest w sensie „kochanka", a w St. Testamencie (*Ks. Liczb* 11, 34) jako lubieżnik.

Interesującym faktem jest, że Arystofanes używa czasownika τρύχεσθαι — „wyniszczać, trawić" w znaczeniu ἐπιθυμεῖν, np. *Pax* 989: οἵ σου τρυχόμεθ' ἤδη τρία καὶ δέκ' ἔτη — „jesteśmy trawieni tęsknotą do ciebie już od 13 lat". *Hapax* w sensie i konstrukcji. Do tej pory τρύχω odnosiło się do niszczenia dosłownego (*Od.* I 248; Hes. *Op.* 305; Theogn. 913 w odniesieniu do przedmiotów konkretnych, do zdrowia ludzkiego; w odniesieniu do konfliktów wewnętrznych Soph. *Oed. Tyr.* 666; Eur. *Hel.* 1286). W późniejszej epoce, jako ślad po twórczości komediowej, napotykamy podobny odcień erotyczny np. AP XII 88; 143: τρύχουσι... ἔωτες... τρύχει πόθος. Cf. Antiph. 235 εἰς ἔρωτα ἐμπίπτειν — „zakochać się".

Synonimicznym czasownikiem jest τήκω (τάκω) + acc.[18] Ar. fr. 141c „odpędził tę, dla której nie trawi go już miłość" — ἣν ἂν μὴ τακῇι, „a ożenił się z dziewczynką, która go bierze w niewolę". Jeszcze innym bliskoznacznym z ἐπιθυμεῖν czasownikiem jest κιττᾶν (κισσᾶν) w znaczeniu: „odczuwać zachcianki na specjalne smakołyki przez kobietę w ciąży[19], tak jak później w tekstach medycznych zamiast dawnego wyrazu κίσσα („zachcianka", „chętka") używa się ἐπιθυμητός[20]. Jedynie u Arystofanesa spotykamy wyraz κιττᾶν użyty przenośnie w odniesieniu do bardzo intensywnych — ale nie erotycznych — pragnień (*Vesp.* 349 — o namiętności sądzenia, i *Pax* 497 — o pragnieniu pokoju: οἱ κιττῶντες τῆς εἰρήνης)[21]. Zacytujmy jeszcze czasownik ὀργᾶν — „szaleć", „kipieć od nad-

---

[18] W tym samym znaczeniu później: AP VII 31: ἐπί τινι τακείς; Luc. *Dial. Het.* 12, 1; Plut. *Ant.* 53: βλέμμα τηκόμενον.

[19] Arist. *H. A.* 584[a] 19; Arr. *Epict.* 48, 35; Galen. VI 422 (κίττα — sroka, ptak chciwy i zachłanny).

[20] Soranus I 53.

[21] Cf. Longus IV 33, 4; Schol. Ar. *Pax* 497: ἀντὶ τοῦ οἱ ἐπιθυμοῦντες μεταφορικῶς ἀπὸ τῶν κυουσῶν γυναικῶν; cf. Taillardat, *o. c.* s. 161.

miaru soków żywotnych" (Ar. *Av.* 462 w znaczeniu „gwałtownie pragnąć", *Lys.* 1113 „szaleć w sensie erotycznym"). Spotykamy również czasownik ἀναθυᾶν używany dosłownie o zwierzętach (parzyć się), zwłaszcza o świni (Aristot. *H. A.* 546ª 28; 573ᵇ 8). W komedii — wulgarnie — o starych kobietach agresywnych wobec młodszych mężczyzn, Pherecr. 35: ἀναθυῶσιν αἱ γεραίτεραι oparte na znanym przysłowiu: γραῦς ἀναθυᾷ (starucha szaleje). Synonimem jest καπρᾶν (od κάπρος z podobnym przysłowiem γραῦς καπρᾷ, jak u Arystofanesa *Pl.* 1024: καπρῶσα γραῦς, u Frynicha 33: κάπραινα (dzika świnia, symbol lubieżności), Hermipposa 10: ὦ σαπρὰ καὶ πᾶσι πόρνη καὶ κάπραινα, Ferekratesa 17 Dem.: ἀνδροκάπραινα καὶ μεθύση καὶ φαρμακίς (ludzka świnio, pijaczko i czarownico). Prócz ἀναθυᾶν spotykamy jeszcze σκυζᾶν (dosł. o parzących się sukach i klaczach). W odniesieniu do kobiet czasownik ten jest użyty: Phryn. 6 Dem. i Cratin. 25 Dem.: ἐσκυζᾶν[22].

W Ar. *Thesm.* 576 zniewieściały Kleistenes mówi, że „szaleje za kobietami" — γυναικομανῶ. Bardziej ogólnym i niewulgarnym jest διακαίω, które w zachowanej literaturze występuje w znaczeniu bądź dosłownym, bądź przenośnym (rozpalać gniewem np.), ale nie w znaczeniu miłosnym, jak w komedii: Ar. fr. 140 A — „płonąć z miłości". „Ty kochaj mnie, abym się nie stał pośmiewiskiem", mówi mężczyzna przebrany za kobietę: διάκαε, κοὐ γενήσομαι γέλως.

Słabszym w natężeniu i najczęstszym w całej poezji jest ποθέω[23] „tęsknię" i πόθος „tęsknota"[24], pragnienie, któremu często intensywności dodaje inny czasownik: Ar. *Pax* 584: σῷ γὰρ ἐδάμην πόθῳ — „jestem owładnięty tęsknotą za tobą (cf. *Ach.* 885–891) lub *Ran.* 66: τοίνυν με δαρδάπτει πόθος — „pożera mnie tęsknota", *Ran.* 53–55: ἐξαίφνης πόθος τὴν καρδίαν ἐπάταξε πῶς οἴει σφόδρα πόθος... γυναικός — „i nagle tęsknota uderzyła mię w serce ze straszliwą siłą — tęsknota za kobietą"; *Lys.* 888: μ' ἐπιτρίβει τῷ πόθῳ — „rozżarza me pragnienie, mą tęsknotę"; *Pax* 586: ὦ Ποθουμένη (do Eirene) — „O wytęskniona!". Pamiętamy, że w dramacie greckim Pothos osiąga rangę personifikacji (Aesch. *Supp.* 1039)[25], a u Arystofanesa (*Pax* 456) Trygajos śpiewa na cześć Pothosa, Hor, Charyt i Afrodyty, a w *Av.* 1320 chór w Nefelokokkygia ofiarowuje mieszkańcom nowego osiedla „Mądrość, Tęsknotę, Charyty i Hesychię (Spokojność) o pogodnym obliczu". Podobne znaczenie — choć może mniej intensywne — bo Pothos to również żądza, namiętność — ma ἵμερος — „tęsknota", „marzenie", znane w całej poezji greckiej. W komedii:

---

[22] *Gloss. Phryn. Soph.* 18, 13 Borries; cf. Taillardat, *o.c.* s. 161, n. 2.

[23] Hom. *Il.* VI 362; XIX 32; *Od.* II 375; Saph. 23; Pind. *O.* 6, 16; Aesch. *Ag.* 545; Soph. *Trach.* 196.

[24] Hom. *Od.* XI 202; Aesch. *Prom.* 654; Soph. *Trach.* 107; Men. com. *Sam.* 279.

[25] Pothos i Peitho są dziećmi Kiprydy. Cf. AP X 21.

Ar. *Ran.* 59: τοιοῦτος ἵμερος με διαλυμαίνεται — „taka to tęsknota mnie wyniszcza jak zaraza" lub *Lys.* 552, gdzie jest mowa o pożądaniu — ἵμερος — którym Eros słodki i Afrodyta kipryjska tchną w piersi i uda kobiet (καταπνεύειν), a które potem przenika ciała mężczyzn wywołując rozkoszne doznania[26].

Przejdźmy do czasownika „całować" i pocałunków, których różnorodność jest niezwykle bogata w twórczości komediowej. Najczęściej spotykanym jest wspomniany powyżej — w znaczeniu „kochać" — φιλεῖν, np. *Ach.* 1200: φιλήσατόν με μαλθακῶς, ὦ χρυσίω, i *Lys.* 890, *Av.* 671, 674; *Vesp.* 608 etc. U Nikofona fr. 15 czytamy: φίλημα δοῦναι (καταφιλῆσαι). Sam wyraz φίλημα — „pocałunek" nie występuje u Arystofanesa, ale spotykamy go u tragików[27] i innych przedstawicieli starej, a tym bardziej średniej i nowej komedii. Plato komik fr. 46, 5—6 opowiada o grze w pocałunki, w której rozmówca nie zgadza się na tę niską wygraną (παίζομαι περὶ φιλημάτων)[28]. U Eubulosa 3,9 pocałunki również stanowią nagrodę w jakiejś grze towarzyskiej obok wstążek i jabłek: νικητήριον τρεῖς ταινίας καὶ μῆλα πέντε καὶ φιλήματ' ἐννέα.

Prośba o pocałunek wyrażona jest w sposób następujący: ἀλλὰ πρόσαγε τὸ στόμα — „lecz podaj mi (wysuń) usta"[29]. Prócz φιλεῖν komedia używa κυνεῖν — „całować", np. *Pax* 709: ὦ φιλτάτη, δεῦρ' ἐλθὲ καὶ δός μοι κύσαι, *Ran.* 755: δὸς κύσαι καὐτὸς κύσον — „daj mi się pocałować i sam całuj". Najoryginalniejsze z punktu widzenia językowego są nazwy, które komediopisarze wymyślają, a niektóre zapewne przejmują z mowy potocznej dla określenia pewnych pocałunków. Mamy zatem σύστομον — „pocałunek w usta" (Telecleides, 12), od wyrazu στόμα, δρεπτόν[30] — „pocałunek uszczknięty, zerwany jak kwiat" (Telecl. 13), μανδαλωτόν — „zahaczający", od wyrazu μάνδαλος „hak, który zabezpiecza zasuwę drzwi" (Ar. *Thesm.* 132; Telecl. 13; Ar. *Ach.* 1200 sq.: φιλήσατόν με.... τὸ ἐπιμανδαλωτόν), (*Schol. Ar. Ach.* 1201: εἴδη φιλημάτων ἐρωτικῶν ἐν ᾧ δεῖ τὴν γλώτταν τῶν καταφιλούντων λείχειν), καταγλώττισμα od wyrazu γλώττα Ar. *Thesm.* 131 o pieśni pachnącej kobietą, pocałunkami (κατεγλωττισμένον), *Nub.* 51, Com. adesp. 882: καταγλωττίζω; ibidem 1027 καταγλωττισμός, περιπεταστόν od czasownika περιπετάννυμι — „szeroko rozpostarty, obejmujący,

---

[26] Eur. *Iph. Aul.* 68: πνοαὶ ... Ἀφροδίτης φίλαι (cf. Taillardat, *o. c.* s. 161).

[27] Aesch. fr. 135; Soph. fr. 537; Eur. *Andr.* 416; *Iph. Aul.* 679, 1238.

[28] Por. angielski idiom: „grać za darmo, o nic dla przyjemności" — to play for love.

[29] Przypomina się komiczny dwugłos z *Na ustach grzechu* Magdaleny Samozwaniec: „On: Gdzie twoje usta najdroższa"? Ona: „Pod nosem masz".

[30] Pind. *P.* 4, 130—133 o Apollinie, który uszczknął dziewiczy kwiat: δραπὼν ... ἱερὸν εὐζοίας ἄωτον.

rozchylony" (np. Ar. *Ach.* 1201: φιλήσατόν με... τό περιπεταστόν), ἡ χύτρα — „garnek": pocałunek, który najczęściej kobiety dawały dzieciom; biorąc dziecko za oba uszy, unosiły lekko jego główkę i całowały w usta, np. Eunicus, 1: φιλεῖν τὴν χύτραν. Cf. Ephippus, fr. 6 — „pocałowała go nie zaciskając niechętnie ust, ale rozchylając je jak ptaszki w gniazdku" (ἐφίλησεν... τοῖσι στρουθίοις χανοῦσ' ὁμοίως), γιγγλιμωτόν (Telecl. 13) — „zaryglowujący", od wyrazu γίγγλιμος — „zawias, rygiel u drzwi".

Inny rodzaj pocałunku, o niezbyt jasnym znaczeniu, znajdujemy u Arystofanesa we fr. 30 Dem., zaginionej sztuki *Gerytades*: ἔκυσα νῦν ἐνταῦθ' ἐγὼ ταύτην δοκῶν φορμὸν πλέκειν — „oto ją właśnie pocałowałem i wydało mi się, że splatam koszyk". Scholia są jeszcze bardziej mętne: „może plecący kosze wysuwali wargę, by dobrze przytrzymać wiklinę lub je mocno związać — a może dlatego, że siedzą przy tym i mocno przytrzymują". Otóż wydaje mi się, że wyjaśnienie jest prostsze i ma swą analogię w polskim czasowniku „spleść się w pocałunku", tak jak „spleść się w uścisku", a ponieważ plecie się (wyplata) zawsze coś konkretnego, dlatego mówiący dodał w tym miejscu wyraz „koszyk", który sam nie odgrywa tu roli, bo można by równie dobrze pleść warkocz, wieniec itp.[31]

Wspomniałam powyżej o pocałunkach, które miały być stawką czy też jedną z nagród w grze towarzyskiej. Mamy świadectwo komediowe na istnienie specjalnej zabawy w pocałunki, zwanej κυνητίνδα, παίζειν τὴν κυνητίνδα, Krates 23 (28 Bonanno)[32]: παίζειν δ' ἐν ἀνδρικοῖς χοροῖσι τὴν κυνητίνδ', ὥσπερ εἰκός, τοὺς καλοὺς φιλοῦσα — „grać w chórach mężczyzn w pocałunki, (ona) która lubi zawsze pięknych (chłopców)". Jest to zapewne gra, w której chłopcy stojący kołem całują po kolei dziewczynę, tancerkę, zabawa w rodzaju „kiss-in-the-round"[33]. Wyraz κυνητίνδα utworzony jest od κυνεῖν na wzór ἀποδιδρακίνδα, βασιλίνδα, ὀστρακίνδα (Poll. IX 110—117), ψηλαφίνδα (Phryn. *Pr. S.* s. 128B) φαινίνδα (Antiph. fr. 234). Oprócz pocałunków, wśród czasowników oznaczających „głaskać, dotykać" w pieszczotliwym sensie, wyraz ψηλαφάω występuje w komedii dwa razy, ale nie w znaczeniu erotycznym (Ar. *Eccl.* 315: „obmacywać zwierzę ofiarne", i Ar. *Pax* 691: „traktować sprawy państwa «po omacku» na dotyk, nie widząc ich"[34]). Odpowiednik tego czasownika, βλιμάζειν występuje u Arystofanesa w sensie właściwym — „obmacywać kury"

---

[31] Taillardat, *o.c.* s. 104n., nie podejmuje się wyjaśnić, na czym ten pocałunek polega, lecz przytacza dla porównania Athen. *Deipn.* 543n. i Alexisa fr. 31, Strattisa fr. 52, z których cytaty oznaczają „ściskać, przytrzymywać blisko siebie".

[32] Bonanno, *o.c.* s. 117nn.

[33] Edmonds, *o.c.* s. 163, myśli, że chodzi tu o boginię zwycięstwa, co wydaje mi się wątpliwe.

[34] Xen. *Symp.* VIII 23: ψηλάφημα — „pieszczota".

(scholia dokładnie objaśniają: „kupujący ptactwo na targu obmacują je, czy jest tłuste i jędrne"), ale w *Lys.* 1163 Lakończyk mówi wskazując na dzieweczkę Diallage-Zgodę: „już od dawna pragniemy jej, by ją pogłaskać" — πάλαι δεόμεθα καὶ βλιμάττομες. Podobny sens podaje Kratinos fr. 302[35]: „skóra miękka i gładka, na bogów, gdy pogłaskałem jej τιτθία — ona nie zwróciła na mnie w ogóle uwagi" (tu βλιμάζειν — τιτθολαβεῖν).

Ciekawym wyrazem, którego dzieje warte są prześledzenia, jest ἄθυρμα (παίγνιον, oblectamentum), które po raz pierwszy — w znaczeniu erotycznym — występuje u Kratesa fr. 21A. Oznacza on cacko, zabawkę, przyjemność (Hom. *Il.* XV 363; *Hymn do Herm.* 40), ozdoby, klejnoty (Hom. *Od.* XVIII 323; Saph. Supp. 20 a 9), rozkosz, przyjemność, Pind. *P.* 5, 23: Ἀπολλώνιον ἄθυρμα — o pieśni chóralnej, Bacch. 33 ἀθύρματα Μουσᾶν — o pieśni, idem 17, 57 ἀρηίων ἀθύρματα — o bitwie, igraszkach Aresa. W tragedii rzadsze, Eur. fr. 272, u Kratinosa fr. 136: νεοχμόν... τι ἄθυρμα (nowiutkie cacko) i wreszcie wspomniany fragment Kratesa (21 A): „najbardziej bowiem wśród igraszek miłosnych słodko jest to czynić — ale niełądnie o tym mówić" — καὶ μάλιστ' ἀφροδισίοις ἀθύρμασιν· ἡδὺ γὰρ κἀκεῖνο δρᾶν ἐστιν, λέγεσθαι δ' οὐ καλόν[36]. Może gdzieś dźwięczy tu echo liryczne Safony (fr. 149 Diehl.): „chcę ci coś rzec, ale wstrzymuje mnie wstyd". Dwuwyrazowy fragment Eupolisa (38A) zacytowany u Focjusza ma też sens erotyczny (cf. Com. adesp. 839) ἀνδρογύνων ἄθυρμα (o osobach urodzonych jako mężczyźni, a którzy zmienili płeć i przyjęli kobiece obyczaje). W późniejszej literaturze wyraz ἄθυρμα często występuje w znaczeniu erotycznym (Dio Cass. 58, 2; anakreontyk 53, 8 B).

Dopuszczać się tych — najczęściej zakazanych — rzeczy (τὰ ἀπόρρητα[37]) jest, jak wszelki zakazany owoc, „miodem". Ar. fr. 622: οὕτως τι τ' ἀπόρρητα δρᾶν ἐστιν μέλι[38]. Podobnie scytyjski łucznik przemawia do tancerki łamaną greczyzną: ὡς γλυκερὸ τὸ γλώσσ', ὥσπερ Ἀττικὸς μέλις (Ar. *Thesm.* 1192). Innym charakterystycznym dla starej komedii wyrażeniem jest

---

[35] Zonaras przypisuje ten fr. Kratesowi, Meineke Kratinosowi (s. 183) lub Kratesowi (s. 58); Bonanno Kratesowi (fr. 55) za Zonarasem i *Etym. Symeonianum* (Cod. V. = Voss Gr. 20). Cf. Taillardat, *o.c.* s. 105.

[36] Przyjmuję tu lekcję Reinacha (REG V 1892, s. 323 sq.), którą podejmuje Bonanno (fr. 26, s. 115), odrzucając lekcję Kocka cf. eadem, QIFG I 1966, s. 8 n.).

[37] Termin prawniczy τὰ ἀπόρρητα coś, czego nie wolno wywozić (Ar. *Eq.* 282: τἀπόρρητα ἐξάγειν) lub o czym nie należy mówić, sekret, tajne. (Ar. *Eq.* 648). Attycyści słowem tym oznaczali słowa błędne, których używanie było karane, np. ῥίψασπις (Isocr. 20, 3).

[38] Miód w całej poezji greckiej jest symbolem słodyczy: Hom. *Il.* I 249; Alcm. 41 D; Pind. *I.* 2, 32; Ar. *Vesp.* 878; *Av.* 224; Alexis 146, 6. Cf. Taillardat, *o.c.* s. 431.

παροψίς (dosłownie: „danie uboczne", „przystawka", zakąska", „przysmak"). Arystofanes używa tego wyrazu przenośnie we fr. 187: „Wszystkie kobiety, jednakowo, mają jako danie uboczne (przysmak) już gotowego kochanka": πάσαις γυναιξὶν ἐξ ἑνός γε τοῦ τρόπου ὥσπερ παροψὶς μοιχὸς ἐσκευασμένος. Plato komik fr. 43: „Kobieta, gdy śpi, jest bez czucia (ἀγρόν), ale gdy się przebudzi, wtedy są «przysmaczki» (παροψίδες) i one same są o wiele ważniejsze, jeśli chodzi o przyjemność (ἡδονή), niż wszystko inne..." Ten sam komediopisarz we fr. 175 tak mówi: „to, co cudze, jest podobne do przysmaków na stronie, krótka bowiem ich rozkosz, szybko mija" — τὰ δ'ἀλλότρι' ἔσθ' ὅμοια ταῖς παροψίσι· βραχὺ γάρ <τί> τέρψαντ' ἐξανάλωται ταχύ. U Magnesa (fr. 2) spotykamy παροψίδες w znaczeniu „coś dodatkowego", ale nie w dziedzinie erotycznej: καὶ ταῦτα μέν μοι τῶν κακῶν παροψίδες — „dodatkowe nieszczęścia", „na domiar złego".

Czas przejść do właściwego aktu miłości. Najpospolitszym czasownikiem na tę czynność jest βινεῖν oraz wiele eufemistycznych i opisowych, które omówimy na końcu. Βινεῖν („coire", „futuere") występuje w odróżnieniu od uprawiania miłości małżeńskiej (γαμέω)[39], który to czasownik nigdzie w komedii nie oznacza stosunku pozamałżeńskiego, jak to się zdarza u Homera (*Od.* I. 36) lub w tragedii (Eur. *Tro.* 44) — i od ὀπύω[40]. Etymologia słowa βινεῖν jest „ludowa i wulgarna" — jak stwierdza Chantraine[41] — przy czym zwykło się mylnie łączyć je z βία (gwałt), skrt. jimáti — zadawać gwałt, mimo iż struktura wyrazu jest odmienna i nic nie wskazuje, by w βινέω wyczuwało się odcień znaczeniowy „przemocy". W komedii czasownik ten występuje w stronie czynnej, biernej i medialnej. W *Żabach* Arystofanejskich (740) niewolnik Ksantias stwierdza, że szlachetnie urodzony umie tylko πίνειν καὶ βινεῖν[42], podczas gdy (*Pax* 867) prości ludzie „marzą tylko o tym, by w spokoju mieszkać na wsi, uprawiać miłość i spać" (βινεῖν καὶ καθεύδειν). We fr. 377 Arystofanesa ktoś naśmiewa się z wyschłego i słabowitego: „a tych dwoje obcujących ze sobą jak dwa mole" (ὥσπερ πηνίω βινουμένου). U Eupolisa fr. 351,2 ktoś

---

[39] Ar. *Ach.* 49; *Thesm.* 412; *Nub.* 46, 49, 1067; *Ran.* 1193; *Lys.* 595, 597; *Av.* 1725. Ciekawostką językową jest komentarz w *Anecdota Graeca* (Bekker), I 86, 14 w związku z Antyfanesem komikiem (fr. 46): „kobieta mówi γαμῶ, a nie γαμοῦμαι, podczas gdy mężczyzna mówi ἐγημάμην zamiast ἔγημα (Anakreont?).

[40] Ar. *Ach.* 255: Ὡς μακάριος ὅστις σ' ὀπύσει .... Cf. Hom. *Od.* IV 798; *Il.* XVI 178; Pind. *I.* 4, 59.

[41] P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, I, Paris 1968, II, Paris 1970.

[42] Hippon. fr. VI 16 D³. Prócz zacytowanych wierszy z βινεῖν oto jeszcze inne, w których ten wyraz występuje: *Ach.* 1052; *Eq.* 877, 879, 1242; *Pax* 341; *Av.* 560, 796; *Lys.* 934, 954, 966, 1092 1180; *Thesm.* 35, 50, 206, 1215; *Eccl.* 525, 706, 1090.

mówi do Alkibiadesa: „Myślę jednak, że wiele ich (Spartan) żon ci się oddawało" — πολλὰς δέ ‹σοί γ'› οἶμαι βεβινῆσθαι ‹γυναῖκας› αὐτῶν. W innym fragmencie tegoż komediopisarza w sztuce *Satyrowie* (459 A = Pap. Oxy. 1801, 15) pada pytanie: „Chyba niewielu z wami współżyło?" — βεβινήκασιν ὑμᾶς οὔ τι που πολλοί; a chór satyrów odpowiada: „ale gdy my kochamy (βινῶμεν), używamy tak delikatnych i przemyślnych pieszczot (ἡσύχοις... καὶ σοφοῖς τρόποισι χρώμεθ'), że wydaje wam się, żeście się we śnie jedynie oddawały" (ὄναρ μόνον δοκεῖν βεβινῆσθαι). W *Eccl.* 228 Arystofanes stwierdza, że kobiety βινουμέναι χαίρουσιν. Philetaerus fr. 9, 4 ze średniej komedii mówi o osławionej Lais: „czyż nie skończyła i nie umarła od uprawiania miłości?" — οὐχὶ Λαὶς μὲν τελευτῶσ' ἀπέθανεν βινουμένη; a w innym fragmencie (6) tegoż komika czytamy: ἀποθανεῖν βινοῦνθ' ἅμα. Młody chłopiec jest nieszczęśliwy, gdy musi spędzić ze starą kobietą całą noc i cały dzień (Ar. *Eccl.* 1099): βινεῖν ὅλην τὴν νύκτα καὶ τὴν ἡμέραν.

Pewną odmianą jest βινητίαω (coire cupio). Plato (com. 174, 21) o mężczyźnie, który na próżno płonie namiętnością (διὰ κενῆς βινητιᾶν). Kobiety trzymające z dala od siebie swych mężów, chcąc ich zmusić do zawarcia pokoju odczuwają tę samą tęsknotę (Ar. *Lys.* 715). We fr. 462,11 Menandra czytamy o pokarmach zawierających właściwości pobudzające miłość: ὑποβινητιῶντα βρώματα (od ὑποβινητιάω).

Synonimem βινεῖν jest niekiedy κινεῖν; czasownik ten występuje bądź w sensie dosłownym — „poruszać się", „ruszać"[43], bądź w sensie „coire". W *Pokoju* 341–345 Trygajos obiecuje swym ziomkom same rozkosze, gdy tylko nastanie pokój: bezpiecznie żeglować, mieszkać, uprawiać miłość (κινεῖν), chodzić w procesjach, świętować, grać w kottabos itp. (cf. *Pax* 867). W Πόλεις Eupolisa fr. 233,3 pewien starzec wspomina z rozrzewnieniem bogate miasto Kyzikos, gdzie kiedyś pełnił służbę wojskową i gdzie za szeląg (kollybos) miał „kobietę, chłopca i starca (żart oczywiście) γυναῖκ' ἐκίνουν κολλύβου... W *Nub.* 1101 Arystofanes każe Sprawiedliwemu uznać swą porażkę wobec antagonisty, ale, choć pobity, woła on wzgardliwie do Niesprawiedliwego i jemu podobnych ὦ κινούμενοι (cf. u Homera: οἱ κίναιδοι — „O nierządnicy!"). Podobnie w *Eccl.* 468 i 470 Chremes tłumaczy staremu Blepyrosowi, że jeśli nie zadowoli erotycznych potrzeb kobiet w państwie przez nie rządzonym, to nie dostanie jedzenia (Τί δρᾶν; κινεῖν ἑαυτάς... ἵν' ἀριστᾷς τε καὶ κινῇς ἅμα)[44]. Istnieje teoria — którą podejmuje Jean Taillardat (s. 103) — że κινεῖν jest odmianą βινεῖν wynikłą na skutek omyłki w pisaniu małych liter β i κ. Nie da się zaprzeczyć, że tego rodzaju błąd mógł nieraz się zdarzyć (np. Ar. *Ran.* 429: Καλλίας ὁ Ἱπποκίνου — żartobliwe przekręcenie imienia

---

[43] Ar. *Pax* 325; *Vesp.* 403, 1111; *Nub.* 297; *Eq.* 364; *Thesm.* 15 etc.

[44] W znaczeniu erotycznym: Ar. *Ach.* 1052; *Lys.* 1166; *Ran.* 148; *Nub.* 1371 etc.

Ἱππονίκου υἱός — ma w scholiach ad v. Ἱπποβινου[45]). Tym niemniej wydaje mi się, że komedia używa κινεῖν świadomie, w sensie przenośnym zamiast „coire", dlatego że sens właściwy tego czasownika nadaje się do takiej metafory, podobnie jak inne czasowniki spotykane w komedii (skakać, potrząsać itp.) i ze względu na złożenia np. czasownik προσκινέω użyty w sensie erotycznym (*Lys.* 227–228; *Eccl.* 256; *Pax* 902)[46].

Jest rzeczą charakterystyczną, że wyrazy συνουσία („copulatio"), συνουσιάζειν („coire"), używane nagminnie we wszelkich gatunkach prozaicznych, scholiach, komentarzach itd.[47], nie występują w zachowanych tekstach komedii w sensie erotycznym, lecz jedynie w sensie „wspólnoty", „towarzystwa", „spotykać się gromadnie", „dyskutować"[48]. Widocznie ten pospolity, właściwy wyraz nie odpowiadał bogatej w tej dziedzinie fantazji i inwencji słownej komediopisarzy.

Z tego też właśnie względu, iż komedia przyjmuje bardzo wiele czasowników na oznaczenie βινεῖν, podzieliłam je dla przejrzystości na następujące kategorie: 1) *hapax* — neologizm komediopisarza, 2) *hapax* — jeśli chodzi o sens, tzn. dany wyraz istniał już przedtem, ale został po raz pierwszy użyty w erotycznym znaczeniu w komedii, 3) wyraz użyty przenośnie, który swe znaczenie zawdzięcza jedynie kontekstowi, 4) wyrażenie metaforyczne ogólnie przyjęte, umowne, używane eufemistycznie, np. ze względów przyzwoitości. Niektóre z nich stały się z czasem niemal już wyrazami właściwymi.

Z kategorii „hapax-neologizm" przypomnijmy szyderczy epitet, którym Arystofanes (*Ran.* 427) i Plato (Com. 117) obdarzają syna rozpustnego i zniewieściałego Klejstenesa Σεβῖνος (schol. ὁ σε βινῶν 7; παρὰ τὸ βινεῖν καὶ συνουσιάζειν). Wyraz ten wzmocniony jest jeszcze u Arystofanesa przez dodanie nazwy demu, z którego on rzekomo pochodzi, a która jest również grą słów (Ἀναφλύστιος)[49].

Innym swoistym *hapax* Arystofanejskim jest (*Eq.* 1391): ἔξεστιν αὐτῶν κατατριακοντουτίσαι; — „Czy wolno ją trzydzieści razy wziąć na rożen?" Mowa tu o dziewczynie, która na scenie ma wyobrażać 30-letni rozejm

---

[45] Jo. Tzetzae *Commentarii in Aristophanem*, pars 4, fasc. 3, ed. L. M. Positano, D. Holwerda, W. J. W. Koster, Amsterdam 1962, s. 815.

[46] Chantraine, *o.c.* ad voc. κινέω, również przychyla się do opinii, że nie należy tu przyjmować żadnej omyłki ortograficznej i że wyraz ten był świadomie wymiennie używany z βινεῖν. Np. κινητήριον (Eupol. 110 B. 5) lub βινητήριον, πορνεῖον; κινητιάω (Men. *Dysc.* 462) — βινητιάω; cf. ἀπόκινος (od ἀπο-κινεῖν) — wulgarny taniec komiczny, wspominany u Kratinosa i Arystofanesa.

[47] Democr. 32; Xen. *Cyr.* 6; Eph. 2, 9; *Schol. Ar. Pl.* 1068; *Ran.* 427. Athen. *Deipn.* XIII 567 d wspomina komedię Eubulosa mającą w tytule *Klepsydra*; tak przezywano heterę, bo πρὸς κλεψύδραν συνουσίαζεν ἕως κενωθείη.

[48] Ar. *Eccl.* 110; *Av.* 324; *Nub.* 649; *Thesm.* 21; *Vesp.* 1209 itp.

[49] Schol. *Ran.* 427: παρὰ τὸ ἀναφλᾶν καὶ γυμνοῦν τὸ δέρμα τοῦ μορίου.

(τριακοντούτιδες σπονδαί). Można się w pełni zgodzić z J. Taillardat (*o. c.* s. 103), że jest to kalambur z τρία i κοντός, na co wskazują *Av.* 1256 i *Ach.* 994, gdzie mężczyzna chełpi się z trzykrotnego dowodu swej męskiej dziarskości w stosunkach miłosnych. Podobnie wyraz κοντός („ostroga", „palik", „kijek") występuje *sensu obsceno* u Sophrona (fr. 146b Olivieri), w starej komedii i u Epikratesa w średniej komedii (fr. 10), gdzie mowa o kubku do wina noszącym nazwę ἄκατος — „okręcik". Cały pięciowierszowy fragment jest dwuznaczny i wraz z wyrazem κοντός odnosi się do dziedziny erotycznej (οἱ Ἀφροδίτης τρόποι)[50], zwłaszcza, że motyw żeglowania, wiosłowania jest ulubioną przenośnią erotyczną, jak zobaczymy poniżej.

Druga kategoria wyrazów będących *hapax*, jeśli chodzi o sens, ma dość dużo przykładów. Weźmy Ar. *Ach.* 275: καταγιγαρτίζειν (wyciskać winne grona na moszcz) — „Traczynkę kradnącą drzewo, uchwycić wpół, unieść, rzucić o ziemię i καταγιγαρτίσαι". Scholia podają jeszcze inne znaczenie: γίγαρτον — „pestka winogrona" (Ar. *Pax* 634), wówczas καταγιγαρτίζειν znaczyłoby „granum uvae eximere" przenośnie „devirginare", podobnie więc w sensie do κοκκίζειν Ar. fr. 610; cf. Antiph. 75; Alexis 314 διαπαρθενεύειν. Wspomniany powyżej fr. 610 Arystofanesa brzmi następująco: ὀξυγλύκειάν τ' ἄρα κοκκιεῖς ῥόαν — „a więc wyłuskasz pestkę z kwaśno-słodkiego owocu granatu "(sc. „niedojrzała dziewczyna"). Można się tu dopatrzeć gry słów: κόκκος a) pestka, b) „pudendum muliebre"[51] lub innej gry słownej: κόκκος i κύσθος lub κυσός[52] (Eupol. 233): starzec za młodu calutki dzień τὸν κύσθον ἐκκόριζεν (Ar. *Ach.* 782). Jeszcze inny bardziej wulgarny *hapax* znaczeniowy oparty też na grze słów jest ἐκκορίζω — dosł.: „odpluskwiam" (κορίς — pluskwa). Mowa o nim w wyż. wym. fr. 233,3 Eupolisa i we fr. 266 Arystofanesa, w którym mamy kalambur κορίς (pluskwa) i κόρη (dziewczyna). Oto dziewczyna woła do mężczyzny: τί, ὦ πονηρέ, μ' ἐκκορίζεις ὥσπερ κλιντήριον... — „Cóż to, nikczemniku, «odpluskwiasz» mnie jak jakieś łóżko?!" Tłumaczenie nie może oddać właściwego sensu tej ordynarnej gry słów, bo czasownik ἐκκορίζω ma w słuchaczu jednocześnie wywołać skojarzenie „pozbawiasz mnie dziewictwa" — co zgadza się z ogólną treścią tekstu — ale komicznie dodane porównanie ὥσπερ κλιντήριον przywołuje z powrotem sens właściwy tego czasownika.

---

[50] κατάβαλλε τἀκάτια, καὶ κιλίκια αἴρου τὰ μείζω, κεὐθὺ τοῦ καρχησίου ἄνελκε τὴν γραῦν, τὴν νέαν τ' ἐπουρίσας πλήρωσον, εὐτρεπῆ τε τὸν κοντὸν ποιοῦ καὶ τοὺς κάλως ἔκλυε καὶ χάλα πόδα.

[51] Cf. Chantraine, *o.c.* ad voc. Zapożyczenie Arystofanesa od Ajschylosa fr. 363 (?).

[52] Com adesp. 1062: ὁ τὸν κυσὸν μυρίζων. Wśród innych znaczeń κόκκος — ziarno lub owoc, z którego wyrabiano szkarłatną farbę.

Czasownik σποδεῖν ma znaczenie właściwe w komedii i komediopisarz nadaje mu również znaczenie erotyczne, przenośne. Dosłownie znaczy on bądź „jeść", „schrupać" (rzadziej), np. Ar. *Pax* 1306; Pherecr. fr. 55, bądź „miażdżyć", „zbić" „maltretować" (Ar. *Ran.* 662; *Av.* 1016; *Nub.* 1376; *Lys.* 366; *Thesm.* 560; fr. 911b; Cratin. 188). Stara komedia używa tego czasownika w sensie βινεῖν np. Ar. *Thesm.* 492, gdzie krewny przebrany za kobietę wyznaje wszystkie przestępstwa i słabostki płci pięknej: ὑπὸ τῶν δούλων..... σποδούμεθ'. W *Eccl.* 939 młodzieniec, którego zmuszają do usług erotycznych wobec starej zalotnicy, wzdycha: „ach, gdybym mógł spocząć przy tej młodej (παρὰ τῇ νέᾳ καθεύδειν), a nie musiał wpierw jakąś szpetną i starą διασποδῆσαι...", ale nieubłagana γραῦς odparowuje: „a więc wbrew swej woli σποδήσεις, bo tak jest słusznie według prawa, jeśli rządzimy się demokracją"[53]. Czasownik ten również komedia odnosi do *eros paidikos* (*Eccl.* 113). Podobne dosłowne znaczenie (rozbijać grudy ziemi) ma czasownik βωλοκοπεῖν (Ar. fr. 761; *Schol. Ar. Pax* 566; cf. Pollux 10, 129; cf. Aristophanes, *Peace*, M. Platnauer, Oxford 1964, s. 118), Cratin. 5: βωλοκόπος. Sens tego czasownika, tak jak i poprzedniego może zmienić się na „maltretować", „dręczyć". We fr. 57 Ar. Dem. czytamy καλῶς με βεβωλοκόπηκεν — „ładnie mnie zmaltretował!" Fragment jest zbyt krótki, by można twierdzić, że odnosi się to zdanie do dziedziny erotycznej, ale pociągającą jest hipoteza Taillardata (*o. c.* s. 100), idąca w tym kierunku, gdyż nawiązuje on do epigramu znalezionego w Tyrrheum[54], dedykowanego Panowi „...Nie jesteś wybredny w sprawach Kiprydy i możesz βωλοκοπεῖν, chociażeś już minął wiek dojrzały (ὑπὲρ ἡλικίαν)". Nie jest więc wykluczone, że i Ar. fr. 57 Dem. ma to znaczenie, a nie „złego traktowania"[55].

Inny jeszcze *hapax* znaczeniowy to czasownik σκαλεύειν Ar. *Pax* 440: ἔχονθ' ἑταίραν καὶ σκαλεύοντ' ἄνθρακας (dosł. poruszać rozżarzone węgle, dorzucać żaru, grzebać w ognisku). W zacytowanym wierszu chór opiewa ideał życia w czasie pokoju: „mieć przyjaciółkę i dorzucać żaru do ognia". Scholia podają, że mówiąc ἄνθρακας autor miał na myśli pudendum muliebre. W danym tekście nic o tym z całą pewnością nie świadczy, bo myśl przebywania z heterą w cieple żarzącego się ognia nie musi wywoływać dwuznaczno-erotycznych skojarzeń. Tym niemniej nie jest to wykluczone ze względu na użycie pokrewnego σκαλαθύρειν. Czasownik ten również *hapax* znaczeniowy, oznacza „kopać", „okopywać". Ar. *Eccl.* 611: ἢν μείρακ' ἰδὼν ἐπιθυμήσῃ καὶ βούληται σκαλαθῦραι... Jeszcze inny *hapax* tego rodzaju to σιναμωρεῖν „siekać", „vexare", „laedere". Arystofanes w *Nub.* 1070 używa tego czasownika w sensie „coire": γυνὴ

[53] Apollod. Car. 5; Lucian, *Catapl.* 12; cf. Taillardat, *o.c.* s. 103.
[54] Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 2 (1916) append. s. 47.
[55] Chantraine, *o.c.* ad voc. βῶλος, κόπτω.

δὲ σιναμωρουμένη χαίρει[56]. Scholiasta ad v. podaje σινάμωρον — πορνικόν. Wśród oryginalnych i obrazowych Ἀφροδίτης τρόποι towarzyszącym βινεῖν wymieńmy czasownik κιγκλίζειν — zachowywać się jak κίγκλος, ptaszek, który stale potrząsa piórkami ogonka, „hoche-queue", ἡ σεισοπυγίς (schol. Theocr. 5. 117). Stąd κιγκλοβάτης — „poruszający się jak ów ptaszek". Ar. fr. 138: λορδοῦ κιγκλοβάταν ῥυθμόν — „zegnij się w rytmie ptaszka". Ktoś mówi do kobiety, z którą starzec szuka zbliżenia (Ar. fr. 29[57]): ὀσφὺν δ' ἐξ ἄκρων διακίγκλισον ἠύτε κίγκλου ἀνδρὸς πρεσβύτου.

Kilka oryginalnych *hapax* znaczeniowych znajdujemy w komedii zapożyczonych z dziedziny „morskiej", a więc okrętów, żeglowania i wiosłowania. Ὑποπιττοῦν: Ar. *Pl.* 1093 wspomina o smołowaniu okrętów mając na myśli dziedzinę erotyczną: młodzieniec tak mówi o starej kobiecie: ἱκανὸν γὰρ αὐτὴν πρότερον ὑπεπίττουν χρόνον. Scholia ad. v. podają: „πιττοῦν dosłownie smarować smołą dziurawe okręty, tu: zachowywać się lubieżnie, spółkować". Z kolei czasownik ἐλαύνειν[58] („pędzić", „gnać", „wprawiać w ruch" i „wiosłować") ma podobny odcień znaczeniowy. W Ar. *Eccl.* 39 słyszymy zwierzenia przyjaciółek: „bo mój marynarz to prawdziwy Salamińczyk, całą noc wiosłuje ze mną na posłaniu" (τὴν νύχθ' ὅλην ἤλαυνέ μ' ἐν τοῖς στρώμασιν)[59]. Podobnie Plato (Com. fr. 3) o Adonisie, w którym zakochali się równocześnie Afrodyta i Dionizos, a on musiał ich obojga żądze zaspokoić: ἡ μὲν ἐλαυνομένη λαθρίοις ἐρετμοῖς, ὁ δ' ἐλαύνων. Ar. *Eccl.* 1082 w tym sensie lub może „popychać", jak Ar. *Pax* 711: κατελαύνω[60] (cf. Theocr. 5, 116). Pokrewnym, przenośnie użytym w komedii czasownikiem, jest δικωπεῖν[61]. Ar. *Eccl.* 1091: πῶς οὖν δικωπεῖν ἀμφοτέρας δυνήσομαι. Młody zastanawia się: „Jak będę mógł manewrować wiosłami jedną (starą) i drugą?" Podobny sens komedia nadaje czasownikowi συννήχεσθαι — „razem pływać, wiosłować wspólnie"[62] Ar. *Eccl.*

---

[56] Pherecr. 230: σιναμωρεύματα (zdobycz, ukradziony przysmak), Hdt. I 152; VIII 35; Anacr. 27 (36) Gentili; *Et. Magn.* 713, 26: σιναμωρεῖν — λιχνεύειν „łapczywie zlizywać"; Herodot I 17 σίνεσθαι — epickie: ἐγχεσίμωρος, ὑλακόμωρος.

[57] Iulianus Imperator, *Caesares* 330, dialektyczne sztuki słowne, „łamańce" — — αἱ διαλεκτικαὶ κιγκλίδες; metaforyczne wyrażenie w sensie stałej zmiany, pstrokacizny, cf. Theogn. 303: εὖ ποτεκιγκλίζειν. Cf. D'Arcy W. Thompson, *A Glossary of Greek Brids*, Hildesheim 1966², s. 140sq.

[58] Chantraine, *o.c.* ad voc.: „la famille de ἐλαύνω est tirée du sens large «pousser», «avancer», «condiure» avec un emploi; intransitif: aller en voiture, à cheval, en bateau".

[59] Scholiasta podaje, że Salamińczycy, sławni wioślarze i żeglarze, spędzali większość życia na morzu; stąd też mieli opinię namiętnych kochanków, gdy powracali do domów.

[60] Tu raczej w znaczeniu dosł. „popychać", nie „wiosłować".

[61] κώπη — uchwyt miecza lub wiosła, potem „wiosło"; Eur. *Alc.* 252, 444: δίκωπος σκάφος, u attycystów „wiosłować" — ἐρέσσειν. Cf. Taillardat, *o.c.* s. 101.

[62] W dosł. znaczeniu: Plut. *Moral.* II 984e; Luk. *Var. hist.* 1. 33; Xen. *Eph.* 3, 2.

1104: Młodzieniec: „O nieszczęsny, który mam razem z takimi potworami żeglować!" (δυστυχής, ὅστις τοιούτοις θηρίοις συνείρξομαι). Potem poeta dalej maluje obraz statku i żeglugi: „ale jeśli nieszczęście mnie spotka z powodu tych dwóch prostytutek" — δεῦρ' ἐσπλέων. „Walczyć na morzu" ναυμαχεῖν jest użyty też w sensie erotycznym, w związku z Kalliasem (Ar. *Ran.* 428): Καὶ Καλλίαν γέ φασι τοῦτον τὸν Ἱπποκίνου κύσθῳ λεοντῆν ναυμαχεῖν. Κύσθῳ ναυμαχεῖν — βινεῖν, jak podaje scholiasta w związku z tym wierszem. W sensie przenośnym, ale nie erotycznym czasownik ten występuje w komedii w *Żabach* (534 nn.) i *Osach* (479); chodzi tu o „przeprawę" życiową, umiejętność radzenia z przeciwnościami losu lub trudnym współżyciem z innymi ludźmi[63]. Metafora ta jest często spotykana tak w poezji, jak i w prozie greckiej, i obejmuje wszelkie czynności związane z pływaniem po morzu, zawijaniem do przystani, zakotwiczaniem statku itp.[64] Z tej samej dziedziny jest czasownik ἐπιβατεύειν (Ar. *Ran.* 48) ἐπεβάτευον Κλεισθένει — „wstąpiłem na służbę do Klejstenesa" dosłownie wyraz ten oznacza „zaciągnąć się na okręt". Scholia podają żartobliwie: „wejść na pokład okrętu" i „coire". Czasownik ten używa się w stosunku do zwierząt, samiec wskakujący na samicę[65]. Złożenia z βαίνω, βατέω, βατεύω (rdzeń -βάτος, -βάτης) — chodzić, w znaczeniu „coitus" użyte w ἐπιβατεύειν — „wstępować na okręt", ἀναβαίνειν — „wskakiwać na konia" (Xen. *Cyr.* I 7)[66], „na okręt" (Hom. *Od.* I 210; Thuc. IV 44). W sensie erotycznym wyraz ἀναβαίνειν spotykamy u Arystofanesa fr. 329: ἀναβῆναι τὴν γυναῖκα βούλομαι (cf. Hdt. I 192). Pokrewny czasownik διαβαίνειν — „wsiąść na okręt, dosiąść konia"; sensu obsceno użyty jest: Ar. *Lys.* 60: οἶδ' ὅτι ἐπὶ τῶν κελήτων διαβεβήκασ' ὄρθιαι, jako gra słów: przeprawa z Salaminy do Aten i Veneris certamina (cf. *Vesp.* 501; *Thesm.* 153; *Lys.* 677n.; *Pax* 900n. itp.). Jeszcze inny dwuznaczny czasownik dla określenia βινεῖν to συκολογεῖν „zrywać figę", Ar. *Pax* 1348, gdzie w pieśni weselnej słyszymy: żyć będzie szczęśliwie, bez zmartwień, συκολογοῦντες lub συκάζειν. Strattis fr. 3: τὴν... παλλακὴν ἰδεῖν με συκάζουσαν... albo συκοφαντεῖν (Plato, Com. 255)[67], gdyż czasowniki te oparte są na grze słów „figa" lub „pudendum muliebre" — τὸ σῦκον[68]. Mniej oryginalnymi są czasowniki przenośnie użyte w sensie erotycznym, takie jak παίω — uderzam, biję, Ar. *Pax* 874: ἦν ποτε ἐπαίομεν Βραυρωνάδ' ὑποπεπωκότες; Scholia podają ἐπαίομεν — συνουσιάζομεν[69]. Κρούω — „stukam", „walę", lub złożony προκ-

---

[63] Cf. Taillardat, *o.c.* s. 102.

[64] Pind. *O.* 13, 28; Soph. *Elect.* 335; Eur. *Alc.* 406n.; Alcm. *Parth.* 38.

[65] κατὰ μεταφορὰν τῶν ἀλόγων ζώων ἃ ἐπιβαίνοντα συνουσιάζει.

[66] Xen. *Eq.* 1, 1: ἀναβῆναι ἵππον, ἵππος ἀναβαινόμενος.

[67] συκοφαντεῖν — κνίζειν ἐρωτικῶς, *Et. Magn.* 733, 47.

[68] *Schol. Pax* 1352: τῆς δε ἡδὺ τὸ σῦκον — αἰδοῖον.

[69] Wiersz sam i scholia niezbyt jasne. Liddell-Scott ad voc. widzi odcień ero-

ρούω. Ar. *Eccl.* 1017: μὴ σποδεῖν αὐτὴν πρὶν ἂν τὴν γραῦν προκρούσῃ πρῶτον, lub ὑποκρούω Ar. *Eccl.* 618: ἢν ταύτης ἐπιθυμήσῃ, τὴν αἰσχρὰν πρῶθ' ὑποκρούσει i rzeczownik τὸ κροῦμα: *Eccl.* 257: οὐκ ἄπειρος οὖσα πολλῶν κρουμάτων. Do bliskoznacznych czasowników należy też ἐρείδειν — „naciskać", „zapierać się", który spotykamy np. u Ar. fr. 695 o niewolniku, który na wonnej pościeli, przez całą noc zabawia się ze swą panią: ἡδυόσμοις στρώμασι παννυχίζων τὴν δέσποιναν ἐρείδεις (cf. Ar. *Thesm.* 488).

Czas przejść do następnej kategorii wyrazów przenośnych dla oznaczenia βινεῖν, które jedynie kontekstowi zawdzięczają ten sens specyficzny. Wiele z nich jest znanych z dawniejszej poezji greckiej, eposu i liryki, gdzie miały odcień wzniosły i szlachetny, w komedii z zasady przybierają one odcień wulgarny. Będą to takie czasowniki jak γεωργεῖν — „uprawiać rolę". Ar. *Lys.* 1173: ἤδη γεωργεῖν γυμνὸς βούλομαι; ἀροῦν — „orać"; Ar. *Ach.* 275[70]: τρυγᾶν — „zbierać wino"; τρυγήσομεν αὐτήν (mowa o dziewczynie Oporze). Inne zapożyczone są z dziedziny sportu: γυμνάζειν[71], Eupol. fr. 158,2: „idź zaraz do domu i gimnastykuj się z twą żoną" — τὴν σεαυτοῦ γυμνάσεις δάμαρτα. W tym dwuznacznym czasowniku prócz samej czynności „ćwiczyć", wyraz γυμνός („nagi") jest dodatkowo komiczny. Ληκῆσαι — „mocować się". Pherecr. 177: „mocują się z nami całą noc" — ληκούμεσθ' ὅλην τὴν νύκτα i Ar. *Thesm.* 493: μάλισθ' ὑπό τοῦ ληκώμεθα τὴν νύχθ'. Bardziej specyficzny, bo odnoszący się i do rolnictwa, i do sportu jest czasownik „grzebać", „kopać" w ziemi i „zadawać ciosy" (Ar. *Pax* 898): ὀρύττειν[72].

Czwarta kategoria przenośni umownych i eufemistycznych wyrażeń pokrywa się zazwyczaj z używanymi dziś określeniami. Jest ich wiele w komedii: χαρίζομαι — „okazuję względy" w znaczeniu erotycznym. Ar. *Eq.* 517: ὀλίγοις χαρίσασθαι — „dla nielicznych okazała się łaskawa"; *Eccl.* 629: κοὐκ ἐξέσται παρὰ τοῖσι καλοῖς... καταδαρθεῖν ταῖσι γυναιξὶ πρὶν τοῖς αἰσχροῖς... χαρίσωνται. Πειράω — „doświadczam", „zaznaję", Ar. *Eq.* 517: πολλῶν γὰρ δὴ πειρασάντων αὐτὴν... U Theopompa komika fr. 32,8 w roz-

---

tyczny; H. Van Daele zatrzymuje ἐπαίομεν tłumacząc dość dowolnie „battre du tambour"; Platnauer, ad v. idąc za Sharpley zatrzymuje ὑποπεπωκότες zamiast proponowanego ὑποπεπτωκότες, ale nie upatruje sensu obscenicznego w ἐπαίομεν, gdyż nie występuje on tu z innym czasownikiem jak np. *Pax* 899 (nieprzekonywające) i ze względu na trudność połączenia z Brauron. Skłania się do lekcji Kocka ἐπέμπομεν (towarzyszyć dziewczynie i obchodzić święto). Tym niemniej synonimy παίω w znaczeniu erotycznym są tak częste w komedii, że byłabym skłonna widzieć w tym zwrocie wyraźny akcent erotyczny.

[70] Theogn. 528; Soph. OT 1485, 1497.

[71] Chantraine, *o.c.* ad voc. γυμνός podaje wszelkie wyrazy pokrewne stwierdzając, że grupa z serii γυμνάζειν „issue de certains types d'exercices physiques où le corps était nu, comportait ainsi la valeur d'entrainement physique ou intellectuel".

[72] Podobnie Pherecr. 145, 19: κατορύττειν.

mowie między niewolnicą i niewolnikiem pada pytanie πειρᾶς με; Cratin. 287 mówi o dziewczynie w ciąży, która już miała do czynienia z mężczyzną: ἡ παῖς γὰρ ἔμπαις ἐστὶν ὡς ἠνδρωμένη. Wyraz ἠνδρωμένη u Hesych. i Phot. ma objaśnienie: ἀνδρὸς πεπειραμένη.

Do rzadkich w soczystym języku komedii przenośni należy czasownik διαλέγεσθαι (porozmawiać sobie). Ar. *Eccl.* 890: „porozmawiaj sobie z nim i wynoś się", mówi starucha do młodej dziewczyny τούτῳ διαλέγου κἀποχώρησον. Ar. *Pl.* 1082 młodzieniec wzdryga się przed podobną „rozmową" z publiczną nierządnicą: Οὐκ ἂν διαλεχθείην διεσπλεκωμένῃ ὑπὸ μυρίων τε τῶνδε καὶ τρισχιλίων. Ar. fr. 343 cytuje wyraz διαλέξασθαι, który Polluks (2,125) komentuje: ἐπὶ ἀφροδισίων. Wspomniany powyżej cytat z *Plutosa* (1082) zawiera również inny czasownik odpowiadający polskiemu „spleść się (w uścisku)" σπλεκόω, διασπλεκόω[73]. Scholia do tego wiersza podają nawet formę rzeczownikową na „coitus" — σπλέκωμα. Ar. *Lys.* 152 może mieć jedynie znaczenie „przygarnąć", „uścisnąć", a nie koniecznie „coire".

Przytoczmy jeszcze omowne ἄγειν ἐπὶ τὰ στρώματα, „zaprowadzić na posłanie" (Ar. *Eccl.* 1001) lub ἐξαπατάω „uwodzę" w tym samym znaczeniu (Ar. *Thesm.* 343). Specyficzny odcień ma czasownik βιάζω, βιάζομαι — „brać przemocą, gwałcić", np. Ar. *Pl.* 1092, gdzie Chremylos pociesza młodzieńca, że nic mu nie grozi ze strony staruchy: Θάρρει, μὴ φοβοῦ· οὐ γὰρ βιάσεται. Alcaeus, komediopisarz starej komedii, fr. 29 każe komuś (może Zeusowi?) powiedzieć: ἐβίασε <γάρ> μου τὴν γυναῖκα. Wreszcie takie wyrażenie jak συγκαθεύδειν („położyć się z kimś", „przespać się z kimś") nie było już niemal wyczuwane jako metafora. Kratinos wspominając kazirodczy stosunek Pelopii z jej rodzonym ojcem, z którego narodził się Ajgistos, mówi jej ustami (fr. 279): ἐφ' ᾧ τ' ἔμ αὐτῷ συγκαθεύδειν τῷ πατρί. Ar. *Eccl.* 614 podobny czasownik o tym samym znaczeniu: συγκατακεῖσθαι: τοῖς ἀνδράσι συγκατακεῖσθαι lub jeszcze συγκαταδαρθεῖν, *Eccl.* 613, 622. We fr. 862 Arystofanesa występuje σύγκοιτος — „towarzyszka łoża"; ἀπόκοιτος — „śpiący osobno", od ἀποκοιτέω — „nocować nie na posterunku". Czasem jakieś wyrażenie jest jedynie aluzją do βινεῖν, ale nie synonimem, nawet eufemistycznym tego czasownika. Np. Ar. *Plut.* 1031, gdy rozżalona staruszka oburza się na młodego chłopca, że nie chce jej się „odpłacić" za podarki i jej szczodrość dotychczasową. A Chremylos jej odpowiada: „czyż nie zwracał ci swego

---

[73] Od πλέκω pleść; πλέγμα — splot. Pisane niekiedy błędnie σπεκλόω. Jo. Tzetzae *Prolegomena et Comment. in Plutum* (Koster) ad v. 1082, wyśmiewa omyłkę διεσπεκλωμένη, σπεκλοῦν zamiast σπλεκοῦν (tak jak np. τέτρατον lub κραδίη). Scholia ad v.: σπλεκοῦν γὰρ τὸ συνουσιάζειν παρὰ τὸ πλέκεσθαι, σπλέκωμα γὰρ ὁ ἦχος τῆς συνουσίας... κυρίως ἐπὶ σχοινίων τῶν πλακέντων. διεσπλεκωμένῃ οὖν, πρὸς συνουσίαν ἀχρήστῳ γενομένῃ καὶ ὑπὸ πολλῶν ἐν συνουσίᾳ τετριμμένῃ.

długu w każdą noc?" — Οὔκουν καθ' ἑκάστην ἀπεδίδου τὴν νύκτα σοι; ἀποδίδωμι τὸν μίσθον „zwracać dług", „uiszczać należność", w komedii — usługi erotyczne.

Już na podstawie analizy jednego tylko odcinka przebogatej dziedziny objętej przez słownictwo erotyczne komedii greckiej (kochać — całować — współżyć fizycznie) można pokusić się o sformułowanie pewnych uwag natury ogólniejszej. Widzieliśmy, że poza wyrażeniami użytymi w sensie właściwym i tymi „wyblakłymi", które już w V w. zatraciły niemal swój charakter przenośny, komedia lubuje się w wyrazach metaforycznych, bądź stwarzając neologizmy ad hoc, oparte na grze słów czy na jakimś dowcipie aktualnym, sytuacyjnym, bądź posługując się znanym słowem właściwym, któremu — jako pierwsza — nadaje odcień przenośny. Cytowaliśmy przykłady wyrazów używanych we wcześniejszej poezji greckiej również przenośnie, ale dopiero komedia posłużyła się nimi w sensie erotycznym. Skojarzenia obrazów, asocjacje najróżniejszych zdawałoby się odległych bardzo dziedzin, które charakteryzują te przenośne czasowniki, są niezwykle oryginalne, dosadne i niespodziewane. Jest rzeczą pasjonującą prześledzenie dziejów i przemian, jakim ulegała metaforyka pewnych wyrazów od epoki homerowej o odcieniu narracyjnym, nieraz bajecznym lub heroicznym przez wzniosłe obrazy i dźwięki liryki chóralnej, delikatne, pełne poezji pieśni Safony czy Alkajosa do pełnych napięcia dramatycznego wyrażeń tragedii. Z całego tego dorobku czerpie pełną garścią komedia, świadomie obniża ich lot, wulgaryzuje, nadaje im sens obsceniczny. Ta technika właściwa komediopisarstwu o wiele wyraźniej występuje we wszystkich przebadanych już przeze mnie dziedzinach tego zagadnienia, które jedynie naszkicowałam na wstępie, a które na razie zważywszy obowiązujące ramy artykułu musiałam pominąć.

Warszawa

Eos LXIII 1975

DE PTOLEMAEO PINACOGRAPHO

Scripsit

MARIANUS PLEZIA

Ptolemaeum Aristotelis biographum, cuius mentionem faciunt vitae Aristotelis infima antiquitate compositae[1] cuiusque fragmenta haud exigua apud doctos Arabes saec. XII et XIII conservata exstant[2], omnes paene non ita pridem eundem fuisse putavimus atque Ptolemaeum Chennum, qui exeunte I p. Chr. n. saeculo καινὴν ἱστορίαν conscripsisset[3]: adeo omnibus Guilelmi Christ coniectura[4] probabatur, qui cognomen el-Garib (i. e. ignotus, Graece ξένος), ab Arabibus Ptolemaeo illi inditum, e corruptela vocis χέννος (coturnix) ortum esse declaraverat. Adversabatur quidem huic opinioni A. Busse[5], vir commentariorum in Aristotelem peritissimus, sed surdis, ut ita dicam, auribus a plerisque exceptus est. Cui nostra demum aetate opitulatus est A. Diehle[6] atque Ptolemaeum biographum ad quartum p. Chr. n. saeculum relegavit, cum diceret eum a Platonico illo Ptolemaeo nihil differre, quem Iamblichus apud Stobaeum (I p. 378, 7 Wachsm.) atque Proclus in *Tim.* 7 B (I p. 20,7 Diehl) nominavissent, qua in re gravem astipulatorem habuit Ingemarum Düring[7], cuius in Aristotelicis quanta sit auctoritas, non est quod moneam.

---

[1] *Vita Marciana* 43, *Vita Latina* 46 (utramque edidit I. Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, Göteborg 1957); adde Eliam *in Categ.*, p. 107, 11 (Düring, *o.c.* p. 419).

[2] A. Baumstark, *Syrisch-arabische Biographien des Aristoteles*, Leipzig 1898, p. 38 sqq., 61 sqq.; Düring, *o.c.* p. 213 sqq.

[3] Baumstark, *o.c.* p. 13 sq.; A. Chatzis, *Der Philosoph und Grammatiker Ptolemaios Chennos*, Paderborn 1914, p. IX sqq.; M. Plezia, *De Andronici Rhodii studiis Aristotelicis*, Kraków 1946, p. 2 sq., ceterique quos nominat P. Moraux, *Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote*, Louvain 1951, p. 292, qui sibi quidem id minime persuasum esse dicit, p. 293 sq. At eadem opinio nunc arridet Carolo M. Tomberg, *Die Kaine Historia des Ptolemaios Chennos*, Diss. Bonn 1967, p. 11 adn. 3.

[4] W. Christ, *Geschichte der griechischen Literatur*, München 1889, p. 357 adn. 1 et p. 560 adn. 5 (etiam in ceteris eiusdem libri editionibus).

[5] A. Busse, *Die neuplatonische Lebensbeschreibung des Aristoteles*, Hermes XXVIII 1893, p. 263 sq., cf. Deutsche Literaturzeitung 1916, col. 1446 sq.

[6] A. Diehle, *Der Platoniker Ptolemaios*, Hermes LXXXV 1957, p. 314–325, cf. RE XXIII, col. 1859 sq.

[7] Düring, *o. c.* p. 209 sq., cf. p. 475.

Itaque res in dubio pependit, donec a. 1961 peropportune evenit, ut tota Ptolemaei vita Aristotelis in Arabicam linguam translata inventa sit a viro doctissimo Muhsin Mahdi in codice Aya Sophya 4833, ff. 10ª–18ª[8]. Qua de re ubi Düring a. 1966 certior factus est, mox imagines eius codicis lucis ope expressas sibi comparavit atque a Bernardo Lewin collega suo in legendo textu Arabico adiutus argumentum quidem opusculi ipse publici iuris fecit, editionem vero ab eodem Bernardo Lewin praeparandam promisit[9]. Hic tamen aliis studiis iisque gravissimis occupatus muneri illi renuntiavit nobisque, ut una cum Iosepho Bielawski nostro id susciperemus, benigne concessit. Cui editioni futurae, antequam in lucem proditura sit, pauca nunc hoc loco praefari iuvat.

Inde igitur capiat disputatio nostra exordium, ut, quid argumenti libellus ille recens repertus contineat, referamus. Incipit videlicet Ptolemaeus a praefatione, qua Gallum quendam alloquitur, cuius rogatu scriptum hoc a se compositum esse dicit (ff. 10ª–11ª), deinde vitam Aristotelis satis brevi oratione comprehendit (ff. 11ᵇ–13ᵇ) longiorque demum fit in testamento eius afferendo (ff. 14ª–15ª), postea libros philosophi recenset (ff. 15ª–18ª). Quarum quidem quattuor partium secunda et tertia et quarta e fragmentis ab Arabibus laudatis iam dudum nobis cognitae erant: vitam testamentum indicem servavit ibn-abī-Uṣaibiʿa, testamentum an-Nadīm, indicem librorum al-Qifṭī, vitae etiam magnam partem al-Mubaššir[10]. Quae cum ita sint, praefatio tantum omnino nova putanda est, etiamsi Ptolemaei libellum Gallo dedicatum fuisse non ignorabamus.

Cuius praefationis argumentum nunc paucis adumbrare, non plane in Latinum sermonem transferre placet et hoc quidem Düringo duce, qui eam nuper Anglice reddidit[11], sed etiam Iosepho Bielawski auctore, qui totum Ptolemaei textum Arabicum Polonice vertendum curavit mecumque amice communicavit. Dicit itaque Ptolemaeus se a Gallo rogatum, ut libellum conscriberet, quo Aristotelis opera continerentur, imprimis Andronici Rhodii exemplum sibi proposuisse. Cum autem Gallus non sit in scriptis Aristotelis nisi mediocriter versatus, se quam brevissime rem absoluturum esse pollicetur, ita tamen, ut philosophiae Aristotelicae finis clare ostendatur. Ordinem librorum Aristotelis in eis ipsis positum esse affirmat, in eorum nimirum argumento, cum singulae disciplinae, quae singulis libris tradantur, certo quodam ac descripto ordine quasi per gradus procedendo cognoscendae sint, id quod iam in Platonis dia-

---

[8] al-Farabi, *De Aristotelis philosophia*, ed. M. Mahdi, Beirut 1961, p. 25 sq.

[9] J. Düring, *Ptolemy's Vita Aristotelis Rediscovered*, Philomathes, Studies and Essays in the Humanities in Memory of Philip Merlan, The Hague 1971, p. 264–269,

[10] Cf. adn. 2.

[11] Düring, *Ptolemy's Vita Aristotelis*, p. 266–268.

logis legendis a multis observatum esse commemorat. Libellum suum plane novum esse contendit negatque sibi, cum id componeret, Andronici librum ad manus fuisse, quapropter Gallum mirari vetat, si apud se mille libros Aristotelis ab Andronico memoriae proditos non invenerit. Brevitatis enim causa id factum esse monet, ut probatos tantummodo atque genuinos Aristotelis libros recenseret omissis eis, qui dubii vel spurii haberentur vel Theophrasto potius tribuendi viderentur. Quos tamen, si Gallo ita placuerit, altera vice se suppleturum promittit.

Maxima sane quaestio est, quanam aetate Ptolemaei opusculum scriptum esse arbitremur. Itaque cum neque de auctore neque de eo, cui ille librum suum destinaverit, quidquam certi cognitum habeamus, ab ipso opere incipiamus oportet, imprimis a praefatione, quae quamvis sit verbis astricta, voluntatem tamen scribentis non obscure declarat. In qua id mihi praecipue animadvertendum videtur, quod de philosophiae Aristotelicae fine (graece τέλος) Ptolemaeus commemoravit. Cuius enim modi id τέλος habitum sit, e prolegomenis philosophiae Aristotelicae perspici potest, quae saec. V et VI commentariis in *Categorias* praemitti solebant Proclo, ut nos quidem opinamur, auctore[12]. In quibus totius philosophiae Aristotelicae finem ea in re positum esse legimus, ut cognoscatur unum tantum esse rerum omnium principium, a quo cuncta regantur[13]. Id autem Neoplatonicorum philosophandi rationem redolere nemo est quin sentiat, quippe cum de Plotino satis constet unum ab eo omnium quae sint constitutum esse principium , a quo tamquam e fonte universa per hypostases gradatim profluant[14]. Neque id praetereundum est, quod haud dissimili ratione Platonicae quoque philosophiae finis definitur in prolegomenis illis saec. VI, quae item ad Proclum auctorem redire putanda sunt[15]. Quibus rebus adducimur, ut credamus Ptolemaeum iam ex Neoplatonicorum sententia de Aristotelicae philosophiae fine scripsisse atque ut eum proinde non prius quam saec. IV p. Chr. n. floruisse putemus.

Quae cum ita sint, Ptolemaeum, qui Aristotelis vitam scripsit librosque in indicem redegit, cum altero illo, qui Καινῆς ἱστορίας auctor fuit, nihil commune habuisse in aperto est, cum tanto temporis intervallo alter ab altero distaret. Sed neque Platonicus ille Ptolemaeus, cuius mentionem a Iamblicho et Proclo factam esse monuimus, cum hoc

---

[12] M. Plezia, *De commentariis isagogicis*, Kraków 1949, p. 70–81; Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, p. 444 sqq.; L. G. Westrink (ed.), *Anonymous Prolegomena to Platonic Philosophy*, Amsterdam 1962, p. XXV sqq.

[13] Plezia, *De commentariis isagogicis*, p. 71; Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, p. 448.

[14] K. Prächter, *Die Philosophie des Altertums*, Berlin 1926, unveränderter Nachdruck Basel-Stuttgart 1967, p. 602 sq.

[15] Cap. 12, p. 25 Westrink. Cf. Plezia, *De commentariis isagogicis*, p. 83 sqq.

nostro componendus videtur: ille enim apud utrumque auctorem una cum multo antiquioribus philosophis commemoratur, cum Eratosthene dumtaxat, Aristocle, Dercyllide, ita ut ad saec. IV probabiliter referri vix possit. Itaque nostrum hunc Ptolemaeum omnino a ceteris diversum fuisse arbitramur atque, si appellatione aliqua opus sit, qua a reliquis distinguatur, Ptolemaeum pinacographum eum dixerimus.

Temporum successibus hunc ad modum explicatis quaestio etiam de Gallo, cui Ptolemaei opus destinatum fuit, multo expeditior fit. Saeculo IV enim nemo alter in rationem venit, cui quidem Gallo cognomen fuerit, quam Flavius Claudius Constantius Gallus, imperatoris Iuliani frater, ab auctoribus, qui vitam eius et facta memoriae mandarunt, constanter solo Galli nomine appellari solitus[16]. Quem, postquam in Macello cum Iuliano fratre aliquot annos delituisset, sane adulescentem ad rem publicam accessisse, cum ab imperatore Constantio caesar Orientis creatus esset, mox tamen imperio crudelius usum eiusdem imperatoris iussu occisum esse notum est. Quae cum ita essent, libellum rogatu eius conscriptum eo tempore, cum caesaris Orientis munere fungeretur, annis nimirum 351—354 exstitisse veri simillimum videtur idque non alibi quam Antiochiae, ubi ille potissimum moraretur. Adde quod Gallus familiariter usus est Aëtio heresiarcha, Arii dogmatum acerrimo propugnatore[17]. Ille autem in Aristotelis dialectica plurimum versatus esse traditur eaque arte adversarios omnes disputando superavisse[18]; ab hoc itaque Aëtio Gallum cupiditate Aristotelis scripta cognoscendi incensum esse facile credi potest. Neque id ab eius institutis abhorret, quod de Aristotelicae philosophiae fine a Ptolemaeo dictum esse memoravimus: si enim recte locum illum interpretati simus, sensus eius qui erat de uno tantum omnium rerum principio atque rectore cum Arianorum placitis mirum quantum congruat.

De Ptolemaeo etiam, qui in Galli usum libellum de Aristotele concinnavit, satis prona coniectura est eum aliquem e numero magistrorum philosophiae Aristotelicae fuisse. Etenim, ni ita res se haberet, quare ad eum quidem id munus a Gallo delatum esset? Ea etiam re plane explicatur id, quod Düringo tantum scrupulum iniecit, ut Ptolemaeum aperti mendacii argueret, quod dixisset se, cum libello suo componendo vacaret,

---

[16] A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I, Cambridge 1971, p. 224 sq. De hoc Gallo me ab Alexandro Krawczuk admonitum esse grato animo profiteor.

[17] Philostorgius, *Historia ecclesiastica* III 27 (p. 53, 2 sqq. Bidez); Galli quae ferebatur epistula ad Iulianum (*Iuliani imp. epistulae leges* edd. I. Bidez, L. Cumont, Paris 1922, p. 288 sq.). Cf. *Iuliani* epistulam 46.

[18] Socrates Scholasticus, *Historia ecclesiastica* II 35 (Migne PG 67, 297 B — 300 A). Cf. Philostorgius III 15.

Andronici indicem librorum Aristotelis ad manus non habuisse[19]. Quid tamen mirum, si commentariis iam dudum ad usum scholarum, quas discipulis profitebatur, sibi comparatis, ea vice usus sit? Minime igitur insconstans iudicandus est Ptolemaeus, cum dicit se in opusculo suo concinnando Andronici exemplum in animo habuisse neque tamen ipsum Andronici librum eo temporis momento praesto sibi fuisse. Namque certe et novit Andronici celeberrimum illum indicem, si modo philosophiae magister putandus est, et eo in scholis suis frequenter usus est neque eo quidem solo, sed etiam aliis id genus scriptis, ut fuit illud Adrasti de ordine librorum Aristotelis[20].

Postquam de auctore deque eo, cui ille opusculum suum dedicaverat, satis dictum est, ad librum ipsum reverti placet. Atque imprimis magni interest scire, utrum liber hic, quem nunc Arabice versum recuperavimus, integer habendus sit, an mutilus vel in epitomen redactus. Qua in re examinanda magna sane cautio adhibenda est, quia non desunt, quae in utramque partem dici possint. Exstat nimirum Aristotelis testamentum, quod a Ptolemaeo laudatum esse diximus, Graece quoque a Diogene Laërtio (V 1, 12–16) memoriae proditum. Cuius magna pars cum textu Arabico mirum in modum conspirat, ita ut appareat interpretem officio suo religiosissime functum esse. Quin immo insunt in textu Arabico Ptolemaei minutae quaedam accessiones, quae nostrae aetatis viris doctis genuinae videantur neque a Diogene vel auctore eius nisi per errorem omissae[21]. Attamen eiusdem testamenti pars extrema, in qua de signis propinquorum testatoris perficiendis atque collocandis sermo est, ea utique apud Ptolemaeum desideratur. Possis quidem Arabes ob eam rem incusare, quod cum ipsi signa imaginesve animantium facere religione vetiti sint, mentionem etiam eorum aegre tulerint et silentio praeterierint. Atqui id quoque manifestum est Ptolemaeum in Aristotelis testamento ponendo id egisse, ut philosophum virum vere humanum beneficumque ostenderet. Ea autem in re probanda caput illud de signis pernecessarium ei non fuit, ita ut etiam consulto ab ipso Ptolemaeo, non ab eius interprete Arabico omitti potuerit. Itaque equidem adducor, ut credam testamentum ita ab illo interprete Arabice translatum esse, ut a Ptolemaeo traditum esset. Item index librorum Aristotelis nullum gravius detrimentum passus esse videtur nisi tale, quod omissione unius tituli vel confusione duorum efficieretur atque in universo integer ad nos pervenisse putandus est. Differentiae, quae inter textum eius in ms. Aya Sophya 4833 atque

---

[19] Düring, *Ptolemy's Vita Aristotelis Rediscovered*, p. 267.

[20] Plezia, *De Andronici Rhodii studiis Aristotelicis*, p. 49; *De commentariis isagogicis*, p. 80.

[21] Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, p. 240; A. H. Chroust, *Aristotle's Last Will and Testament*, Wiener Studien, Neue Folge I 1967, p. 113.

apud ibn-abī-Uṣaibiʿa et al-Qifṭī traditum intercedant, tales sunt, quales inter varios eiusdem libri codices intercedere solent. Hoc loco facere non possum, quin lectorum animos ad id advertam, quod in ms. Aya Sophya 4833 etiam titulus eius epistulae Aristotelis ad Alexandrum memoriae proditus est, quam nos cum Iosepho Bielawski Arabice versam nuper edidimus[22], qui titulus apud reliquos Arabes desideratur. Sed pergo ad vitam ipsam, de qua quidem rectius fortasse dubitaveris, an sine lacunis in codice Aya Sophya 4833 conservata sit, cum apud ibn-abī-Uṣaibiʿa ceterosque Arabes, qui se Ptolemaeum secutos esse profiteantur, paulo pleniore forma legatur. Sed eae etiam differentiae pro quisquiliis haberi possunt neque sufficiunt, ut Ptolemaei opusculum Graecum versione Arabica multo longius fuisse putemus, cum ipse in praefatione aperte dixerit se rem suam quantum fieri posset breviter et astricte absolvere voluisse.

Quae cum ita sint, luce clarius apperet, quanto in errore versati sint omnes (quorum a numero me ipsum non afuisse ingenue profiteor), qui affirmavissent Ptolemaei librum principalem fontem fuisse eorum, quae de Aristotele in vitis tribus infima antiquitate conscriptis: Marciana, Vulgata, Latina traderentur[23]. Quod nullo pacto fieri potuisse manifestum est, cum in vitis illis permulta inveniantur, quae apud Ptolemaeum — ut nunc demum compertum est — omnino desint. Neque sine causa fit, ut in vita Marciana atque Latina Ptolemaeus non nisi semel laudetur, ibi videlicet, ubi de testamento Aristotelis deque numero librorum eius mentio facienda erat. Itaque non est dubium, quin recuperato Ptolemaei libello tota quaestio, quae est de fontibus illarum trium vitarum atque altera de Andronico eiusque indice librorum Aristotelis, denuo nobis excutiendae sint.

Cracoviae

---

[22] *Lettre d'Aristote à Alexandre sur la politique envers les cités*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

[23] Busse, *Die neuplatonische Lebensbeschreibung*, p. 266–268; Plezia, *De Andronici Rhodii studiis Aristotelicis*, p. 3; Düring, *Aristotle in thz Ancient Biographical Tradition*, p. 469 sqq.

Eos LXIII 1975

LISTY POLECAJĄCE CYCERONA W ŚWIETLE ANTYCZNYCH ZASAD REKOMENDACJI

Napisał

ROMAN ANDRZEJEWSKI

Listy polecające Cycerona stanowią prawie 1/8 jego korespondencji. Większość z nich (80) już przez starożytnych wydawców została razem zebrana i tworzy trzynastą księgę zbioru *ad familiares* (jeden tylko list — 68 — nie jest w niej polecający). Ponadto 27 listów polecających znajduje się w innych księgach korespondencji cycerońskiej. Spośród zaś listów skierowanych do Marka Tulliusza cztery — pisane przez Brutusa — są również polecające (*ad Br.* 14, 15, 19, 21). Jest także kilka listów (*fam.* VIII 2, 4, 8 — ich autorem jest Celiusz; Att. III 6, III 23, III 27, XIV 17, *Q. fr.* I 2), w których rekomendacja nie stanowi istotnej treści. Autor wyraża ją często jednym krótkim zdaniem i, wprowadzając nagle osobę polecaną, nie podaje jej charakterystyki ani nie wysuwa argumentów na poparcie swej prośby. Jest to jakby uwaga na marginesie i nie wydaje się, by była zasadniczym celem nieraz dość długiego pisma. Nie można więc uważać tych listów za polecające i dlatego o umieszczonej w nich rekomendacji powiemy tylko w krótkich słowach.

Cyceron, jak wskazują na to liczne wzmianki (np. *fam.* VII 8, IX 24, XV 14, *Att.* IV 16), napisał i otrzymał jeszcze inne listy rekomendacyjne, które jednak nie zachowały się do naszych czasów. Te zaś, którym ludzie i czasy okazały większą łaskawość, będą w tej pracy przedmiotem analizy. Są to następujące listy polecające:

Zbiór	Księga	Numery listów	Ilość
ad familiares	I	3	1
,,	II	14	1
,,	III	1	1
,,	V	5	1
,,	VI	9	1
,,	VII	5, 21	2
,,	IX	13, 25	2
,,	XI	16, 17, 22	3
,,	XII	6, 21, 24, 26, 27, 29	6
,,	XIII	cała księga (z wyj. 68)	80

Zbiór	Księga	Numery listów	Ilość
ad Atticum	XVI	16a, b, c, d, e, f	6
ad Quintum fratrem	II	13	1
ad Brutum	—	6, 16	2
			Razem 107

Listy polecające Cycerona są pierwszymi zachowanymi pismami rekomendacyjnymi w literaturze łacińskiej. Nie są to jednak pierwsze *litterae commendaticiae* w starożytności. Listem rekomendacyjnym posługiwali się już Grecy na kilka wieków przed Cyceronem. Autor artykułu, mając na uwadze zależność epistolografii łacińskiej od greckiej oraz trwałość tradycji w tej dziedzinie, uważa za wskazane, przystępując do analizy listów protekcyjnych Arpinaty, prześledzić i omówić uwagi rozproszone w dziełach autorów starożytnych, a wśród nich i samego Cycerona, na temat rekomendacji oraz ukazać, oczywiście przykładowo, jej realizację w zachowanych listach greckich i łacińskich różnych epok. Na podstawie powyższych źródeł można określić, choć w przybliżeniu, pojęcie rekomendacji, ustalić pewien schemat listu polecającego i jego topikę.

Na temat listu polecającego, jak i pozostałych gatunków epistolografii, zachowało się mało, i raczej marginalnych wypowiedzi u starożytnych autorów. Uwagi, które można u nich znaleźć, świadczą o istnieniu pewnych zasad obowiązujących przy redagowaniu listów polecających. Dostrzegło to już wielu teoretyków zajmujących się listem antycznym. Ich wywody, z wyjątkiem artykułu Keyesa[1], tylko w części dotyczą rekomendacji i podają zaledwie kilka spostrzeżeń w odniesieniu do listów poszczególnych autorów, jak Cycerona (Gurlitt, Plasberg, Büchner, Lossmann)[2] i Grzegorza z Nazjanzu (Przychocki[3]) lub jedynie sygnalizują istnienie takiej korespondencji[4]. Również w pracach na temat humanizmu

---

[1] W. C. Keyes, *The Greek Letter of Introduction*, American Journal of Philology LVI 1935, s. 28—44.

[2] L. Gurlitt, *Genera usitata epistularum*, Fleckeisens Jahrbücher CXXXVII 1888, s. 864 n.; O. Plasberg, *Cicero in seinen Werken und Briefen*, Leipzig 1926; H. Koskenniemi, *Cicero über die Briefarten (genera epistularum)*, Arctos N. S. I (*Commentationes in honorem Edwin Linkomies*), Helsinki 1954, s. 97—102; K. Büchner, *Tullius*, RE, Halbbd. XIII A (1939), szp. 1194—1217; idem, *Cicero. Bestand und Wandel seiner geistigen Welt*, Heidelberg 1964; F. Lossmann, *Cicero und Caesar im Jahre 54. Studien zu der römischen Freundschaft*, Wiesbaden 1962.

[3] G. Przychocki, *De Gregorii Nazianzeni epistulis quaestiones selectae*, Cracoviae 1912, s. 128—131.

[4] H. Peter, *Der Brief in der römischen Literatur*, Leipzig 1901; J. Sykutris, *Epistolographie*, RE, Supplbd. V (1931), szp. 185—220; H. Koskenniemi, *Studien*

i kultury w starożytności (Schneidewin, Kroll, Boyancè)[5] uwagi na temat rekomendacji dotyczą przeważnie listów Cycerona. Artykuł Keyesa zawiera dość sumaryczne ujęcie, i to wyłącznie listu greckiego do r. 300 n.e., dając dopiero w końcowej części kilka cennych, choć nie wyczerpujących spostrzeżeń na temat analogii z listami Cycerona. H. Bresslau[6] omawia tylko jeden list polecający z V wieku n. e., odnaleziony w papirusach. Teren badań nie jest więc dokładnie poznany.

Jeśli chodzi o definicję listu polecającego, to starożytni przekazali ją w listowniku Demetriusza z Faleronu: Ὁ δὲ συστατικός (sc.τύπος), ὃν ὑπὲρ ἄλλου πρὸς ἄλλον γράφομεν, ἔπαινον συγκαταπλέκοντες ἅμα καὶ πρότερον ἀγνοουμένους ἄγοντες εἰς γνῶσιν (1)[7]. Wskazuje ona na istnienie w liście polecającym relacji między trzema osobami: nadawcą, adresatem i osobą polecaną. Istnienie tego „trójkąta" (triangulare Beziehung)[8] decyduje o powstaniu listu polecającego. Centralną postacią jest tu oczywiście osoba polecana. Na niej skupia się uwaga nadawcy i odbiorcy. Autor listu wprowadza do grona znajomych adresata nową osobę: Πρότερον ἀγνοουμένους ἄγοντες εἰς γνῶσιν (ibid.). Podobnych wyrażeń używa Grzegorz z Nazjanzu: γνωρίζω σοι τὸν δεῖνα (*Ep.* 169 A), τὸν δεῖνα προσάγω σοι (*Ep.* 23 C). Cyceron, posługując się ludowym powiedzeniem, mówi, że osoba polecana jest przekazywana „z ręki do ręki": *totum denique hominem tibi ita trado de manu, ut aiunt, in manum* (*fam.* VII 5, 3)[9]. Tę samą metaforę wprowadza Grzegorz z Nazjanzu: τὸν δεῖνα ἐγχειρίζω σοι διὰ τῆς ἐπιστολῆς (*Ep.* 150 B), τὸν δεῖνα ὑπὸ τὰς σὰς θίθεμεν χεῖρας (*Ep.* 147 B). Rekomendacja ma według Cycerona ułatwić osobie polecanej

---

zur Idee und Phraseologie des griechischen Briefes bis 400 n. Ch., Helsinki 1956; K. Thraede, *Grundzüge griechisch-römischer Brieftopik*, München 1970.

[5] M. Schneidewin, *Die antike Humanität*, Berlin 1897, s. 165–170; W. Kroll, *Die Kultur der Ciceronischen Zeit*, I, Leipzig 1933, s. 60–62; P. Boyancé, *Études sur l'humanisme cicéronien*, Bruxelles 1970.

[6] H. Bresslau, *Ein lateinischer Empfehlungsbrief* (*Pap. lat. arg. 1*), Archiv für Papyrusforschung und verwandete Gebiete III 1904, H. 2, s. 168–172. Greckim zaś listem polecającym, odnalezionym w papirusach, zajmuje się M. Piątkowska, *List polecający w Egipcie Ptolemejskim*, Meander XXI 1966, s. 277–289.

[7] Definicja zachowana w listowniku Proklosa jest tautologią i dlatego nie wnosi nic nowego: Συστατική ἐστι δί ἣ συνιστῶμέν τινα παρά τινι. Na uwagę zasługuje jedynie inna nazwa listu polecającego: ἡ δ' αὐτὴ καὶ παραθετικὴ καλεῖται (ibid.).

[8] Wyrażenia „triangulare Beziehung" użył A. Heuss w odniesieniu do przyjaźni Cicerona, Mattiusa i Cezara: *Cicero und Matius. Zur Psychologie der revolutionären Situation in Rom*, Historia V 1956, s. 61. F. Lossmann odniósł je do „trójkąta osób zainteresowanych listem polecającym. Jeżeliby już stosowało się taką terminologię, to przy niektórych listach polecających (np. *fam.* XIII 6a), gdy o wysłanie pisma rekomendacyjnego ubiegała się nie osoba polecana, należałoby mówić o czworokącie czy też jakimś innym wielokącie (!)

[9] A. Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig 1890, s. 210; na temat różnicy między przysłowiem a wyrażeniem przysłowiowym zob. M. Swoboda, *De proverbiis a Cicerone adhibitis*, Toruń 1963, s. 48 n.

dostęp do adresata: *Commendo tibi hominem* [...] *ut faciles ad te aditus habeat* (*fam.* XIII 58 i 59) oraz: *Huic ego tantummodo aditum ad tuam cognitionem patefacio et munio* (*fam.* XIII 78). Marek Tulliusz przywiązywał dużą wagę do pierwszego kontaktu adresata z osobą polecaną: *In omnibus novis coniunctionibus interest, qualis primus aditus sit, et qua commendatione quasi amicitiae fores aperiantur* (*fam.* XIII 10, 4). Zwracał nawet uwagę na to, by list był oddany w odpowiednim czasie: *Permagni interest quo tibi haec tempore epistula reddita sit, utrum cum sollicitudinis aliquid haberes an cum ab omni molestia vacuus esses. Itaque ei praecepi, quem ad te misi, ut tempus observaret epistulae tibi reddendae. Nam quem ad modum coram qui ad nos intempestive adeunt molesti saepe sunt, sic epistulae offendunt non loco redditae* (*fam.* XI 16, 1).

Napisanie listu polecającego miało być *testimonium benevolentiae* adresata wobec osoby polecającej, potrzebującej pomocy. Autor, pisząc list rekomendacyjny, pragnie dać dowód życzliwości względem osoby polecanej lub kogoś, kto za nią się wstawił i jest z nią blisko związany. Cyceron widział uzasadnienie tego zjawiska w naturze ludzkiej: *ex hoc nascitur ut etiam communis hominum inter homines naturalis sit commendatio, ut oporteat hominem ab homine ob id ipsum, quod homo sit, non alienum videri* (*fin. bon. et mal.* III 63). Tę życzliwość wobec bliskich jako początek zwyczaju rekomendowania kogoś widział również Fronto: *Commendandi mos initio dicitur benivolentia ortus, quom suum quisque amicum alii amico demonstratum conciliatumque vellet* (*ad amicos* I 1, Haines I s. 282). Echo tego poglądu spotykamy u Symmacha: *Humanitatis interest commendationem deferre poscentibus* (II 70).

Rekomendacja była dla osoby polecanej pomocą i zaszczytem: *cures ut is intellegat meam commendationem maximo sibi apud te et adiumento et ornamento fuisse* (*fam.* XIII 34). Juliusz Wiktor domaga się rzetelności od autora listu: jeżeli decyduje się na danie rekomendacji, niech nie zbywa petenta byle czym: *Commendaticias fideliter dato aut ne dato* (*Ars rhet.* 17). Ten moment akcentuje również Cyceron: *faciamque id quod debent facere ii qui religiose et sine ambitione commendant* (*fam.* XIII 17, 3).

Polecenie jakiejś osoby wiązało się z jej pochwałą: ἔπαινον συγκατα-πλέκοντες ἅμα (Demetr. Phal. 1). Należało więc zwracać uwagę na *virtutes personae commendatae*, czego echem jest chyba krótka wypowiedź Horacego: *qualem commendas, etiam atque etiam aspice* (*Ep.* I 18, 76). Przymioty osoby, której można wyświadczyć dobrodziejstwo, wymienia Seneka: *Eligam virum integrum, simplicem, memorem, gratum, alieni abstinentem, sui non avare tenacem benevolum* (*de ben.* IV 10, 5)[10].

[10] Istotę beneficjum i przymioty osoby, która na nie zasługuje według Seneki, omówiła L. Małunowicz, *Koncepcja beneficjum u Seneki Młodszego*, Eos LIII 1963, s. 171.

Choć osoba polecana, a szczególnie konieczność przyjścia jej z pomocą, jest okazją do napisania listu polecającego, to jednak główna rola w nawiązaniu nowych kontaktów przypada tu autorowi listu. Nic więc dziwnego, że autorzy listów rekomendacyjnych byli osobistościami ustosunkowanymi, cieszącymi się uznaniem i dlatego ich wstawiennictwo miało ogromne znaczenie. Na to z dumą wskazuje Cyceron, pisząc: *scio enim quantum ponderis mea commendatio sit habitura* (*fam.* XII 26, 2), *tu perfecisti ut nemo sine litteris meis tibi se commendatum putaret* (*fam.* XII 30, 1)[11]. Nie trzeba chyba zresztą tego szerzej dowodzić, skoro nadawcami listów polecających, o których wiemy, byli tacy autorzy greccy jak: Platon, Aeschines, Apolonios z Tiany, Grzegorz z Nazjanzu, Bazyli Wielki, Libanios — oraz łacińscy: Cicero, Brutus, Pliniusz Młodszy, Fronton, Symmach.

Napisanie listu polecającego było dowodem przyjaźni oraz autorytetu, jakim nadawca cieszył się u odbiorcy. Jasno wskazuje na to list Cycerona do Antoniusza (stryj triumwira), w którym autor zaznacza, że mimo istniejącego już konfliktu między nimi i zerwaniu korespondencji postanowił jednak pisać do niego listy polecające, gdyż nie chce ujawniać innym faktycznie układających się między nimi stosunków: *Etsi statueram nullas ad te litteras mittere nisi commendaticias non quo eas intellegerem satis apud te valere, sed ne iis, qui me rogarent, aliquid de nostra coniunctione imminutum esse ostenderem, tamen* [...] *aliter satisfacere non possem* (*fam.* V 1).

Odbiorcą listu był ktoś, kto, zdaniem nadawcy lub osoby polecanej, mógł przyjść z pomocą rekomendowanemu. Zazwyczaj należał do grona przyjaciół i często zajmował wysokie stanowisko, które pozwalało mu zadecydować o jakiejś sprawie, lub wpłynąć na jej pomyślne załatwienie. Cyceron np. podkreślał, że autorytet Brutusa skłania wielu do ubiegania się o rekomendację: *Multos tibi commendavi et commendem necesse est*; *optimus enim quisque vir et civis maxime sequitur tuum iudicium tibique omnes fortes viri navare operam et studium volunt* (*ad Br.* 15). Niechętnie jednak pisze list polecający do Bibulusa, z którym popsuły się jego stosunki, i raczej osobie rekomendowanej zostawia decyzję ewentualnego doręczenia pisma, bojąc się, że może ono tylko pogorszyć stosunek adresata do osoby protegowanej: *Hoc animo qui sunt, deteriores fiunt rogati* (*fam.* II 17, 7).

W ramach kontaktów autora z osobą polecaną i adresatem mogła powstać nowa przyjaźń — między adresatem a osobą rekomendowaną.

---

[11] Podobną świadomość wagi swych listów polecających miał również Symmach: *qui sui commendatione iam nititur, testimonii nostri gratia cumulatius diligatur* (I 36); *Qui sua fiducia deseruntur, epistulas meas in usum commendationis accipiunt* (I 19).

Cyceron w wielu wypadkach spodziewa się, że jego rekomendacja przyczyni się do nawiązania nowych więzów przyjaźni, np.: *Virum bonum tuaque amicitia dignum tibi adiunxeris mihique gratissimum feceris* (*fam.* XIII 51). Bywało nawet tak, że nową przyjaźń stawiano wyżej niż dawną, co jakby z żalem zauważa Cyceron w traktacie *De finibus bonorum et malorum*: *saepe fit, ut is, qui commendatus est alicui, pluris eum faciat cui commendatus, quam illum, a quo sit* (III 23).

Jeśli idzie o strukturę listu, słusznie już zwrócono uwagę na więź epistolografii antycznej z retoryką[12]. Podobieństwo to zaznacza się szczególnie w listach polecających, gdyż ich celem, podobnie jak mowy, jest *persuasio* oraz *captatio benevolentiae*, a więc wywołanie uczucia życzliwości do osoby i sprawy przedstawionej (*movere*[13]). Wyraźnie dostrzegł to Fronto, podkreślając analogię między mowami w sądzie a listami polecającymi: *Paulatim iste mos* (sc. commendandi) *progressus est, ut etiam qui in publico vel de privato iudicio disceptarent, nec tamen improba res videretur, iudicibus ipsis aut iis qui consilio adessent, commendarent, non opinor, ad iustitiam iudicis labefactandam vel de vera sententia deducendam. Sed ut iste in ipsis iudiciis mos inveteratus erat causa perorata laudatores adhibere, qui quid de reo existimarent pro sua opinione cum fide expromerent, item istae commendantium litterae laudationis munere fungi visae sunt* (*ad amicos* I 1, Haines I, s. 282). Choć są różne sposoby osiągnięcia tego samego celu, to jednak, zarówno w mowie jak i w liście, można wyróżnić trzy części: wstęp (*exordium*), przedstawienie sprawy (*causae propositio*) oraz zakończenie (*epilogus*). W dotychczasowych badaniach nad listem polecającym nie podkreślano bliżej, na czym ta analogia ma polegać. Należy więc sięgnąć po szczegółowe przepisy retoryczne dotyczące poszczególnych części mowy i mutatis mutandis odnieść je do budowy listu[14].

Jeśli chodzi o wstęp, Cyceron odróżnia dwa jego rodzaje: *Exordium in duas dividitur partes: in principium et insinuationem. Principium est oratio perspicue et protinus efficiens auditorem benevolum aut docilem aut*

---

[12] Przychocki, *o.c.* s. 132; Sykutris, *o.c.* szp. 132; Koskenniemi, *Studien zur Idee und Phraseologie des griechischen Briefes bis 400 n. Ch.*, s. 35; Thraede, *o.c.* s. 52. Na temat samej budowy interesującego nas rodzaju listów szereg uwag poczynił, R. Andrzejewski, *Struktura antycznego listu polecającego w świetle zasad retoryki*, Roczniki Humanistyczne KUL XXI 1973, z. 3, s. 17—24. Niniejszy artykuł daje ich rozwinięcie i uzupełnienie.

[13] R. Schottlaender, *Römisches Gesellschaftsdenken. Die Zivilisierung einer Nation in der Sicht ihrer Schriftsteller*, Weimar 1969, s. 156.

[14] Ch. Causert, *Étude sur la langue rhetorique et de la critique litteraire dans Cicéron*, Paris (b. r.), s. 101 n.; H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, I, München 1960, s. 160 n.

attentum. Insinuatio est oratio quadam dissimulatione et circuitione obscure subiens auditoris animum (*de inv.* I 15). Podobny podział znajduje się w *Rhetorica ad Herennium*: *exordiorum duo sunt*: *principium quod graece* προοίμιον *appellatur, et insinuatio quae* ἔφοδος *nominatur* (I 4; por. I 6–7; III 5). *Principium* miało zastosowanie przy sprawach jasnych, *insinuatio* w wypadkach trudnych i skomplikowanych, czego wyraźnie poleca przestrzegać Kwintylian: *Eo quidam exordium in duas dividunt partes, principium et insinuationem, ut sit in principiis recta benevolentia et attentionis postulatio; quae quia esse in turpi genere non possit insinuatio surrepat animis, maxime ubi frons causae non satis honesta est, vel quia res sit improba vel quia hominibus parum probatur, aut si facie quoque ipsa premitur vel invidiosa consistentis ex diverso patroni aut patris vel miserabilis senis, caesi, infantis* (*Inst.* IV 1, 42).

Te dwa rodzaje wstępu można także wyróżnić w listach polecających. Wstęp prosty, czyli *principium* lub *prooemium*, jest tylko wprowadzeniem osoby polecanej, wstęp rozbudowany, czyli *insinuatio* składa się z dwóch części: z przygotowania adresata do życzliwego potraktowania prośby autora i z przedstawienia osoby polecanej. Wprowadzenie osoby jest momentem decydującym o kompozycji listu. Gdy autor przedstawia osobę rekomendowaną na samym początku, list jest zwykle krótkim biletem. Przesunięcie prezentacji osoby polecanej na plan dalszy powoduje rozbudowę wstępu. Eksponowane miejsce na początku listu zajmuje przygotowanie adresata, a więc *captatio benevolentiae*.

Artificium benevolentiae colligendae (*Q. fr.* I 2, 7), jakim posługiwał się tu Cyceron, nie odbiega daleko od topiki stosowanej przez innych autorów, zarówno łacińskich, jak i greckich. Były to metody dobrze znane i z powodzeniem stosowane w rodzinie Tuliuszów, czego wyrazem może być np. ich sformułowanie w broszurze elektoralnej Kwintusa Cycerona: *tribus rebus homines maxime ad benevolentiam* [...] *ducuntur, beneficio, spe, adiunctione animi ac voluntate animadvertendum est quem ad modum cuique horum generi sit inserviendum* (*Com. pet.* 6, 21). Nie sposób przytaczać tu całego materiału, ograniczmy się jedynie do szeregu przykładów z listów głównych przedstawicieli tego rodzaju epistolografii. Cyceron, by zyskać życzliwość adresata, przywoływał nieraz na pamięć więzy przyjaźni, która, często dobrze znana ogółowi, skłaniała osoby potrzebujące pomocy do ubiegania się o list rekomendacyjny: *Quia non est obscura tua in me benevolentia, sic fit ut multi per me tibi velint commendari* (*fam.* XIII 70, por. XIII 7, 71, *ad Br.* 10). O podobnej sytuacji wspomina Grzegorz z Nazjanzu: Καλῶς οἱ πολλοὶ στοχάζονται τῆς σῆς διανοίας· μᾶλλον δὲ οὐκ εἰκάζουσιν, ἀλλ' ἡμῖν φιλοτιμουμένοις οὐκ ἀριστοῦσιν, ὅτι μὴ μικρᾶς ἡμᾶς ἀξιοῦς καὶ τιμῆς (*Ep.* 151). Sięgnął nawet po znany w literaturze antycznej τόπος *alter ego*. Cztery razy zastosował go Cyceron w listach rekomendacyjnych

w odniesieniu do osoby poleconej, o czym będzie mowa niżej, a jeden raz w stosunku do adresata, którym w tym wypadku był Cezar: *Vide quam mihi persuaserim te me esse alterum non modo in iis rebus, quae ad me ipsum, sed etiam in iis, quae ad meos pertinent* (*fam.* VII 5,1). Pierwsze użycie tego toposu przypisuje się Pitagorasowi na podstawie świadectwa Jamblicha: ἐρομένου γάρ τινος τί ἐστι φίλος εἶπεν· ἕτερος ἐγώ (*In Nicomachi arithmeticam intr.*, s. 35). Być może, że już w czasach Pitagorasa zwrot ἕτερος ἐγώ był wyrażeniem przysłowiowym. W każdym razie taki charakter przypisuje tej definicji Arystoteles: ἐστὶ γὰρ, ὥς φαμέν, ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ (*Eth. Nic.* 1169 a 21). Podobne wyrażenie spotykamy również w tzw. *dicta Zenonis*: ἐρωτηθεὶς τί ἐστι φίλος, ἄλλος ἐγώ, ἔφη (Diog. Laert. 7, 23).

Wyrażenie Arystotelesa, Pitagorasa i Zenona spotykamy również w traktacie Cycerona *de amicitia*: *est enim is* (sc. amicus) *qui est tamquam alter ego* (80), a także w innych listach: *Att.* III 15,4; *ad Br.* 23; *Att.* IV 7,1; *fam.* II 15, 4. Przyjaźń wyrażoną przez użycie toposu *alter ego* w liście *fam.* VII 5 uwydatnia Cyceron również imperatiwem *vide* oraz słowami *quam mihi persuaserim.*

Wyrazem przyjaźni między autorem a adresatem są świadczone usługi: *Ego nullum locum praetermitto* (*nec enim debeo*) *non modo laudandi sed ne ornandi quidem* (*fam.* XII 24; por. III 1, XIII 8, 43, 54, 62, 73, 77, 79). Podobnie wyraża się Pliniusz Młodszy: *Et tu occasiones obligandi me avidissime amplecteris et ego nemini libentius debeo* (II 3). Cyceron lubi wspominać również o spotkaniach z adresatem, chwilach wspólnego pobytu, tych samych studiach lub zainteresowaniach: *Cum in Galliam proficiscens ad me domum venisses* (*fam.* XIII 7; por. XIII 6, 50, 55, 57); *Accedebat non mediocre vinculum cum studiorum, quod ipsum est per se grave, tum eorum studiorum earumque artium, quae per se ipsas eos qui voluntate eadem sunt etiam familiaritate devinciunt* (*fam.* XIII 29). Wspólne studia i lata pobytu wspomina również Grzegorz z Nazjanzu: οὕτω καὶ σὺ τὸ καθ' ἡμᾶς εἶναί τι νομίσας, εἰ καὶ μηδαμνῆ, ἀλλ' ἢ τῶν λόγων εἵνεκα καὶ Ἀθηνῶν αὐτῶν, πρὸς δὲ καὶ τοὺς κοινοὺς πατέρας τῶν λόγων αἰδούμενος, διπλασιάσαι προθυμήθητι τῷ καλῷ προνοίῳ τὴν περὶ λόγους σπουδήν (*Ep.* 189); por. *Ep.* 38, 67, 188, 199, 244. Cyceron zastrzega się często, że nie chce w niczym przeszkadzać adresatowi: *non committo ut ambitione mea conturbem officium tuum* (*fam.* XIII 5; por. XIII 1, 11, 16). Z predylekcją czyni to również Grzegorz z Nazjanzu, uskarżając się na stan swego zdrowia, który nie pozwala mu przyjść z pomocą potrzebującym osobom: δέδοικα μὴ κενώσω τὸ φιλάνθρωπον ὑμῶν ἐν τοῖς ἀλλοτρίοις (*Ep.* 146); Εἰ καὶ ὁ πόθος, τῆς σῆς συντυχίας θερμὸς καὶ ἡ χρεία τῶν δεομένων μεγάλη, ἀλλ' ἡ νόσος ἀήττητος. Διὰ τοῦτο γράμμασι πιστεῦσαι ταύτην τὴν πρεσβείαν ἐθάρρησα (*Ep.* 142). Cyceron lubi też nawiązać do korespondencji, jaką już nieraz w tej samej sprawie prowadził z adresatem: *Alia epistula communiter*

tibi legatos Arpinatium, ut potui diligentissime, commendavi, hac separatim Q. Fufidium (*fam.* XIII 12; por. XIII 18, 44, 74). Do poprzednich listów nawiązuje również chętnie Grzegorz z Nazjanzu: χαίρω καὶ γράφων καὶ ἐγκαλούμενος ὅτι μὴ γράφω, εἴ ποτε τοῦτο συμβαίνει (*Ep.* 150). Zasadę, która leżała u podstaw tej praktyki, jasno wyraził Symmach: *laborantibus commendatio una non sufficit* (III 31).

To przygotowanie adresata do dania pozytywnej odpowiedzi na prośbę autora przeciągało się nieraz dość długo, gdy nadawca listu miał więcej oporów z prezentacją osoby polecanej. Widocznie starał się zyskać więcej sympatii u odbiorcy pisma i dlatego dość długo przygotowywał go do przedstawienia mu właściwego celu listu. Podobny zabieg stosowany był również w mowach, czego nie ukrywa wcale Kwintylian: *verbosius tradant* (sc. oratores) *materiasque sibi ipsi fingunt et ad actionem morum prosequuntur* (*Inst.* IV 1, 43). Na szczególnie długie przygotowanie adresata do życzliwego potraktowania prośby autora zwrócił uwagę sam Cyceron, domyślając się, że odbiorca zadaje sobie na pewno pytanie o celowość tak rozwiniętego wstępu, który ze względu na tę wyjątkowość wypada w całości przytoczyć: *Non dubito quin scias in iis necessariis, qui tibi a patre relicti sunt, me tibi esse vel coniunctissimum non iis modo causis, quae speciem habent magnae coniunctionis, sed iis etiam, quae familiaritate et consuetudine tenentur, quam scis mihi iucundissimam cum parte tuo et summam fuisse. Ab his initiis noster in te amor profectus auxit paternam necessitudinem, et eo magis, quod intellexi, ut primum per aetatem iudicium facere potueris quanti quique tibi faciendus esset, me a te in primis coeptum esse observari, coli, diligi. Accedebat non mediocre vinculum cum studiorum, quod ipsum est per se grave, tum eorum studiorum earumque artium, quae per se ipsae eos qui voluntate eadem sunt etiam familiaritate devinciunt. Exspectare te arbitror haec tam longe repetita principia quo spectent. Id primum ergo habeto, non sine magna iustaque causa hanc a me commorationem esse factam* (*fam.* XIII 29).

Pozyskanie życzliwości dla osoby polecanej jest szczególnie trudne, gdy adresat żywi względem niej jakieś uprzedzenia, podobnie jak w sprawach sądowych, w których sympatia zespołu wydającego wyrok jest po stronie przeciwnika: *insinuatione videtur opus esse, si adversarii actio iudicum animos occupavit* (Quint. *Inst.* IV 1, 48), a zwłaszcza wtedy, gdy przeciwko protegowanemu dadzą się wysunąć poważne zarzuty. W takim wypadku radzi Kwintylian trzymać się następujących zasad: *In iis, quae negari non potuerint, elaborandum, ut aut minora quam dictum est aut alia mente facta aut nihil ad praesentem quaestionem pertinere aut emendari posse poenitentia aut satis iam punita videantur* (*Inst.* IV 1, 45). Ten zabieg zastosował Cyceron w liście do Memmiusza, który był zagniewany na epikurejczyka Patrona. Autor stara się tu zmniejszyć stopień obrazy

używając deminutiwu *offensiuncula*[15] i sugeruje, że jeśli Patron błądzi, to raczej z głupoty niż ze złej woli: *in quo etiamsi peccat, magis ineptiis quam improbitate peccat* (*fam.* XIII 1).

Niezwykłym artyzmem w budowie *insinuatio* odznaczał się Grzegorz z Nazjanzu dzięki przytaczaniu i rozwijaniu jakiegoś przysłowia, znanego powiedzenia lub cytatu dostosowanego do sprawy, z jaką zwracał się do adresata, np.: Μητέρα τιμᾶν, τῶν ὁσίων. Μήτηρ δὲ ἄλλη μὲν ἄλλου· κοινὴ δὲ πάντων, πατρίς. Ταύτην ἐτίμησας μὲν πάσῃ σου τῇ τοῦ βίου λαμπρότητι· τιμήσεις δὲ καὶ αἰδεσθεὶς ὑμᾶς ὧν πρεσβεύομεν. Ἡ πρεσβεία δὲ τίς; (*Ep.* 37). Tego sposobu budowania wstępu nie spotykamy w listach Marka Tulliusza. Zaznaczyć tu trzeba, że listy Grzegorza z Nazjanzu — w przeciwieństwie do listów Cycerona — były już w zamierzeniu utworami literackimi; stąd większa u niego dbałość o harmonijną konstrukcję i subtelne wygładzenie stylu.

Wstęp prosty, stanowiący bezpośrednie wprowadzenie osoby rekomendowanej, jest również drugą częścią wstępu rozbudowanego. Cyceron, jak i zresztą inni autorzy listów polecających, wskazuje tu na więzi rodzinne protegowanej osoby, jej pozycję społeczną lub zawodową, a przede wszystkim na przyjaźń, jaką związana jest z różnymi osobistościami. Zaznacza więc, że rekomendowany jest synem (*filius*) kogoś bliskiego (*fam.* XIII 15, 19, 37, 40, 54, 67), bratem — *frater meus* (*fam.* XIII 62), pasierbem — *privignus* (*fam.* XIII 12), dziedzicem — *heres* (*fam.* XII 26, XIII 46), współdziedzicem — *coheres* (*fam.* XIII 46), lekarzem — *medicus* (*fam.* XIII 20), prawnikiem — *iureconsultus* (*fam.* III 1; VII 5), filozofem epikurejskim — *Epicurius* (*fam.* XIII 1), kierownikiem spółki handlowej — *magister societatis* (*fam.* XIII 9), trybunem wojskowym — *tribunus militum* (*fam.* XIII 12, *ad Br.* 13), kwestorem — *quaestor* (*fam.* XIII 10, 26, 29), klientem — *cliens* (*fam.* XIII 66), ekwitą — *eques* (*fam.* XIII 14, 31, 43, 44, 51; XII 27), publicznym dzierżawcą — *publicanus* (*fam.* XIII 10, 65), wyzwoleńcem — *libertus* (*fam.* XIII 16, 21, 23, 60, 69; III 1; XII 26), legatem (*fam.* XII 21; XIII 55, 57).

Charakteryzując osobę polecaną, podkreśla Cyceron jej zalety, a więc wykształcenie — *eruditus* (*fam.* XIII 3, 61), *doctus* (*fam.* II 14; XIII 16), *singulari memoria, summa scientia* (*fam.* VII 5), *ingenium, ingeniosus* (*fam.* II 14; XIII 64), skromność — *modestia* (*fam.* IX 25; XIII 10, 15, 54, 61, 63), wstydliwość — *verecundia, pudicitia* (*fam.* XIII 10, 17, 21), pracowitość — *labor, industria* (*fam.* XIII 10, 12), wdzięczność — *gratias agere, gratus, gratissimus, memor* (*fam.* I 3; III 1; XII 24; XIII 4, 7, 19, 22, 24, 27–29, 31, 41, 42, 53–55, 64, 65, 67, 77, 79), powagę —

---

[15] Por. E. Zakrzewska-Gębka, *Deminutywa rzeczownikowe w korespondencji Cycerona*, Symbolae Philologorum Posnaniensium I 1973, s. 94.

gravitas, *gravis* (*fam.* XIII 13, 26), kulturę — *humanitas* (*fam.* XII 27; XIII 15, 17, 21–23, 26, 32), brak chciwości — *cupiditate remotissimus* (*fam.* XIII 10), *liberalissimus* (*fam.* XIII 63), łatwość w obcowaniu — *suavis*, *suavitas* (*fam.* XIII 1, 63), *facillimus* (*fam.* XIII 63). W charakterystyce osoby polecanej szczególnie jednak eksponuje Cyceron więzy przyjaźni i zażyłości, jakimi sam jest z nią związany. Zaznaczyć trzeba, że pojęcie przyjaźni miało tu szerokie znaczenie: *Nomen amicorum in petitione latius patet quam in cetera vita, quisquis enim qui ostendat aliquid in te voluntatis, qui colat, qui domum ventitet, is in amicorum numero est habendus* (Q. Cicero, *Com. pet.* 5, 16). Dla wyrażenia tych bliskich kontaktów używa Marek Tulliusz wielu określeń semantycznie do siebie zbliżonych:

1. *familiaritas*, *familiaris*, *perfamiliaris*, *familiariter*, *familiarissime* — w 53 listach: *fam.* I 3; II 14; IX 13; XI 16, 17; XII 21, 24; XIII 2, 5, 9, 12–14, 15, 17, 19, 20, 22–27, 29–33, 35, 36, 38, 40, 43–45, 51–53, 56, 58, 59, 61, 63, 65, 67, 70, 73–75, 77, 78;

2. *necessitudo*, *necessarius*, *pernecessarius* — w 29 listach: *fam.* I 3; IX 13; XI 22, XIII 4, 7, 8, 11, 12, 14, 15, 17, 19, 25–27, 29, 31, 37, 39, 40, 44, 49, 65, 69, 71, 72, 74, 76, 79;

3. *observantia*, *observare*, *observantissime* — w 20 listach: *fam.* XII 27; XIII 1, 3, 13, 16, 17, 21–23, 28, 31, 34, 38, 49, 50, 56, 65, 69, 74, 78;

4. *officium*, *officiosus*, *officiosissimus* — w 19 listach: *fam.* XI 22; XIII 1, 6, 7, 13, 17, 21, 28, 29, 31, 43, 45, 50, 56, 60, 63, 64, 66, 71;

5. *hospitium*, *hospes* — w 12 listach: *fam.* XIII 19, 24, 25, 32, 34–37, 52, 67, 73, 78;

6. *amicitia*, *amicus*, *amicior*, *amicissimus* — w 10 listach: *fam.* VII 21; XIII 1, 10, 13–15, 17, 23, 46, 54;

7. *studium*, *studiosus*, *studiosissimus* — w 10 listach: *fam.* XII 24; XIII 3, 10, 12, 16, 22, 28, 30, 61, 66;

8. *benevolentia* — w 6 listach: *fam.* XIII 7, 10, 20, 55, 69, 71;

9. *colere* — w 6 listach: *fam.* XIII 1, 16, 22, 24, 29, 69;

10. *probare*, *probatus*, *probatissimus* — w 6 listach: *fam.* IX 25; XIII 23, 28, 32, 46, 63;

11. *intimus* — w 4 listach: *fam.* III 1; XIII 3, 17, 69;

12. *quanti* (*magni*) *facere* — w 4 listach: *fam.* XIII 8, 16, 55, 63.

W czterech listach stara się Cycero utożsamić z osobą rekomendowaną, sięgając po użycie toposu *alter ego*. W liście do Brutusa (*fam.* XI 16, 3), prosząc przyjaciela o poparcie Lamii w jego staraniach o preturę, oświadcza wprost: *Quapropter persuade tibi, mi Brute, me petere praeturam*. W trzech innych listach prosi adresatów o takie zajęcie się sprawami przyjaciół, jak by to były jego osobiste troski: *Eius negotium sic velim suscipias, ut si esset res mea* (*fam.* II 14); *quos tibi negotiaque omnia Nasonis non secus commendo ac si mea essent* (*fam.* XIII 33); *ut tueare aeque a te peto*

ac si mea negotia essent (*fan.* XIII 43). Powyższego toposu użył również Brutus w liście do Cycerona, gdy prosił o opiekę nad swoimi siostrzeńcami, pragnąc zastąpić im ojca: *sororis meae liberos obliviscaris esse Lepidi filios meque iis in patris locum successisse existimes* (*ad Br.* 21). Zastosowanie toposu *alter ego* w odniesieniu do osoby rekomendowanej znajduje się m. in. u św. Pawła, gdy w liście do Filemona stanął w obronie zbiegłego niewolnika Onezyma: Εἰ οὖν με ἔχεις κοινωνόν, προσλαβοῦ αὐτὸν ὡς ἐμέ (w. 17) i w chrześcijańskich pismach papirusowych: ἀντ' ἐμοῦ δέξεσθε αὐτόν[16].

Kreśląc sylwetkę osoby polecanej, Cyceron stara się zapewnić, że jest ona godna zaufania i przyjaźni adresata: *tua amicitia dignissimum* (*fam.* XIII 3; por. XIII 6, 7, 13, 14, 17, 21, 25, 40, 51, 67, 78).

W niektórych listach autor zaznacza, że osoba rekomendowana doznała już poparcia od niego lub jego przyjaciół: *nostra ceterorumque amicorum commendatione gratiosissimus in provincia fuit* (*fam.* I 3); *me habuit suorum defensorum et amicorum fere principem* (*fam.* XIII 1); *summo studio p. R. a me in consulatu meo defensi sunt* (*fam.* XIII 4); *hoc eius officium, quod adhibetur erga illos, ego mea facultate et gratia soleo quantum possum adiuvare* (*fam.* XIII 6).

Cyceron wspomina nieraz wyraźnie lub pozwala się domyślać, że osoba polecana prosiła ustnie lub pisemnie o rekomendację: *vehementer confidit his meis litteris se apud te gratiosissimum fore* (*fam.* I 3); *Omnino tibi gratias agit, sed idem scribit meas litteras maximum apud te pondus habituras* (*fam.* III 1); *rogavit ut se et causam suam tibi commendarem* (*fam.* VII 21); *Is igitur Patro cum ad me Romam litteras misisset, uti te sibi placarem peteremque ut nescio quid illud Epicuri parietinarum sibi concederes* [...] *idem, ut veni Athenas, cum idem ad te scriberem rogasset* (*fam.* XIII 1); *cum sibi ita persuasisset ipse, meas ad se accurate scriptas litteras maximum apud te pondus habituras, a meque contenderet, ut quam diligentissime scriberem, malui facere* (*fam.* XIII 10).

Marek Tulliusz zaznacza też, że o rekomendację prosili nieraz przyjaciele osoby polecanej: [Pomponius Atticus] *sic a me contendit, homo minime ambitiosus, minime in rogando molestus, ut nihil umquam magis, nec dubitat quin ego a te nutu hoc consequi possem, etiam si aedificaturus esses* (*fam.* XIII 1); *Cuspius singulari studio contendit a me ut tibi quam diligentissime L. Julium commendarem* (*fam.* XIII 6); *P. Cornelius, qui tibi litteras has dedit, est mihi a Publio Cuspio commendatus* (*fam.* XIII 6a); *Is* [P. Sestius] *cum ex aliis te mei studiosissimum esse cognosset, petivit a me ut ad te quam accuratissime scriberem de re C. Albini senatoris* (*fam.* XIII 8). Czasem miało to być jeszcze dodatkowe polecenie: *Accedit eo*

---

[16] M. Naldini, *Il Cristianeismo in Egitto. Lettere private nei papiri dei secoli II-IV*, Firenze 1968, s. 349.

quod Varro Murena magno opere eius causa vult omnia; qui tamen existimavit, et si suis litteris, quibus te Manlium commendabat, valde confideret, tamen mea commendatione aliquid accessionis fore (*fam.* XIII 22).

W niektórych wypadkach podaje Cyceron miejsce pobytu osoby polecanej, podkreślając, że na ten teren rozciąga się władza adresata: *A. Trebonio, qui in tua provincia magna negotia et ampla et expedita habet* (*fam.* I 3); *qui in Africa negotiatus est* (*fam.* XII 26; por. VII 27; XIII 1, 2, 17, 21, 22, 26, 30, 43, 50, 53, 54).

Przymioty i okoliczności, jakie podkreślał Cyceron przy prezentacji osoby polecanej, spotykamy również w listach innych epistolografów, np. *Arrianus Maturus Altinatium est princeps; cum dico princeps, non de facultatibus loquor, sed de castitate, iustitia, gravitate, prudentia. Huius ego consilio in negotiis, iudicio in studiis utor; nam plurimum fide, plurimum veritate, plurimum intellegentia praestat* (Plin. III 2, 2–3); *Filius meus, Caecilianus, qui nunc communis patriae gubernat annonam, certo cognovit indicio...* (Symmachus, III 36); „już inni ludzie byli, którzy wstawili się w jego sprawie" (list Arystotelesa do Aleksandra przechowany w wersji arabskiej)[17], 'Αντίπατρος ὁ φέρων τὴν ἐπιστολήν (*Socratici Ep.* 28); ὁ ἀποδεδωκός σοι τὴν ἐπιστολὴν συνεστάθη ἡμῖν ὑπό (Witkowski, *Epist. priv. Gr.*, *Ep.* 12); 'Αρίστων οὗτος, ὁ κομίζων σοι τήν ἐπιστολήν (Aeschines 6); Θράσων ἐμπορεύται μὲν τὸν πόντον (Chion 2); φίλος ἐστί μοι πορφύριος (Libanios, *Ep.* 1359); φορτουνάτος, ὁ τὴν ἐπιστολὴν ἐγχειρίζων σοι, φίλος καὶ οἰκεῖός ἐστιν ἡμέτερος· εἰ δὲ δεῖ προσθήκης τινός, καὶ δίακονος τῶν ἐπαινουμένων (Grzegorz z Nazjanzu, *Ep.* 84); ἐγχειρίζω σοι διὰ ταύτης μοῦ τῆς ἐπιστολῆς τὸν ἀδελφὸν καὶ συνδιάκονον ἡμῶν Γεώργιον, ἄνδρα τῶν ἐξαιρέτων ἡμῖν τῇ 'Εκκλησίᾳ χρησιμώτατον (Grzegorz z Nazjanzu, *Ep.* 150).

W myśl zasad retorów długość wstępu powinna być dostosowana do sprawy: *Modus autem principii pro causa. Nam breve simplices, longius suspectaeque et infames desiderant* [...] *Nec minus evitanda est immodica eius longitudo, ne in caput excrevisse videatur et quo praeparare debet fatiget* (Quint. *Inst.* IV 1, 62). Taki wstęp, którego bez większych zmian można było użyć do wielu różnych spraw, nazywano *vulgare*: *Quod in plures causas accommodari potest, vulgare dicitur* (ibid. 71). Ta sama praktyka utarła się przy redagowaniu listów rekomendacyjnych. Pismo polecające, niejako szablonowe, w którym można było jedynie wymienić dane personalne, nazywano *commendatio vulgaris*. Cyceron zastrzega się nieraz, że jego rekomendacja *non vulgarem esse* (np. *fam.* XIII 15, 3). Niektóre jednak z pism Arpinaty mogą za takie uchodzić, np. *fam.* XIII 13, 51, podobnie zresztą jak szereg listów rekomendacyjnych Grzegorza z Nazjanzu, np. 38, 39.

[17] Tłumaczenie polskie pióra J. Bielawskiego zostało mi udostępnione dzięki uprzejmości p. prof. M. Plezi.

Teoretycy wymowy uważali, że wstęp w niektórych wypadkach jest zbyteczny: *nam et supervacuum aliquando est, si sit praeparatus etiam sine hoc iudex, aut si res praeparatione non egeat* (Quint. *Inst.* IV 1, 72). W odniesieniu do listów uwaga ta ma zastosowanie wtedy, gdy wprowadzenie i rekomendacja tworzą jedno zdanie, np. *A. Fufium, unum ex meis intimis observantissimum studiosissimumque nostri, eruditum hominem et summa humanitate tuaque amicitia dignissimum, velim ita tractes, ut mihi coram recepisti* (*fam.* XIII 3).

Zasadniczej części mowy (*causae propositio*) odpowiada ta część listu, w której wyrażona jest rekomendacja. W myśl zasad retorów mówcy powinni referować sprawę jasno, zwięźle i z cechami prawdopodobieństwa: *Eam plerique scriptores, maxime qui sunt ab Isocrate, volunt esse lucidam, brevem, verisimilem* (Quint. *Inst.* IV 2, 31). W liście spotyka się tu zwykle argumenty na poparcie wyrażonej prośby, które nieraz występują już we wstępie i czasami powtórzone są jeszcze w zakończeniu. Argumenty są zwykle uzupełnieniem charakterystyki osoby polecanej, którą autor przedstawiał we wstępie. *Causae propositio*, która w mowach zajmuje najwięcej miejsca, w listach rekomendacyjnych jest krótka. Postulat zwięzłości jest tu więc bardziej realizowany niż w mowach. Nieraz rekomendacja jest tak ściśle zrośnięta ze wstępem, że trudno nawet wykreślić między nimi granicę.

Forma rekomendacji nie jest jednolita. Cyceron posługuje się najczęściej czasownikami: „commendo", „peto" i „rogo"; rzadziej spotyka się „velim" z koniunktiwem, imperativus lub frazę „gratissimum mihi feceris". Podobnie bywa w listach innych autorów łacińskich. W epistolografii greckiej występują wyrażenia obrazujące przekazywanie osoby polecanej adresatowi: ἐγχειρίζω, προσάγω, γνωρίζω. W listach Marka Tulliusza zwraca na siebie uwagę ekspresywność wyrażeń, występująca w różnych sformułowaniach rekomendacyjnych, np. *tanto studio commendo ut maiore non possim* (*fam.* XII 24); *Sic commendo ut maiore cura, studio, sollicitudine animi commendare non possim* (*fam.* IX 13). W niektórych listach występuje szczególne nagromadzenie tych wyrażeń, np. *fam.* XIII 29: *Te, mi Plance, pro paterna necessitutine, pro nostro amore, pro studiis et omni cursu nostro totius vitae simillimo rogo et a te ita peto, ut maiore cura, maiore studio nullam possim, ut hanc rem suscipias, meam putes esse, enitare, contendas, efficias, ut mea commendatione, tuo studio, Caesaris beneficio hereditatem propinqui sui C. Capito obtineat.*

Ostatnią częścią mowy i listu jest zakończenie (*epilogus*). Teoretycy wyróżniają w nim trzy elementy: *Conclusiones, quae apud Graecos epilogi nominantur, tripertitae sunt. Nam constant ex enumeratione, amplificatione et commiseratione* (*Rhet. ad Her.* II 30, 47; por. Quint. *Inst.* XI 3, 170; Jul. Vict. *Rhet.* 18). W listach polecających, przynajmniej w większości,

nie występują wszystkie te elementy. W zakończeniu jednak autorzy listów polecających starają się wybiegać w przyszłość, zapewniając o wdzięczności osoby polecanej i nadawcy listu, a często również o korzyściach, jakie będą udziałem adresata. W tym też celu gromadzi się w epilogu odpowiednie środki wyrazu. Takie znaczenie przypisywał właśnie zakończeniu mowy Kwintylian: *neque eo distare prooemium ab epilogo credam, quod in hoc praeterita, in illo futura dicantur, sed quod in ingressu parcius* [...] *praetemptanda sit iudicis misericordia, in epilogo vero liceat totos effundere affectus, et fictam orationem induere personis et defunctos excitare et pignora reorum producere* (*Inst.* IV 1, 28). Uwagi te można również odnieść do zakończenia listu polecającego, gdzie autor zapewnia często o wdzięczności, przyjaźni i wzajemności, byle tylko pobudzić adresata do spełnienia prośby. Cyceron w zakończeniu listu ponawia nieraz prośbę: *Quod ut velis te vehementer etiam atque etiam rogo* (*fam.* XII 26, por. *fam.* XII 27, 29; XIII 6a, 8, 11), wyraża niejednokrotnie przekonanie, że jego pismo rekomendacyjne może mieć u adresata ogromne znaczenie: *meas litteras maximum pondus apud te habituras* (*fam.* III 1; por. XII 27; XIII 25, 40), zapewnia, że przyniesie korzyść osobie polecanej: *meam commendationem sibi magno adiumento fuisse* (*fam.* XIII 30; por. XIII 36, 38, 39, 46, 49, 77), a nawet pożytek samemu adresatowi: *Magnam ex eorum splendore et observantia capies voluptatem* (*fam.* XII 26; por. XIII 31, 48). Życzliwy stosunek adresata spotka się z wdzięcznością nadawcy listu i osoby polecanej: *Id et mihi vehementer gratum erit et tibi postea iucundum*; *hominem enim summa probitate, humanitate observantiaque cognosces* (*fam.* XIII 23; por. *fam.* IX 25; XIII 33, 74).

Celem wywołania współczucia (*commiseratio*) Cyceron nie waha się również wspomnieć o nieszczęściu, jakie spotkało osobę rekomendowaną: *maximis enim damnis adfectus est* (*fam.* XIII 10; por. XIII 7, 19, 60). Autor, przedstawiając te nieszczęścia, wspomina też o grozie czasów sullańskich: *Sullani temporis acerbitatem deorum immortalium benignitate subterfugerunt* (*fam.* XIII 4); *Eius et Sullani temporis iniustissima calamitate dolui et cum iis, qui similem iniuriam acceperant, amissis omnibus fortunis, reditus tamen in patriam voluntate omnium concedi videretur, adiutor incolumitatis fui* (*fam.* XIII 5); *Sed cum Caesar Sullanas venditiones et adsignationes ratas esse velit quo firmiores existimentur suae* (*fam.* XIII 8). Zaznaczyć tu trzeba, że wymienione przykłady *commiserationis* występowały nie tylko w zakończeniu, ale i w poprzednich częściach listu.

Podobnie jak i w innych partiach pism rekomendacyjnych, tak i w epilogu dostrzec można podkreślony już wyżej ładunek emocjonalny nagromadzonych argumentów, jak na przykład w cytowanym liście do Plankusa: *Hanc rem, mi Plance, si effeceris, meam de tua erga me benevolentia spem confirmaveris, ipsum Capitonem, gratissimum, officiosissi-*

mum, optimum virum, ad tuam necessitudinem tuo summo beneficio adiunxeris (*fam.* XIII 29).

Wymienione wyżej loci communes, jakie Cyceron stosował w epilogach listów rekomendacyjnych, spotyka się również w pismach innych autorów starożytnych, np. *Habebis me, habebis ipsum gratissimum debitorem* (Plin. III 2); *Etenim cum sic te, sic Bassum diligamus, ut et illum cuiuscumque et tuum quemcumque quaestorem in petendis honoribus omni ope, omni labore, omni gratia simus iuvaturi, perquam iucundum nobis erit, si in eundem iuvenem studium nostrum et amicitiae meae et consulatus tui ratio contulerit, si denique precibus meis tu potissimum adiutor accesseris, cuius et suffragio senatus libentissime indulgeat et testimonio plurimum credat* (Plin. IV 15); Grzegorz z Nazjanzu oprócz zapewnienia o wdzięczności obiecuje pamięć o adresacie w modlitwie oraz wskazuje na swój sędziwy wiek i godną szacunku funkcję kapłańską: τὴν πολίαν ἡμῶν προβαλλόμενος καὶ τὴν ἱερωσύνην, ἣν αἰδεῖσθαι πολλάκις καθωλόγησας (*Ep.* 140); ὅμως δὲ τῷ Θεῷ θαρρῶν, ᾧ παρέστηκα, καὶ τῇ σῇ περὶ τὸ εὖ ποιεῖν μεγαλοψυχία, τὴν ἱκεσίαν ταύτην ἐθάρρησα (*Ep.* 146).

Reasumując uwagi o budowie listów polecających Cycerona, stwierdzić trzeba, że można wyróżnić w nich dwa schematy kompozycyjne: prosty i rozbudowany. Kryterium podziału jest tu rodzaj wstępu, a więc miejsce prezentacji osoby polecanej. Prosty typ listu składa się z *principium*, czyli *prooemium*, rekomendacji i zakończenia. Wstęp jest tu bezpośrednim wprowadzeniem osoby protegowanej. Dzięki zwięzłości (*brevitas*) list nabiera charakteru krótkiego „biletu". W. Kroll nazywa go *Normalbrief*[18] i jako przykład podaje list Cycerona *fam.* XIII 35. Schemat rozbudowy różni się od prostego wstępem zwanym *insinuatio*, zawierającym przed wprowadzeniem osoby polecanej przygotowanie adresata do życzliwego potraktowania prośby autora. List ten jest zwykle dłuższy i staranniej zredagowany. Stosownie to tego podziału według schematu prostego zostały zbudowane następujące listy polecające Cycerona: *fam.* I 3; II 14; VI 9; VII 21; IX 13; XI 17, 22; XII 21, 26, 27; XIII 2, 3, 4, 6a, 10, 13, 14, 16–23, 25, 26, 28a, 30–42, 44, 45, 46, 48, 49, 51–53, 56, 58–61, 64–67, 69, 72, 76, 78; *ad Br.* 6. Razem 63 listy. Według schematu rozbudowanego zredagowane są 44 listy: *fam.* III 1; V 5; VII 5; IX 25; XI 16; XII 6; 24, 29; XIII 1, 5, 7–9, 11, 12, 15, 24, 27–29, 43, 47, 50, 54, 55, 57, 62, 63, 70, 71, 73–75, 77, 79; *Att.* XVI 16 a–f; *Q. fr.* II 14; *ad Br.* 16.

Lublin

[18] Kroll, *o.c.* s. 60.

QUO MODO CICERO COMMENDANDI DOCTRINAM IN EPISTULIS SERVAVERIT?

Summarium

In hac commentatione, quae pars est maioris dissertationis, commendationibus Ciceronianis e quattuor epistularum corporibus excerptis, de ipsa commendandi notione et forma litteraria apud Graecos et Romanos disserui et eo modo commendandi ratione accepta nixus litteras commendaticias Marci Tullii perscrutatus sum. Hac investigandi ratione ac via adhibita epistulas commendaticias simili modo ac orationes ab antiquis scriptoribus compositas esse cognovi. Duo enim epistularum schemata facile discerneres, si in exordia earum inspiceres: simplex quod est sola introductio personae commendatae et compositum quod e duabus partibus constat: praeparatione sc. personae, cui quis commendetur, et introductione personae commendatae. Quibus cum schematis apte congruunt orationum exordia, quae ut ipsius Arpinatis verbis utar, principium et insinuatio vocantur: *Principium est oratio perspicue et protinus efficiens auditorem benevolum aut docilem aut attentum. Insinuatio est oratio quadam dissimulatione et circuitione obscure subiens auditoris animum* (*Inv.* I 15). Causae propositioni, quae in orationibus exordium sequitur, ipsa commendationis formula in epistulis respondet. Simili quoque epilogo epistula nonnumquam clauditur ac oratio, cum scriptor preces iterat, personam commendatam patrono suo beneficio accepto obligatam fore asseverat, illum autem voluptatem et commodum ex nova amicitia capturum promittit ac pollicetur.

Eos LXIII 1975

DE DEI NOTIONE ET TRIUM HEROUM ERGA DEOS MENTE IN „AENEIDE" DESCRIPTA

Scripsit

MICHAËL SWOBODA

I

Richardus Heinze[1] in libro suo de epica apud Vergilium scribendi arte demonstrare voluit in *Aeneide* tres de deis doctrinas, philosophicam, mythicam civilemque secum coniunctas esse. Cum autem personarum actiones ex animi potius quam corporis impulsu emanavisse ostenderet, in heroum institutis honestatis sensum rationi praestare affirmavit. Ex ea re non efficitur, ut in Vergilii poemate nulla argumenta fabulosa inveniri possint. Reapse enim exsistunt, sed secundum viri docti opinionem poeta omnia eius modi mirabilia rebus vere factis assimulata reddere conatur, qua in re numquam in pervulgatum quoddam ratione aliquid interpretandi genus incidit.

Quod dei saepe rebus humanis interveniunt, id mentis vires in hominum animis excitatas intellegi vult. Vergilius aliter atque Homerus deos a se depictos maximam partem privavit omnibus, quae hominum sunt propria. Laudatus vir doctus omnes quaestiones, quae in Vergilii poemate ad religionem et morum doctrinam pertinent, generatim complexus in *Aeneide* et deorum notionem et morum doctrinam Stoicorum disciplinam in mentem redigere arbitratur.

Non desunt, qui symbolicam, quae dicitur, deorum personarum et mythorum interpretationem comprobent, ut Büchnerus[2], qui in eis tamquam exemplar rerum re vera factarum agnosci posse asseveravit. Gravissimum symbolum ducit Büchnerus Fatum, cuius incarnatio Iuppiter factus est, ipsum autem Fatum summi dei voluntatis signum putavit. Fata, quae in poemate saepissime commemorata sunt, constituisse scripsit,

---

[1] R. Heinze, *Vergils epische Technik*, Leipzig 1928, p. 280, 289 sq., 302–303, 316, 479 sq. et 471.

[2] K. Büchner, i. v. *Publius Vergilius Maro*, RE II Reihe, Halbbd. XVI (1958), col. 1343–1344, 1371, 1384, 1463. Cf. etiam eiusdem auctoris *Studien zur römischen Literatur. Resultate römischen Lebens in römischen Schriftwerken*, VI, Wiesbaden 1967, p. 154–172.

ut imperium Romanum Augusto imperatore pacem coleret. Quorum Fatorum interpretem Aenean ducit, qui hoc ipso facto ad eundem finem, atque fata, contendit. In Aeneae fatis, secundum Büchneri opinionem, efficta est humanae vitae fabula, cuius res in longinquo quidem temporis spatio aguntur, sed cum populi Romani historia certo modo coniungitur. Idem vir doctissimus in *Aeneide* Stoicorum praeterea et Epicureorum disciplinae vestigia inveniri posse asseverat, quamvis considerationem contemplationemque naturae apud Vergilium cum nulla definita philosophorum doctrina comparet.

Symbolicam *Aeneidos* interpretationem approbat laudatque quoque Kuehnius[3], qui symbola detegit non solum in scaenis, in quibus dei partes suas agunt, sed etiam in nonnullis argumentis a Homero mutuatis, ut in scaena, ubi Aeneas nube circumfusus[4] Carthaginiensium urbi appropinquat. In hoc fabuloso argumento subtiliorem quandam et psychologicam significationem invenit[5]. Allegoricam interpretandi rationem ad divinarum atque humanarum personarum naturam explanandam adhibuit etiam Worstbrockius in prima dissertationis suae parte, in qua de *Aeneidos* artis poeticae elementis copiose disseruit[6].

Enarrati adhuc nonnulli libri duos in primis Vergiliani poematis interpretandi modos describunt, quorum alterum recentiore voce usus realismum, alterum autem impresionismum appellare audeo. Mihi autem persuasum est in carminibus eas tantum res investigandas esse, quae argumentis quibusdam sensibus acceptis corroborari possint. Quare effusiorem quandam operis litterarii interpretationem haud sine dubitatione semper accipio.

At iustum esse videtur, quod omnes Vergiliani poematis interpretes quaestiones ad religionem pertinentes in *Aeneide* tractatas nulli philosophorum disciplinae subiciendas esse consentiunt et in ea re vestigia tantum huius vel illius de deis opinionis ostendi posse dicunt. Quam rem

---

[3] W. Kuehn, *Götterszenen bei Vergil*, Diss. Freiburg 1959, p. 26–27.

[4] Cf. *Aen.* I 411 sq.

[5] Kuehn, *o.c.* p. 35. Symbolorum a se agnitorum psychologica interpretatione et nonnullas fabulae personas symbolica quoque intellegendi ratione usus est laudatus vir doctus multis aliis dissertationis suae locis. Videas velim paginas 39, 43, 48, 56, 63, 68, 71, 73, 105, et al. Qua de re eius iudicium non est separatum, cum iam D. C. Woodworthius, *The Function of the Gods in Vergil's Aeneid*, Class. Journal XXVI 1930/31, p. 112 sq., et R. Heinzeus, *o.c.*, ad allegoricam personas et scaenas in Vergilii poemate depictas interpretandi rationem propensos sese praestiterunt.

[6] F. J. Worstbrock, *Elemente einer Poetik der Aeneis. Untersuchungen zum Gattungsstil Vergilianischer Epik*, 1963, p. 41–115, Orbis Antiquus, XXI. Cf. insuper E. Burckii, *Das Menschenbild im römischen Epos*, Vom Menschenbild in der römischen Literatur. Ausgewählte Schriften, Heidelberg 1966, passim, et eiusdem auctoris quaestiunculam, q. i. *Das Menschenbild bei Vergil*, ibidem, p. 79.

a munere quoque, quod epico carmini Vergilius in poetica visione sua explendum permiserit, dependere addam. Quare Heinzei[7] opinio de tribus, quae dicuntur, theologiis in *Aeneide* secum coniungendis rectissima mihi videtur, quamquam religionis mythicum genus per translationem potius intellegere maluit. Attamen commemorata viri doctissimi opinio indiget argumentis, quibus id genus coniunctionis causae explicari possint.

Si alicuius peculiarem admirationem excitant apud Vergilium quaestiones ad religionem spectantes, duae praecipue res ei considerandae sunt. Primum definire debet litterarum speciem, cui Vergilii poema annumeratur, deinde *Aeneidos* originem explicare, ut appareat, quo officio Vergilii epos apud populum Romanum fungi debuerit. Prima quaestio pro rata parte facilior ad explanandum videtur, cum poeta carmen heroicum componendum conscius susceperit. Quam ob rem in poematis argumento et compositione Homerum in primis imitari cupivit, quamvis et Alexandrinae aetatis optimorum poetarum, praecipue Apollonii Rhodii in scribendi ratione et versibus limandis vestigia premere non neglexisset. Quo consilio suscepto certae conventionis, quae dicitur, litterariae leges observare cum in singulis tum in omnibus rebus coactus est. Hac igitur re explanemus necesse est mythicam in *Aeneide* maximam partem deos intellegendi rationem. Similiter res se habet omnino cum ipsius religionis notione toto Vergiliano poemate conspicua, cum eius modi leges ipsa speciei litterariae natura poetae constituerit. Deinde Vergilii opus tamquam ex civium mandato, ab ipso Octaviano Augusto concitato, originem duxit. Quae cum ita essent *Aeneidi* aliqua ex parte gentilis poematis partes agendae erant, quibus contineretur non solum historiosophica, quae dicitur, cognitio fatorum, quae Roma in orbe terrarum explere deberet, sed etiam gentis Iuliae visio, deorum voluntate ad hanc summam missionem efficiendam vocatae. Quae missio ad rei publicae, cultus religionisque rationes referenda erat. In renovandae rei publicae consiliis Augustus antiquorum Romanorum memoriam revocavit, cum religioni maximam auctoritatem in educandis civibus attribueret, utpote quae populum coniungere et civium mores tot civilibus bellis corruptos sanare et laudabiles populi Romani virtutes excolere posset. Augustus Ciceronis de ea re opinionem in dialogo *De natura deorum* III 2,5 expressam haud dubie comprobavit, quae est: *...mihique ita persuasi Romulum auspiciis, Numam sacris constitutis fundamenta iecisse nostrae civitatis, quae numquam profecto sine summa placatione deorum immortalium tanta esse potuisset.*

Cum ea re coniungitur insuper quaestio, quid poeta sibi proposuerit, cum epicum carmen elaborare pararet. Vergilius illusione, quae dicitur, verae historiae in poemate facta, quae res futuras miro quodam modo

---

[7] Heinze, *o.c.* p. 289 sq. et 302.

augurabatur, eiusdem historiae etiam actoris exemplum ostendit, eis animi et mentis virtutibus praediti, in quibus populi et rei publicae vita ut in firmissimis fundamentis niti posset. Unde fit, ut apud Vergilium Aeneae pietas maxime laudetur, deorum autem cultus et eorum voluntatis observantia tamquam aliis ad imitandum plane exponantur. Theologia civilis antiquitus tradita hac poetae opinione satis superque approbata laudataque est. Sed *Aeneis* conscripta est a poeta certa eruditionis et litterarum cultus aetate, quapropter difficile sit obstinato animo asseverare nullas in *Aeneide* ipsius poetae rationes expressas esse. Ea tantum de causa in Vergiliano poemate nonnullorum philosophorum disciplinae vestigia, quae aut poetae-narratori, aut personis ab eo fictis, aut denique artificiosae eius inventioni attribuantur necesse est, investigare possumus.

II

Dei a poeta depicti in memoriam nostram redigunt, id quod ex conventione, quae vocatur epica, constanter efficitur, deorum personas, quae in Homeri poematis agunt. Attamen humanam naturam suam rarius, quam apud Homerum, ostendunt et actiones suas in epico carmine ipsi non praestant. Qua re Vergiliani dei diviniores, ut ita dicam, facti sunt et hominum res voluntatis suae potentia potius regunt. Quo fit, ut deorum Fata homines saepe non intellegant. Dei autem alios heroas amant, alios oderunt. Cui rei optimo exemplo esse potest Anchises, cum ipse dicit[8] se deis invisum esse, ex quo a Iove fulmine contactus sit propter Veneris amorem, quem non solum continere nesciret, sed etiam eo gloriaretur. Multum quoque Aeneas ob Iunonis iram passus est. Haud desunt in poemate hiusce rei exempla. Saepissime accidit apud Vergilium, ut dei negotia agi iubeant, quae hominum cupiditatibus contraria sint. Itaque homines utilitatum opportunitatumque omnium parum providi deis saepe resistunt et eorum imperia vituperant. Etiam Aeneas Apollini fallaciam obiecit, cum apud inferos congressus esset cum Palinuro, quem feliciter ad Italiae litora appulisse augurio fretus constanter ac perpetuo crederet. Amici errorem ipse Palinurus explicavit, cum se re vera feliciter in Italiam venisse, sed ab hominibus quibusdam crudeliter necatum in mare coniectum esse diceret[9]. Ipsi Aeneae persaepe diiudicandum est, utrum ea, quae sibi commoda sint, agere, an deorum mandatum intellectu saepe difficillimum praeter voluntatem suam explere debeat. Eiusmodi dubitationis scaenam describit poeta in *Aeneidos* libro quarto,

---

[8] Cf. *Aen.* II 647 sq.
[9] *Aen.* VI 344 sq.

ubi deus Aeneae imperat, ut amatam mulierem relinquat et imperia Fatis ei permissa sine mora exsequatur. Similiter res se habet in quinto poematis libro, cum Aeneas navibus in Sicilia combustis haeret, utrum in insula secundum mulierum voluntatem maneat, an deorum imperio oboediens in Italiam naviget. Poematis personae aegritudinibus atque animi doloribus saepe affecti de deorum auxilio nonnumquam dubitant, id quod humanam eorum naturam optime demonstrat. Priamus, exempli gratia, cum Politae filii sui mortem a Pyrrho ei oblatam videret, in homicidae caput detestatus deorum iustitiam in dubium vocabat: (*Aen.* II 535–538).

> At tibi pro scelere, exclamat, pro talibus ausis
> Di, si qua est caelo pietas, quae talia curet,
> Persolvant grates dignas et praemia reddant
> Debita...

Similiter Dido, in amore decepta deorum voluntatem et potentiam, praeterea oraculi vim malo dente carpit[10]. Accidit, ut ipsi dei aliorum deorum potentiam invidiose criminentur. In ea re Iuno longe aliis excellit, cum Venerem et Cupidinem vituperat, quippe cuius naturam hominum naturae simillimam poeta depinxerit[11].

Sed deorum potentia Fati vi a priori circumscripta est. Atqui Iuppiter deorum maximus ideo semper putabatur, quia eius voluntas cum Fati voluntate consentit, ipse autem tamquam continet Fatum et eius voluntatem explet. Fatum inexorabile et saevum est iis, quos perdi vult. Talibus Fatis Troia agebatur, etiam proditor Graecus Sinon, qui dolo ruinam urbi parabat, in deorum Troianis iniquorum tutela fuit (*Aen.* II 257):

> ... fatisque deum defensus iniquis

At Fata Aeneae et eius sociis grave munus permiserunt, quod eis non sine laboribus quidem, sed haud dubie feliciter conficiendum erat. Unde fit, ut ex his viris deis gratis, secundum regis Latini opinionem victoria reportari non possit. Id enim bellum cum ipsis deis potius quam cum invictis hominibus gerendum esse arbitrabatur[12].

---

[10] Cf. *Aen.* IV 376–380 et 382. Videas velim etiam Didonis de eadem re opinionem in libri quarti versu 65 et 66 expressam. Natura potius quam subitus quidam animi motus iniecit Palinuro dubitationem de deorum iustitia, cum diceret: *Superat quoniam Fortuna, sequamur* (*Aen.* V 22). Itaque Palinurus non ideo quod Fata iusta esse, sed quod nullas esse hominibus vires contra eorum potestatem arbitrabatur denique Fatis oboedire constituit.

[11] Cf. *Aen.* IV 94 sq.

[12] *Aen.* XI 305–307.

Fatorum immutabilis potentia in eo posita est, quod homo ne precibus quidem eorum vim flectere potuit. Qua de re vates Palinurum apud inferos commorantem his verbis docuit (*Aen.* VI 376):

Desine fata deum flecti sperare precando

Similiter Aeneas Fatorum imperiis nullo modo resistere potuit, cum ad inferos deorum iussu coactus descenderet et cum Carthagine fugeret (*Aen.* VI 460–463)[13].

Invitus, regina, tuo de litore cessi.
Sed me iussa deum, quae nunc has ire per umbras,
Per loca senta situ cogunt noctemque profundam,
Imperiis egere suis...

Idem Aeneas, priusquam infernorum deorum limina intrat, deorum imperio adhortatus aureum ramum, quem Proserpinae dono det, decerpit, id quod sine deorum numine nulla arte quisquam facere possit[14].

Difficilis intellectu Fatorum potentia ostendit sese praecipue in Troiae clade et salute Aeneae, cui singularia in Romanorum historia officia dei perficienda curaverunt. Sed Aeneas initio non coprehendit animo divinae legationis suae sensum et amore patriae commotus putat, praesertim cum ex hieme et mari ventis propter Iunonis dolum turbato emerserit, aut deos novam Troiam in Latio aedificandam naufragis permisisse, aut quietas illas sedes in Latio Fatis sibi praedictas idem significare atque devictae nuper patriae renovationem[15]. Horribile Troiae excidium arcano Fati iudicio a Vergilio explanatum est, quod constanter cum scaenica Aeschyleae tragoediae subtilitate in poemate perficitur. Magnitudine cladis obruti Troiani calamitatis suae causas intellegere nesciunt, quare eas in hominum praecipue invidia et dolis reperire malunt. Eo modo interpretari conabantur Thymoetae sententiam, ut ligneum equum a Graecis in campo relictum in Troiae moenia introducerent. Thymoetes enim habuit, quod Troianos ulcisceretur. Nam Priamus filium eius Munippum et uxorem Cyllam, Munippi matrem interfici iussit, utpote quos sortes excidii Troiae auctores plane ostenderent. Eodem quidem die natus est quoque Priami filius Alexander, sed in patris animo nulla mens exstitit regis Troiani filium excidio urbi umquam fore. Praeter humanae invidiae suspiciones, ut Troiae calamitatum causas, exoritur opinio de deorum voluntate, quae Teucris mala praebuerunt (*Aen.* II 34):

Sive dolo seu iam Troiae sic fata ferebant.

---

[13] Idem confirmant quoque Palinuri verba *Aen.* VI 368 sq.
[14] Cf. *Aen.* VI 146 sq.
[15] *Aen.* I 205–206.

Hae duae diversae sententiae scrupulum et dubitationem quandam Troianis iniecerunt. In eorum numero, qui res prudenter diiudicabant, Laocoon quoque fuit. Sed Fata id, quod voluerunt, diligenter persequebantur, neque ulla re prohiberi poterant, quin explerentur (*Aen.* II 54–55):

Et, si fata deum, si mens non laeva fuisset
Impulerat ferro Argolicas foedare latebras

Troiae calamitates hanc antiquorum fidem clare atque evidenter confirmaverunt. Sinonis dolus, saeva Laocoontis mors deorum in Troianos invidiae optimo documento fuerunt. In deorum inclementiam etiam Venus Aeneae animum potissimum convertit, cum heros pro patriae suae clade Helenam, Troiae malorum auctricem ulcisci vellet (*Aen.* II 601–603).

Non tibi Tyndaridis facies invisa Lacaenae
Culpatusve Paris, divom inclementia divom
Has evertit opes sternitque a culmine Troiam

Similes sententiae inveniuntur quoque aliquot aliis locis secundi *Aeneidos* libri[16], sed tristissima omnium sunt Aeneae verba, quibus poeta deos aras suas et adyta in urbe relinquentes depinxit (*Aen.* II 351):

Excessere omnes adytis arisque relictis
Di, quibus imperium hoc steterat...

In his causis vel fortissima patriae defensio irrita videbatur, quippe quae invalida hominum pugna cum potentissimo Fato esset. Iam inde ex illo tempore imbecillitatis sensus in tantis laboribus peregrinantes Troianos usque ad errorum finem sequebatur[17]. Solus Aeneas intellexit denique deorum voluntatem sibi explendam esse neglectis omnibus, quae sibi tantum usui essent. Haec Aeneae animi mutatio facta est, secundum meam opinionem, Carthagine, quam sibi relinquendam esse adhortante deo comperit. Idem Didoni quoque plane quidem, sed singulari modo apparuit. Cum enim cognosceret felicissimam suam cum Aenea coniunctionem tamquam embolium quoddam herois vitae Fatis subiectae insertum fuisse, desideria sua deponere non potuit et mortem sibi consciscere maluit. Id, quod fuit et experta est, cursum vitae a deis ei destinatum putabat et nihil iam praeterea in vitae suae via conspicabatur et nihil habuit, quod sperare posset. In solitudine animi sui submersa ex omnibus, quae perpessa est concludit amorem eius in Troianum advenam pravis cupiditatibus deditum fuisse et fidem Sychaei manibus promissam violavisse[18].

---

[16] *Aen.* II 336 et III 1–2.
[17] *Aen.* III 4–5 et 7.
[18] *Aen.* IV 550–552.

Apud inferos Dido tacere tantum scit, neque quidquam fuit, quod eius silentium rumpere posset, ne ipsius Aeneae quidem verba se invitum e Carthaginis litoribus cessisse.

III

Deorum personae a Vergilio depictae sunt in poemate modo antiquitus tradito, similiter atque plures civilis religionis confessores sibi eas cogitatione fingebant. Potentissimus caelestium, Iuppiter, rex mundi, deorum et hominum pater putabatur. Cuius potentiae et irae signa fuerunt fulmina, quae ei a Cyclopis fabricabantur. Minerva Iovis filia in poemate Graecorum fautricis partes agit. Sed accuratissime depinxit poeta Iunonem, Iovis uxorem, cum eam multis et vere humanis animi instruxerat indiciis, id quod deae naturae in fabulis immortalitati traditae maxime consentaneum fuit. Iuno igitur iracunda est, amicitias aut inimicitias cum nonnullis gentibus et terris gerit. Se Iovis quidem sororem et coniugem esse gloriabatur, sed ut vera mulier invida fuit. Oderat Parim, quod in diiudicando pulchritudinis inter deas certamine non ei sed Veneri victoriam attribuisset. Invidebat Minervae, quod Juppiter eam omnibus anteponeret, cum Aiacem et eius classem fulmine ab ea ictam deleri sineret. Invidia premebatur propter coniugis cum Electra, Atalantis filia, amores et raptum Ganymedem. Hanc ob causam levior sibi videbatur. Superbissimae naturae mulier etiam Fatis oboedire noluit. Quam ulciscendi quoque cupidam fuisse non solum dei, sed etiam Aeneas una cum sociis suis optime cognoverunt[19]. Generaliter rem complexus dicere audeo Iunonis epicum, ut ita dicam, munus in eo positum esse, ut dea Troianos gentiliciae eorum dissimilitudinis omnibus modis semper commonefaceret. Non solum enim pro certo habebat urbem ab Aenea aliquando conditam Carthagini a se amatae excidio venturam esse, sed etiam verebatur, ne Troiani victores veteribus Latii incolis patrium sermonem, antiquitus aceptos mores et deorum cultus adimerent. Troiam nullo pacto in Latino reviviscere posse arbitrabatur[20]. Haec Iunonis mens naturae eius haud dubie lumen ducendum est. Syncretismo insuper, qui dicitur, Graeco-Romani cultus Augusti temporibus procedente descriptae in poemate Iunonis cogitationes tamquam ipsius Vergilii in patriam amoris effigies haberi possunt. Hanc igitur ob causam Aeneae, ut deorum mandata conficere possit, primum Iunonis ira adhortante Heleno placanda erit.

Venerem poeta optimae matris exemplum fecit et similes ei in poemate partes attribuit atque Homerus in *Odyssea* Palladi.

---

[19] Cf. *Aen.* V 781 sq. et 608, praeterea *Aen.* I 130, ubi narrator plane dicit Iunonis dolos et iras Neptuno non ignota fuisse.

[20] Cf. *Aen.* XII 821–840.

Nullis opinionibus obnoxius deus praecipue Neptunus apud Vergilium haberi potest. Qui ordinis Fatis instituti custos factus est, quapropter de singulorum quoque deorum auctoritate nihil detrahere cupit. Quo fit, ut ventorum deo Aeolo maxime iratus sit, utpote qui in *Aeneide* ambitiosissimum regem et Iovis uxoris imperio sui commodi causa admodum subditum sese praebuerit[21].

IV

De *Aeneidis* gentili indole, eius coniunctione cum nova aetate atque eius consiliis ab illorum temporum conditore propositis iam in prooemio commemoratum est.

Familiaris vitae castitatem, veram inter propinquos amicitiam Vergilius Aeneae in patrem eius pietate satis superque illustravit. Helenus in *Aeneide* III 480 Anchisem felicem *nati pietate* appellavit[22]. Parentum, praecipue matris amore Euryalus quoque longe aliis excellit, qui Ascanium rogat, ut matrem eius ab omnibus malis tueatur. Qua re Ascanius maxime commotus est, praesertim cum ipse parentum suorum sanctam memoriam semper servaret[23].

Cum Augusti deorum cultus renovandi studio curaque arte coniuguntur descriptae in poemate caerimoniae, reapse Augusto imperatore Romae celebratae, quas Vergilius iam Aeneae fabulosis temporibus cultas esse conscius ostendit. Navibus ad Actium appulsis Aeneas Iovi sacrificium perpetrat, quod lustrum dictum est. Eo modo poeta plane significat sollemne ab Augusto post victoriam Actiacam imperatum, quod ludis faciendis quoque celebrabatur[24]. Consuetudinem praeterea omina repetendi, cum victus exercitus in patriam revertisset et deos placare et pro victoria civium in posterum orare conaretur, fabulosis Aeneae temporibus poeta ascripsit[25].

Descriptae in *Aeneide* de deis opiniones ad aliquam philosophorum disciplinam referre re vera difficile est. Multorum deorum notiones ratione magis et cogitatione heroum Vergilianorum animis insitae, id quod in poemate conspicuum est, Stoicorum potius de deis doctrinam in mentem revocant. Similiter doctrina de animantium animis ex anima mundi orginem ducentibus ex eodem fonte effluxit[26]. Id autem, quod de

---

[21] *Aen.* I 71–80.

[22] Pietatem erga parentem Aeneas etiam post eius mortem servavit. Cf. *Aen.* V 51–54.

[23] Cf. *Aen.* IX 284–292 et 297–302.

[24] *Aen.* III 279–289.

[25] *Aen.* II 177–178.

[26] *Aen.* VI 724–751.

metempsychosi et reincarnatione in *Aeneide* legimus, cum Pythagoreorum disciplina artissime coniungitur. Sed ad boni et mali notionem intellegendam pertinent in sexto *Aeneidos* libro omnibus hominibus communes quaedam opiniones, quae et religiosissimae insuper et viri, qui de re publica bene sentit, maxime propriae fuerunt. In Elysio, ut exemplo utar, aeterna felicitate fruuntur ei, qui pro patria in bello ceciderunt, casti sacerdotes, pii vates, qui res Apolline dignas praedicabant, praeterea homines, qui artibus studebant, quibus non solum de salute sua cura fuit, sed etiam aliis opem ferebant[27]. In Tartaro autem peccatorum suorum poenas luunt ei, qui deis maledicebant et, ut Salmoneus, auctoritate sua deis se similes effici voluerunt. Homines quoque, qui fratres suos oderant, patres contumeliis fatigabant, clientes decipiebant. Sed maxima poena apud inferos afficiuntur ei, qui divitiarum avidi fuerunt, qui corruptis moribus longe aliis excellebant, qui iniusta bella suscipiebant, qui dominis suis male serviebant, qui patriam prodebant et in cives tyranni facti sunt.

Ex his omnibus efficitur, ut Vergilius iniustitiam, patriae incuriam contemptionemque deorum maximum omnium malorum putet[28].

V

In hoc opinionum de deis et moribus contextu trium heroum, Aenean, Turnum Mesentiumque dico, erga deos mentes admodum plane in poemate Vergiliano expressae sunt.

Iam in primis epici carminis versibus poeta paene divinum munus explendum Aeneae a deis permissum esse ostendit, cum scriberet (*Aen.* I 2 sq.):

> Italiam fato profugus Laviniaque venit
> Litora...

Quod munus perficere difficillimum fuit propter impedimenta, quae dei, praecipue autem Iuno Aeneae parabant. Munus Aeneae permissum duplicem habuit sensum: primum politicum, id quod verbis *dum conderet urbem* expressum est, deinde religiosum, quae res verbis *inferretque deos Latio* continetur. Illius officii magnitudinem et Aeneae mater et ipse Iuppiter in primo poematis libro evidentissime saepe demonstraverunt[29]. Religiosum munus aperuit Aeneae etiam Hectoris umbra, cum ei nocte somnianti sese ostenderet[30]. Quo melius eo munere Aeneas

---

[27] *Aen.* VI 660–664.
[28] *Aen.* VI 585–594, 608–610, 612–613 et 620–623.
[29] Videas velim *Aen.* I 234–237 et 257–296.
[30] Cf. *Aen.* II 293–295.

fungeretur, una gravissima virtute, pietate praeditus fuit. Cuius virtutis conscius est in primis ipse Aeneas et persaepe de ea dicit. Hac pietate semper adhortatur, ut omnia, quae impedimento ei esse possint, audacter superet. Eadem virtus ad propria consilia et desideria abicienda deorum mandati exsequendi causa eum promptum reddidit. Sed non sine magnis laboribus Aeneae contigit, ut animum suum vinceret. Qua de re in quarto poematis libro plane atque aperte narrat. Cum ei decernendum esset, utrum cupiditati an officio serviret, diu in dubio haerebat, praesertim cum permissum sibi munus conficere idem atque Troiae obliviscere significaret[31]. Enarratae modo primariae poematis personae aegritudines naturam eius vere humanam optime demonstrant. Sine ulla dubitatione difficile ei fuit concedere, ut humana eius consilia divina necessitate superarentur. Quamquam nonnumquam lacrimas effundebat, tamen voluntatem suam frangere denique scivit[32]. Humanae eius naturae indicia in eius erga patrem, uxorem Creusam, filium, socios amore praecipue manifesta fiunt, cum Aeneas etiam dolores suos celet, ne amicorum suorum animos perturbet[33]. Incredibilis eius pietas, similiter atque eius fortitudo et iustitiae sensus veri hominis potius quam divinae cuiusdam personae naturam declarant. Cum aliquam virtutem etiam in hoste cognovisset, ut in Lausi animo magnam erga parentem pietatem, clara voce eum laudavit, quae res humanam eius liberalitatem melius corroborat. Aeneae pietate et rerum divinarum observantia aliquid veteris moris contineri mihi videtur, id quod in duodecimo *Aeneidos* libro (v. 950 sq.) plane apparuit. Cum Aeneas Pallantis mortem ulcisceretur, graviter vulnerato Turno coram Euandro mortiferam plagam inflixit, ut caesi Pallantis anima necis suae auctoris morte contenta apud inferos tranquillitatem recuperaret.

Turni autem in deos mens ex ingenii eius vitiis, audacia, iracundia, maxima fiducia in se collocata constanter evenit[34]. Quae animo Turni insita vitia non solum eum impediebant, quominus deos colere vellet, sed etiam Aeneae virtutibus sine dubio opponebantur. Deorum contemptio apud Turnum in ea in primis re posita est, quod Turnus Fatum conscius neglegit (*Aen.* IX 133 sq.):

...Nil me fatalia terrent
Si qua Phryges prae se iactant, responsa deorum

---

[31] *Aen.* IV 340–347 et 361.
[32] *Aen.* IV 438–440 et 448–449.
[33] *Aen.* I 208–209.
[34] Haec Turni vitia saepe commemorantur in poematis libro nono v. 3, 126, 65–66.

Confidentia sua etiam deos infamare audet, cum se deis paene similem faciat et deorum consiliis res suas anteponat (*Aen.* IX 135–138):

> Sat fatis Venerique datum, tetigere quod arva
> Fertilis Ausoniae Troes. Sunt et mea contra
> Fata mihi, ferro sceleratam exscindere gentem
> Coniuge praerepta...

Turnus intellegere primo non potuit ab Aenea divinum mandatum expleri et ea, quae ab heroe gererentur, idem significare putavit, ac si Paridis vitia repeterentur[35]. Quapropter in dimicatione pro iusta, ut opinabatur, re nullum deorum, sed hominum potius auxilium sibi necessarium esse arbitrabatur[36]. Sed cum mors ei iam immineret, deos sibi non favere et inimicos esse certius cognovit[37]. Quamvis Turni exitus ad exemplar Hectoris mortis a Vergilio depictus sit, tamen non est dubium, quin haec duo mortis genera magnopere inter se distent. Inveniuntur quidem in Homeri *Iliade* dei, qui Hectorem oderint, sed huius odii causae ex inimicitiis inter ipsos deos exsistentibus effluxerunt, qua re Hector, cum de vita decederet, dicere potuit (*Il.* XXII 302):

> ... νῦν αὖτέ με μοῖρα κιχάνει

Hectoris tristis exitus Fatis destinatus est, quorum mandata Achilles fortior Hectore miles exsecutus est. Turni autem vitae drama depictum est a poeta ut drama hominis, cuius causa in primis in animi ipsius herois proprietatibus posita est. Aeneas virtutibus suis Turno antecellebat et hanc ob causam Aeneae victoria ex Turno reportata boni quoque de malo victoria parta est.

Tertiam denique erga deos mentem repraesentat Mesentius, quem Vergilius plane deorum contemptorem appellavit. Cuius impietatis documenta ipse Mesentius saepe in poemate praebuit. Quae res in ultimo Mesentii cum Aenea certamine praecipue manifesta facta est. Mesentius enim neque mortem horret, neque ullum deorum vereri cupit[38]. Unum tantum desiderat, ut victus una cum filio suo Lauso sepeliatur. Attamen tantus deorum contemptor vitae suae finem deorum Fatis iam olim cuique hominum destinatum exitum duxit. Cum Orodes Mesentii telo mortiferum vulnus accepisset et victori imminentem mortem praediceret[39], Mesentius ira incitatus respondit haec (*Aen.* X 743–744):

> ... Ast de me divom pater atque hominum rex
> viderit...

---

[35] Cf. *Aen.* IX 140–141.
[36] *Aen.* IX 148–149.
[37] *Aen.* XII 895 et 913–914.
[38] *Aen.* X 880.
[39] *Aen.* X 740–741.

In his causis Mesentius similiter se gessit atque Achilles, cum ei Hector maturam mortem augurareturtur[40]. Similia sunt quidem laudatis locis utriusque herois verba et cum eodem paene animi motu expressa, sed Mesentii dicta nullo pacto repente excitatam fidem eius significant. Citata sententia Mesentius opinionem suam potius de morte ut naturali quodam vitae humanae exitu tamquam corroborari voluit. Homericae enuntiationis formae in eius ore longe alia significatio subiecta est. Mesentii mors nulla tragoediae indicia continet, sed ex rebus, quae facta sunt, naturaliter evenisse videtur.

Ex enarratis trium poematis personarum erga deos mentibus satis aperte conficitur, ut poeta Aeneae tantum pietatem approbet laudetque et ei non solum Turni criticismum, qui dicitur, sed etiam Mesentii impietatem haud occulte opponat. Itaque uterque mortem in *Aeneide* oppetit, alius a deis derelictus, alius ut animans aeternis naturae legibus obnoxius.

Posnaniae

---

[40] Cf. *Il.* XXII 365–366.

Eos LXIII 1975

VALETE MANES INCLITORUM RHETORUM (AUSONIUS' „COMMEMORATIO PROFESSORUM BURDIGALENSIUM")

Von

HANNA SZELEST

Mit diesen Worten beginnt Ausonius das letzte Gedicht seiner Sammlung *Commemoratio professorum Burdigalensium*; sie entstand in der dritten, letzten Periode der literarischen Tätigkeit des Dichters aus Bordeaux, als er im Jahre 379 oder 380 nach Aquitanien zurückgekommen war, um das ihm vom Vater hintergelassene Landgut in Besitz zu nehmen[1]. Das fünfte Gedicht erlaubt uns die Entstehung dieser Sammlung etwas näher zu bezeichnen; denn der Verfasser erwähnt hier den Tod Euchrotias, der Gemahlin des Adressaten Delphidius, die im Jahre 385 hingerichtet worden ist. Dieses Jahr bildet also einen *terminus post quem* für das genannte Gedicht und vielleicht auch für die ganze Sammlung[2]. Der Autor widmete die *Commemoratio* den 32 Grammatikern und Rhetoren, seinen damals schon nicht mehr lebenden Lehrern und Kollegen, welche in Burdigala den Lehrerberuf ausgeübt hatten. Er berücksichtigte unter ihnen auch die dort geborenen Grammatiker und Rhetoren, die später aus verschiedenen Gründen in andere Städte, wie Tolosa (16; 17; 19), Narbo (18) und Ilerda (23) übersiedelten. Ferner vergass der Dichter auch den Rhetor Staphylius nicht; zwar unterrichtete er in Burdigala, aber stammte aus Gallia Aquitanica (20, 1—4). Die *Commemoratio* umfasst 26 Gedichte verschiedenen Umfangs, die in verschiedenen Versmassen verfasst sind. Das erste von ihnen, als *praefatio* betitelt, bildet die Einführung zu der ganzen Sammlung. In der *praefatio* erklärt nämlich Ausonius Gründe, die ihn veranlasst haben die *viros celebres* zu verewigen; zu ihnen gehörten (V. 3—4):

> set fama et carae relligio patriae,
> et studium in libris et sedula cura docendi.

---

[1] *Ausonius* with an English Translation by Hugh G. Evelyn White, M. A. London 1919, S. XIX.

[2] *O. c.* S. XXI.

Die Gedichte 25 „Coronis" und 26 „Poeta" schliessen dagegen die *Commemoratio*. In dem 25-sten Gedicht gibt der Autor kurz den Inhalt der Sammlung an und bezeichnet in gewissem Masse ihren Charakter: der Leser solle in ihr keinen schönen Stil suchen, weil *Commemoratio* nur eine Pflichterfüllung des Dichters den Verstorbenen gegenüber ist. In dem 26. Gedicht nimmt er Abschied von den *manes inclitorum rhetorum* und bittet sie um die Annahme seiner Gedichte; gleichzeitig stellt er fest, dass dank seiner Sammlung ihre Namen so lange leben werden, bis das goldene Zeitalter auf die Erde zurückkommen wird. Alle anderen Gedichte widmet Ausonius den einzelnen Grammatikern und Rhetoren[3]; für jeden von ihnen ist ein Gedicht bestimmt; nur in drei Fällen weicht der Autor von diesem Grundsatz ab: er dediziert das 8. Gedicht drei griechischen Grammatikern, das zehnte, sechs lateinischen, und das 21. Crispus und Urbicus, zwei Grammatikern, welche gleichzeitig Griechisch und Latein unterrichteten.

An die Verstorbenen wendet sich der Dichter vorwiegend in der zweiten Person und gebraucht diese Form im ganzen, sogar ziemlich langen Gedicht; nur einige Male bedient er sich in der Komposition einer anderen Methode: in dem ersten Teil des Gedichtes erzählt er über den Toten in der 3. Person und erst im zweiten oder am Schluss führt er die an ihn gerichtete Apostrophe ein (3; 7; 8); noch anders baut er das 21. Gedicht auf; hier nämlich spricht er in dem ersten, viel längeren Teil die Adressaten in der zweiten Person an, während er im Schlussteil, der sogar in einem anderen Versmass verfasst ist, beide Grammatiker zusammenstellt und über sie in der 3. Person spricht.

Unter den Gedichten der *Commemoratio* kann man zwei Gruppen unterscheiden; zur ersten gehören Gedichte, die sich durch ausschliesslich enkomiastischen Charakter auszeichnen[4], zu der zweiten diese, welche zwar enkomiastische Elemente — in grösserem oder geringerem Masse — enthalten, aber trotzdem als *laudationes* nicht bezeichnet werden können[5]. Alle Gedichte unserer Sammlung — unabhängig von ihrer Art — weisen manche gemeinsame Kompositionselemente auf; doch ist es auch leicht, Unterschiede unter ihnen festzustellen.

Zu den gemeinsamen Kompositionselementen gehören vor allem die Einleitungen zu den einzelnen Gedichten. Sie umfassen von 2 bis 10 Zeilen. Kürzere Einführungen bilden nur die an die Verstorbenen gerichteten Apostrophen; sie umfassen deren kurzes Lob, ferner Berichte über ihre

---

[3] *Grammaticus* — Grammatiker, unterrichtete Griechisch und Latein hauptsächlich von der philologischen Seite, also Grammatik, Syntax, Metrik u.s.w.; *rhetor* — Lehrer der Redekunst, Redner.

[4] 1; 2; 3; 4; 5; 6; 13; 14; 15; 20; 21; 22 und 24.

[5] 7; 8; 9; 10; 11; 12; 16; 17; 18; 19; 23.

Tätigkeit, manchmal auch eine kurze Charakteristik und Erwähnung, dass der Autor sie verherrlichen wird; auf diese Weise stellt der Dichter in den Apostrophen die verstorbenen Grammatiker oder Rhetoren dem Leser vor. Er wendet sich z. B. an den Redner Tiberius Victor Minervius mit folgenden Worten, welche für ihn der Ausdruck des höchsten Lobspruch sind (1, 1–2):

Primus Burdigalae columen dicere, Minervi,
alter rhetoricae, Quintiliane, togae.

Durch einen ähnlichen Charakter zeichnet sich das Gedicht für Victorius Subductor aus (22); der Autor erwähnt hier die für diesen Rhetor bezeichnenden Eigenschaften (22, 1–4):

Victori studiose, memor, celer, ignoratis
adsidue in libris nec nisi operta legens,
exesas tineis opicasque evolvere chartas
maior quam promptis cura tibi in studiis.

Das Gedicht für Citarius beginnt der Verfasser mit der Ankündigung (13, 1–2):

Et, Citari dilecte mihi memorabere, dignus
grammaticos inter qui celebrere bonos.

Dagegen finden wir in manchen, vor allem längeren Einleitungen neben den Apostrophen noch andere Motive. So verbindet sich in dem 14. Gedicht die Apostrophe mit Ausonius' Erklärung, warum er Agricius erst an dieser Stelle der *Commemoratio* erinnert (14, 1–4):

Eloqui merito primis aequande, fuisti.
Agrici, positus posteriore loco:
aevo qui quoniam genitus functusque recenti,
dilatus nobis, non et omissus eras

In dem langen, den sechs Adressaten gewidmeten, zehnten Gedicht zählt Ausonius Grammatiker und Rhetoren auf, die er besingen wird und erklärt, warum sie einer Erinnerung würdig sind (10, 1–10). Am Anfang des achten, zur Verehrung der drei griechischen Grammatiker verfassten Gedicht, erwägt der Verfasser, in welcher Reihenfolge er über sie sprechen soll (V. 1–4). Auch in der Einleitung zum 20-sten Gedicht können wir einige Motive unterscheiden: nämlich zuerst erwähnt Ausonius die *lex commemorandi*, von der er sich bisher leiten liess, nachher folgen die Apostrophe an Staphylius, die Feststellung, dass der Dichter auch ihn nicht mit Stillschweigen übergeht, obwohl der Rhetor für ihn *externus* ist, und die Erklärung, warum er trotzdem das Gedenken verdient hat (V. 1–6).

Der Hauptteil der Gedichte, der unmittelbar auf die Einleitung folgt, ist in jeder Gruppe etwas anders behandelt. Denn in den Lobgedichten bildet ihn die *laudatio* des Verstorbenen; dieser Lobspruch ist zu dem einheitlichsten und gleichzeitig wichtigsten sowie umfangreichsten Teil der einzelnen Gedichte herangewachsen. Nur ein einziges Mal ist die *laudatio* durch Erwähnung des vorzeitigen Todes des Adressaten getrennt (3, 3–4; 7–12). Zum Gegenstand des Preises der *doctores probi* hat der Verfasser ihre Charaktereigenschaften, ferner die für sie als Lehrer und Redner bezeichnenden Merkmale, ihre öffentliche und literarische Tätigkeit gewählt. Der Dichter rühmt sie als Menschen, weil sie sich durch milde Gemütsart, Mangel an Boshaftigkeit, ebenso durch Freigebigkeit, bescheidene Lebensweise, durch Vorliebe für den Redner- oder Lehrerberuf, durch Ehrenhaftigkeit, aber gleichzeitig fröhliche Gemütsstimmung auszeichneten (1; 2). Zu den vom Verfasser hoch geschätzten Charaktervorzügen gehören noch Treue und Anhänglichkeit an die Familie (3), Bescheidenheit, Mässigkeit (4), Redlichkeit und Sparsamkeit (15), Selbstbeherrschung (20). Einige Male lobt Ausonius die adelige Herkunft der Adressaten[6]; wenn er Patera erwähnt, berücksichtigt er die Genealogie der Namen Pateras sowie seines Bruders und Sohnes (4, 10–14). Besonders gern betont der Dichter das freundliche Verhältnis Pateras anderen Menschen gegenüber. Die Rhetoren Latinus Alcimus Alethius[7] und Luciolus verdienten Anerkennung ebenso aus demselben Grund; über Luciolus lesen wir (3, 11–12):

> Comis convivis numquam inclamare clientes,
> ad famulos numquam tristia verba loqui.

Wenn Ausonius die Verstorbenen als Rhetoren lobt, hebt er in erster Reihe ihre vortreffliche Redekunst hervor; dazu gehören Redefluss, klare Ausdrucksweise, eine weithin vernehmbare Stimme, gutes Gedächtnis (4). Durch diese Eigenschaften tat sich u. a. Attius Patera *fandi nobilis* hervor (4, 17–18):

> memor, disertus, lucida facundia,
> canore, cultu praeditus

Der Verfasser vergleicht die Rhetoren, welche seiner Ansicht nach die Redekunst meisterhaft beherrscht haben mit den hervorragenden Rednern der Vergangenheit und mythischer Zeiten; er stellt Minervius dem Isocrates, Demostenes und Quintilian, Crispus dagegen den homerischen Rednern Odysseus, Nestor und dem Sohn Pleisthenes' gleich (21, 16–24).

---

[6] 4, 7–10; 14, 7–8; 21, 25–28; 24, 3–4.

[7] 2, 15–16: *te nemo gravior vel fuit comis magis aut liberalis indigis.*

Zu einem anderen Motiv der *laudatio* sind das gute Rhetoren und Grammatiker kennzeichnende Wissen und die Gelehrsamkeit geworden[8]. Zu ihnen gehörte der schon oben genannte Patera, den Ausonius u. a. in folgenden Worten lobt: *doctrina nulli tanta in illo tempore* (4, 15), Citarius dagegen könnte den Ruhm Aristarchus' und Zenodotus' erlangen, wenn sich die Grammatiker bei ihren Zeitgenossen eines ähnlichen Ansehens wie bei den Griechen erfreuten (3, 1–4); der Rhetor Staphylius könnte an Scaurus und Probus heranreichen; ausserdem kennt er ausgezeichnet die Geschichte sowie alle in Varros *sescentis voluminibus* repräsentierten Wissensgebiete (20, 6–10). Ferner taten sich Crispus und Urbicus durch Kenntnisse in der Mythologie und Geschichte hervor (21, 26); Victorius, immer in den, dem durchschnittlichen Menschen unbekannten, Büchern vertieft, hat mythische und älteste Zeiten besser als Cicero und Vergil kennengelernt (22, 5–14).

Doch rühmt Ausonius nicht nur das theoretische Wissen der Rhetoren und Grammatiker, sondern auch ihre Tätigkeit als Lehrer und er hebt vor allem die Tatsache hervor, dass sie viele Schüler ausgebildet haben. In dieser Hinsicht hat Minervius besondere Verdienste; er unterrichtete nicht nur in Burdigala, sondern auch in Konstantinopel und Rom (1, 9–10):

mille foro dedit hic iuvenes, bis mille senatus
adiecit numero purpureisque togis.

Ebenfalls Censorius Atticus *egregie multos excoluit iuvenes* (14, 10). Der Dichter erinnert mit Anerkennung an Crispus, weil jener die jüngsten Schüler das Alphabet (*elementorum prima*) und reguläre Sprechweise gelehrt hat (21, 4–6), während er Citarius u. a. aus folgenden Gründen preist (13, 7–8):

urbe satus Sicula nostram peregrinus adisti,
excultam studii quam propere edideras.

In der laudatio des Latinus betont der Verfasser besonders, dass Latinus seine eigenen Charaktervorzüge und Redekunst den Söhnen einzuflössen vermag (2, 25–26).

Der Autor lobt noch diese Grammatiker und Rhetoren, welche neben dem Lehrer- und Rechtsanwaltsberuf auch literarische Tätigkeit pflegten oder öffentliche Ämter bekleideten. So z. B. übertreffen Citarius' Dichtungen die *carmina* des Simonides aus Keos (13, 5–6), während Crispus Vergil und Horaz gleichkommen könnte[9]. Latinus Alcimus Alethius hat ein historisches Werk oder eine Lobschrift[10] verfasst, die den Kaiser Iulian

---

[8] 4, 15–18; 20, 7–10; 21, 25–28; 22, 1–16.
[9] Vgl. auch 2, 7–10.
[10] *Ausonius*, S. 101.

mehr als seine kurze Regierung berühmt machte und den *praefectus* Galliae, Sallustius mehr als sein Konsulat (2, 21–24). Nepotianus erfreute sich grosser Anerkennung als Statthalter[11]; ebenfalls fielen Delphidius verschiedene Ehren zu (5, 29–30). In dem Lobspruch werden manchmal sogar kleine Einzelheiten berücksichtigt (z. B. 1, 25–30).

Die Komposition der Gedichte der zweiten Gruppe stellt sich etwas anders dar. Nämlich ihren Hauptteil bildet – statt der *laudatio* – die Charakteristik des Verstorbenen oder eine Übersicht der wichtigsten Tatsachen aus seinem Leben, die Ausonius unmittelbar nach der Einleitung einführt. Oft sind beide Motive eng verknüpft. Über eine solche Komposition dieser Gedichte entschied, dass die in ihnen verewigten Rhetoren und Grammatiker sich in ihrem Beruf nicht vortaten, was der Verfasser ausdrücklich unterstreicht. Er sah also keinen Grund sie zum Gegenstand einer besonderen *laudatio* zu machen. Lascivus' Ausbildung war z. B. so gering, dass er kaum zu den Grammatikern gezählt werden konnte (7, 9–12):

litteris tantum titulum adsecutus,
quantus exili satis est cathedrae;
posset insertus numero ut videri
grammaticorum...

Die griechischen Grammatiker Corinthius, Spercheius und Menestheus repräsentieren nur den *tenuis sermo* (8, 6), Anastasius zeichnete sich durch kein gutes Gedächtnis aus (*memoria tenuis grammaticus* – 10,44) und Ammonius nennt der Dichter *doctrina exiguus*. Der einzige Vorzug Thalassius' beruht darauf, dass er früh seine Lehrertätigkeit begann; später aber hat man von ihm schon nichts mehr gehört (12, 2–6). Wenn der Autor das niedrige Niveau des Wissens und lückenhafte Kenntnisse der ihm bekannten Grammatiker und Rhetoren erwähnt, bemüht er sich doch nachzuweisen, dass die Charaktervorzüge nicht selten diese Mängel verringern. Zu ihnen gehört in erster Reihe die grosse Vorliebe für den Lehrerberuf: *sedulum... studium docendi* (8, 5–6), die verursacht, dass sie trotz der oberflächlichen Kenntnisse nützlich sein konnten; so war es mit Sucuro *utilis ingeniis puerorum* (10, 16–17); das Verdienst der sechs lateinischen Grammatiker in Bordeaux bestand darin, dass sie in den Einwohnern der Stadt das Interesse für dieses Wissensgebiet erregt haben (10, 7–10):

ingeniis hominum
Burdigalae rudibus
introtulere tamen
grammatices studium

[11] *Honore gesto praesidatus inclitus* (15, 18).

Die Vorliebe für den Lehrerberuf schätzt Ausonius auch dann, wenn die Rhetoren und Grammatiker unbedeutende Ergebnisse in ihrer Arbeit erreichen (*fructus exilis* — 8, 6). Ferner hebt er ihre anderen Charaktervorzüge wie *probitas vitae* (7, 6), Offenherzigkeit, Güte, gutes Verhältnis zu den Freunden hervor. Nur ein einziges Mal drückt sich der Dichter kritisch über den Charakter Ammonius' aus und zwar, dass sich jener durch *mores inplacidi* auszeichnete (10, 39). In dem Sucuro gewidmeten Gedicht (10, 14–15; 26–28) erwähnt Ausonius auch die Herkunft der Grammatiker. Manchmal, wie wir schon eingangs bemerkt haben, verbindet der Dichter mit der Charakteristik des Verstorbenen biographische Einzelheiten oder führt sie statt der Charakteristik ein. Über das Leben des Toten erzählt der Verfasser in der chronologischen Reihenfolge und im Ton eines objektiven Berichtes; mittels dieser Methode bildet er in einigen Gedichten eine kurze Biographie des Verstorbenen, deren gutes Beispiel wir in dem Gedicht für Marcellus finden (18, 4–8)[12].

Sed fortuna potens cito reddidit omnia et auxit:
amissam primum Narbo dedit patriam.
Nobilis hic hospes Clarentius indole motus
egregia natam coniugio adtribuit.
Mox schola et auditor multus praetextaque pubes
grammatici nomen divitiasque dedit.

Aus dem zehnten Gedicht erfahren wir, dass Anastasius in Burdigala geboren wurde und später der Ruhmbegierde folgend in das Land der Pictones umsiedelte; trotz seiner Erwartungen aber litt er dort Not und genoss nur geringen Ruhm. Phoebicius erhielt den Lehrstuhl in Bordeaux dank der Hilfe seines Sohnes (10, 29–30), während er vorher ein Belenus' Tempelhüter war; Concordius dagegen musste seine Vaterstadt verlassen und woanders den Lehrerberuf ausüben.

Zu den Motiven, welche auf den Hauptteil der Gedichte — d. h. auf die *laudatio* in den Lobgedichten und auf die Charakteristik oder Biographie des Toten in allen anderen — folgen, gehören noch Erwähnungen des Todes[13] und Alters des Verstorbenen[14] sowie der Familienmitglieder, die hinterblieben sind[15]. Einige Male bemerkt Ausonius, dass der Tod den Adressaten vorzeitig dem Kreise der Lebenden entrissen hat[16]. In etlichen Gedichten nicht enkomiastischen Charakters befinden sich Erläuterungen, warum der Autor die Adressaten in seiner Sammlung

---

[12] Vgl. auch 11, 1–5.
[13] 1, 37; 3, 5–6; 6, 41–49; 15, 19–21; 22, 16; 24, 12.
[14] 1, 38; 15, 19–21.
[15] 3, 6; 14, 12; 15, 19–20; 24, 13.
[16] 6, 41–49; 22, 16; 24, 12.

erwähnt hat. Sie waren dem Leser notwendig, weil die in diesen Gedichten genannten Rhetoren und Grammatiker sich in ihrer Tätigkeit keinen Namen gemacht haben und auf diese Weise rechtfertigte der Dichter ihre Anwesenheit in der *Commemoratio*. Eine solche Erläuterung gibt Ausonius entweder unmittelbar nach der Charakteristik des Verstorbenen (8; 12) oder am Schluss des Gedichtes (9; 10). Rhetoren und Grammatiker, welche sich um ihren Beruf nicht besonders verdient gemacht haben, ruft der Verfasser ins Gedächtnis aus verschiedenen anderen Gründen zurück; im Falle der griechischen Grammatiker in Burdigala bewegte ihn dazu die Tatsache, dass sie ihm zeitgenössisch waren: *quia nostro docuere in aevo* (8, 7); von einem ähnlichen Grund lässt er sich in dem Gedicht für Thalassius leiten: [...] *nostro qui doctor in aevo vixisti* (12, 7–8). Iucundus wird erwähnt, weil er sich durch seine Vorliebe für den Lehrerberuf auszeichnete, obwohl er ihm nicht gewachsen war (9, 5). Auch Anastasius übergeht der Dichter nicht mit Stillschweigen, damit dessen Name nicht ganz in Vergessenheit geräte (10, 54–57). Nicht ohne Bedeutung bleiben natürlich persönliche Beziehungen, die Ausonius in seinen Jugendjahren mit manchen Grammatikern und Rhetoren anknüpfte. So waren z. B. Corinthius und Spercheius seine Lehrer, als er noch Kind war (8, 10), zu ihnen gehörte noch Macrinus, über den der Dichter schreibt (10, 12–13):

huic mea principio
credita puerities.

Leontius war sein Genosse in der Jugendzeit (7, 13), während eine langjährige Freundschaft unseren Verfasser mit Dynamius verband (23, 12).

Inhaltlich sind die Abschlüsse der einzelnen Gedichte der *Commemoratio* unterschiedlich. Am häufigsten endet sie Ausonius mit Apostrophen an die Verstorbenen[17], in denen sich folgende Motive wiederholen: der Wunsch, dass der Tote ewige Ruhe habe, mit dem oft die Grabepigramme enden[18], die Bitte um Annahme des Gedichtes als letzte Gabe für den Verstorbenen (3, 13–14; 24, 15–16), der Abschied von ihm (3, 13–14; 24, 15–16). Am Schluss der Gedichte tauchen auch Konsolationsmotive auf; Latinus Alcimus Alethius soll der Gedanke Trost spenden, dass er zur Lebenszeit Ruhm davongetragen hat, der fortdauern wird und eine Genugtuung für seinen Tod sein kann (2, 31–32), Victorius dagegen die Tatsache, dass der Verfasser ihn unter den hervorragenden Rhetoren erwähnt hat (22, 21–22):

sed modo nobilium memoratus in agmine gaude,
pervenit ad manes si pia cura tuos

Der Konsolationston klingt noch in den letzten Zeilen der Gedichte

[17] 2, 27–32; 3, 13–14; 22, 21–22; 24, 15–16.
[18] 2, 27–32; 3, 13–14; 7, 17–20: 11. 6.

für Censorius (14, 12) und Minervius nach (1). Ausonius stellt nämlich fest, dass trotz des Todes, mit dem alles endet, auch das Bewusstsein, folgende Tatsache bestehen bleibt: Minervius lebte für sich und sein Ruhm freut die Lebenden. Delphidius dagegen hat durch das Ableben Sorgen und Verdrüsse vermieden, deren Grund das spätere Schicksal seiner Frau und Tochter gewesen wäre (5, 35–38). Noch einen anderen Abschluss finden wir in den Gedichten 6 und 21. Das erste endet mit der Sentenz aus Horaz: *Nil est ab omni parte beatum* (*Carm.* II 16, 27), deren Bild das ganze Leben Minervius' war. In dem zweiten enthalten die letzten Verse die Charakteristik der beiden Grammatiker, Crispus und Urbicus, mit besonderer Hervorhebung ihrer gemeinsamen Charaktereigenschaften, während der Autor jeden von ihnen schon früher dargestellt hat (21). Drei Gedichte schliesst Ausonius mit der Erläuterung, warum er die in ihnen genannten Grammatiker und Rhetoren ins Gedächtnis zurückgerufen hat (9,5–6; 10, 54–57). In dem siebenten stellt der Verfasser fest, dass es ihn freut, Leontius mit einem Trauerlied ehren und auf diese Weise seine Pflicht ihm gegenüber erfüllen zu können (7, 17–20).

Für die *Commemoratio* ist es dagegen sehr bezeichnend, dass die für *comploratio* und *consolatio* charakteristischen Motive fast ganz fehlen. Denn die Konsolationsmotive treten nur etliche Male auf; sie erscheinen nämlich bloss in drei Gedichten als ferner Widerhall des Beklagens des Verstorbenen *fletus es a nobis* (1,38), *...morte oppetis, dolore multo tam tuorum quam meo* (15, 20) und *flete* (voc.) *diu nobis* (24, 15). In *comploratio* haben auch die Erwähnungen des Todes und Alters des Verstorbenen ihre Quelle, ferner die Erinnerung an die ihm nahen Personen, welche er hintergelassen hat und an die Rolle, die er in ihrem Leben spielte.

Wenn man die Gedichte der *Commemoratio* analysiert, ergibt sich die Frage, inwiefern sie Nachlass der früheren, so reich in der römischen Literatur repräsentierten, Trauerdichtung sind. Um diese Frage zu beantworten, darf man auch die Termine, mit denen Ausonius selbst seine Gedichte bezeichnet, nicht ausser Acht lassen; nämlich zu ihnen gehören *nenia* (4. 5; 10, 45), *threnus* (5, 3; 7, 4; 21, 3), *querella* (7, 18; 23, 1; 24, 10), *melum* (10, 14) und *elegi* (23, 16; 24, 2) oft mit Adjektiven *maestus* und *flebilis* verbunden. Doch die Erklärung der erwähnten Bezeichnungen stösst auf manche Schwierigkeiten. Zuerst muss man in Betracht nehmen, dass *nenia* nie zu einer literarischen Dichtung geworden ist; wie die antiken Grammatiker bestätigen, verstand man unter diesem Wort ein rituelles, während der Beerdigungsfeier gesungenes Trauerlied; sein Wesen bildeten das Beklagen und der Lobspruch des Verstorbenen[19]. Kein solches Lied

[19] Diomedes: *Apud Romanos id carmen quod cum lamentatione extremum atque ultimum mortuo accinitur „nenia" dicitur* παρὰ τὸ νείατον id est ἔσχατον (H. Keil, *Grammatici Latini*, I, Hildesheim 1961, S. 485); Festus: *carmen quod in funere laudandi gratia cantatur ad tibiam* (158 Lindsay).

ist leider erhalten geblieben; aus Senecas *Apokolokyntosis* (c. 12) kennen wir nur die in Anapästen verfasste Parodie einer *nenia*[20]. Obwohl das Metrum darauf hinweist, dass sie nichts gemeinsames mit dem Volkslied haben konnte[21], bekräftigt sie doch die Behauptung der Grammatiker, dass *nenia* während der Beerdigungsfeier gesungen wurde. Trotzdem wissen wir nichts genaueres über Inhalt und Komposition. Ähnlich verhält sich die Sache mit dem Terminus *threnus*. Das griechische Wort θρῆνος (θρηνεῖν) bezeichnete ursprünglich die Wehklagen über den Toten; später ist θρῆνος zu einer literarischen Gattung geworden und der erste Dichter, der sie in die Literatur eingeführt hat, war Simonides aus Keos. Die erhaltenen Fragmente seiner Klagelieder enthalten zwar vor allem Reflexionen und Konsolationsmotive; doch Quintilians Feststellung, dass die besondere Kraft der θρήνοι von Simonides darauf beruhte, dass sie Mitleid erregten: *praecipua... in commovenda miseratione virtus* (*Inst. or.* X 1, 64) sowie die Tatsache, dass die Ausdrücke *lacrimae Simonideae* und *Cea nenia* sprichwörtlich waren, erlaubt zu vermuten, dass in den Klageliedern des Dichters aus Keos auch mehrere Motive auftreten mussten[22], welche wahrscheinlich zu den Wehklagen über den Verstorbenen gehörten. Pindars Klagelieder kennen wir nicht, weil sie verlorengegangen sind; in der späteren griechischen Literatur taucht das Wort θρῆνος als Bezeichnung der literarischen Dichtungen schon weiter nicht mehr auf; in der römischen Literatur dagegen tritt es in dieser Bedeutung ausschliesslich in Ausonius' *Commemoratio* auf. Bei Isidorus lesen wir zwar: *in funeribus threni et lamenta ad tibias canebantur* (*Orig.* 16, 3), aber seine Bemerkung bezieht sich auf rituelle Klagelieder. Angesichts dieses Sachverhaltes sind uns auch Inhalt und Komposition der literarischen Klagelieder nicht genau bekannt. Die lateinischen Synonyme des Wortes *threnus* lauten: *lamentatio, luctus funebris, planctus*[23]. Die Tatsache, dass die Hauptmotive so der *nenia* wie des *threnus* die Wehklagen über den Toten und sein Lobspruch waren, unterliegt, wie es scheint, keinem Zwieifel; in Klageliedern konnten noch, wie die θρήνοι des Simonides beweisen, Konsolationsmotive auftreten. Keinen besonderen Sinn haben dagegen zwei andere von Ausonius gebrauchte Termini: *querella* und *melum*. *Querella* bezeichnet nämlich die Klage als Ausdruck des Schmerzes, *melum* — das Lied, den Gesang. Also der einzige, für uns greifbare Terminus sind die *elegi* (23; 24), welche die im elegischen Distichon verfassten Gedichte, die Elegien bedeuten.

---

[20] *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1970, S. 727.

[21] S. Zabłocki, *Antyczne epicedium i elegia żałobna. Geneza i rozwój*, Wrocław 1965, S. 73.

[22] T. Sinko, *Literatura grecka*, I, 1, Kraków 1931, S. 373–374.

[23] *Totius Latinitatis Lexicon* opera et studio A. Forcellini lucubratum, vol. IV, Prati 1858–1860, „threnus".

Die frühere, antike Trauerdichtung verfügt grundsätzlich über drei literarische Formen: Elegie, Epicedium und Grabepigramm; sie unterscheiden sich durch Umfang, Komposition und manchmal durch die metrische Form, welche im Grabepigramm besonders abwechselungsreich ist. Für das Epicedium sind die strengsten Kompositionsgrundsätze bezeichnend. Es besteht nämlich aus drei Teilen: *laudatio*, *comploratio* und *consolatio* und nähert sich dadurch der Trauerrede. Ausserdem kann das Epicedium noch eine Einführung besitzen. Die Elegie und das Epigramm behielten — im Gegensatz zum Epicedium — dieses Kompositionsschema nicht bei, zeichneten sich durch eine lockere Komposition aus und dienten dem Verfasser auch zum Ausdruck seiner persönlichen Gefühle und Reflexionen[24]. Dagegen bedienten sich alle drei literarische Arten derselben Topik. Die *loci communes* tauchen in der Elegie, im Epicedium und — nur kürzer behandelt — im Grabepigramm, vor allem in dem Lob des Verstorbenen auf; die *laudatio* berücksichtigt nämlich ständige Motive: Herkunft, Heimat, physische Vorzüge, Charaktereigenschaften, Taten und Ereignisse aus dem Leben des Toten, die in chronologischer Reihenfolge erzählt wurden so, dass sie seine Biographie bildeten[25]. Zu den Gemeinplätzen der *comploratio* gehören in erster Reihe die Darstellung der Trauer nach dem Tode der nahen Person, die Schilderungen der Krankheit und des Todes, die Klagen über die Grausamkeit des Schicksals und der Götter. In der *consolatio* treten am häufigsten folgende Gedanken auf: der Verstorbene ist glücklich nach dem Tode, die Lebenden werden sich um sein Grab kümmern und ihn nicht vergessen, durch den Tod hat er das Missgeschick vermieden, das ihm zuteil würde, wenn er länger lebte, der Geist des Toten kann aus der Unterwelt kommen um Trauer und Schmerz der ihm nahen Personen zu mildern; als Trost diente auch manchmal die Beschreibung der (besonders prächtigen) Beerdigung.

Die Zusammenstellung der Gedichte der *Commemoratio* mit der früheren Trauerdichtung erlaubt uns, festzustellen, dass sie zu keiner der genannten literarischen Arten gezählt werden können: nämlich sie gehören weder den Epigrammen noch den Elegien an, obwohl in manchen von ihnen (wie z. B. in dem Gedicht für Tiberius Victor Minervius) der elegische Ton herrscht und elegische Motive auftreten; ferner bediente sich der Verfasser in seiner Sammlung nicht der dichterischen Technik der Epicedien[26]. Er wählt dagegen von den in der früheren Trauerdichtung auftauchenden Motiven grundsätzlich das eine: das Lob der Verstorbenen;

---

[24] Zabłocki, *o.c.* S. 6.

[25] W. Kese, *Untersuchungen zu Epikedion und Consolatio in der römischen Dichtung (von Catull bis Statius)*, Göttingen 1950, S. 126.

[26] Zabłocki, *o.c.* S. 225–226.

aus dieser *laudatio* liest er einerseits den Lobspruch im engeren Sinne des Wortes heraus, der dem Schema des Lobspruches in der Trauerdichtung sowie den Vorschriften der Rhetorik folgt und den Hauptinhalt der Lobgedichte in unserer Sammlung bildet; anderseits hat der Verfasser aus derselben *laudatio* die Darstellung der Tätigkeit des Verstorbenen und seines Lebenslaufes geschöpft, die im objektiven Ton der Erzählung gehalten ist; diese Schilderung berücksichtigt, worauf wir schon hingewiesen haben, so Gedeihen wie Missgeschick, welche dem Adressaten in seinem Leben zuteil wurden und ist zum Hauptmotiv der Gedichte nicht enkomiastischen Charakters geworden. Dagegen kommen die für Elegie und Epicedium bezeichnenden Motive der *comploratio* und *consolatio* in *Commemoratio* nur im geringsten Masse zum Ausdruck. Ihre Beschränkung ergibt sich vor allem, wie es scheint, aus dem Zweck, dem unsere Gedichte dienen sollten. Denn man darf sie, meiner Ansicht nach, nicht nur für Trauergedichte im strengen Sinne des Wortes ansehen. Ausonius betitelte doch seine Sammlung *Commemoratio*, also Erinnerung an Rhetoren und Grammatiker aus Bordeaux; auch in praefatio schreibt er: *commemorabo viros... celebres* (V. 4). Der Verfasser bedient sich sehr oft der Zeitwörter *commemorare* oder *memorare* in Bezug auf verstorbene Rhetoren und Grammatiker[27]. Im 20. Gedicht spricht er über die *lex commemorandi* (V. 1). Solche Äusserungen des Dichters weisen auf die Tatsache hin, dass er in seiner Sammlung nicht Beklagen und Lobspruch der Verstorbenen, sondern die Erinnerung an sie anstrebte. Er wollte die Bilder der *doctores... probi* entwerfen und sie den zukünftigen Generationen überweisen. Der Gebrauch der Verben *memorare* und *commemorare* kann auch mit dem Zeitabschnitt, der die Adressaten von ihrem Tode trennt, im Zusammenhang stehen, was vor allem das Gedicht für Delphidius bestätigt (5). Denn Delphidius lebte im Jahre 380 schon nicht mehr, weil in diesem Jahre seine Gemahlin, Euchrotia, als Witwe sich der Sekte Priscilians angeschlossen hatte; Ausonius dagegen erwähnt ihren Tod im Jahre 385; infolgedessen musste das fünfte Gedicht erst nach dem J. 385, also mindestens fünf Jahre nach dem Tode des Adressaten, verfasst werden. Ferner beweisen eigene Äusserungen des Autors in anderen Gedichten, dass sie eine längere Zeit nach dem Ableben der in ihnen genannten Grammatiker und Rhetoren entstehen mussten; so z. B. nennt Ausonius das 14. Gedicht *honos tumuli serus...* (14, 6); das 16. ver-

---

[27] 7, 3: *memora*; 8, 3: *memorem*; 8, 8: *commemorandi*; 9, 6: *commemorande* (voc.); 10, 33: *relligiosum etenim/commemorare*; 13, 1: *memorabere*; 14, 5: *memorabere*; 16, 2: *memoratus eris*; 17, 1: *memorande* (voc.) *mihi*; 21, 2: *venies commemoratus*; 22, 41: *memoratus in agmine*; 24, 16: *commemorate* (voc.); 25, 4: *memorasse*; 25, 10: *commeminit*.

bindet sich am wahrscheinlichsten mit irgendeinem Todestag des Arborius, wie aus den letzten Zeilen hervorgeht:

hinc renovat causam lacrimis et flebile munus
annuus ingrata relligione dies[28].

Auch das siebente Gedicht bezeichnet der Dichter mit den Worten *annuus threnus*, während das Zeitwort *recales* (17,15) sich der Bedeutung von *renovare* nähert: *...nunc... in nostris recales medullis*, du lebst in meinem Herzen wieder auf. Ebenso das drei Mal gebrauchte Perfectum oder Participium perfecti passivi: *fletus*, *fletus es nobis* beweist, dass der Verfasser ehemals die Adressaten der Gedichte schon beklagt hat[29]; jetzt dagegen ist die Zeit gekommen, sie ins Gedächtnis zurückzurufen.

Der Vergleich der *Commemoratio* mit der früheren Trauerdichtung zeigt klar, dass unsere Sammlung – obwohl in einzelnen Gedichten die gut aus Elegie, Epicedium und Grabepigramm bekannten Kompositionselemente und Motive auftreten – doch in gewissem Masse eine neue literarische Art der Gelegenheitsgedichte darstellt. Ausonius hat nämlich in Anlehnung an die Topik der früheren Trauerdichtung die Gedenkgedichte, die die *commemoratio* der verstorbenen Personen bezweckten, geschaffen und möglichst treue Porträts der Rhetoren und Grammatiker skizziert; der Verfasser erreichte es dank dem, dass er die vorher häufig gebrauchten Kompositionselemente und Motive auf eine etwas andere Weise behandelt hat; deshalb tragen nicht alle Gedichte einen enkomiastischen Charakter; aus demselben Grund erwähnt der Dichter nicht nur das Missgeschick, das den Adressaten zuteil wurde, aber ebenso ihre schwachen Charakterzüge, was für ein echtes Trauergedicht nicht üblich war. Ebenfalls führte Ausonius auch eine Neuheit in der metrischen Form der Gedichte ein; denn bisher waren elegisches Distichon und Hexameter traditionelle Versmasse für Elegien und Epicedien; auch Grabepigramme verfasste man in beiden Versmassen sowie in jambischen Trimetern. In der *Commemoratio* dagegen finden wir neben den traditionellen auch lyrische Versmasse. Diese Tatsache scheint auch als Beweis dienen zu können, dass der Verfasser sie selbst nicht ausschliesslich als Trauergedichte verstand. Sowie *Ordo urbium nobilium* ist *Commemoratio professorum Burdigalensium* die einzige Sammlung dieser Art in der antiken Dichtung.

Warszawa

[28] *annuus dies* – jährlich, alle Jahre wiederkehrender Tag.
[29] 1, 38: *fletus es a nobis*; 16, 2: *iam fletus*; 24, 15: *flete diu nobis*.

Eos LXIII 1975

NOTE SUR LE DÉVELOPPEMENT DE L'*i* DEVANT UNE VOYELLE EN LATIN

Par

JAN SAFAREWICZ

Dès l'époque la plus ancienne le phonème *i* était en latin une sonante, ce qui veut dire qu'il était traité tantôt comme une voyelle, notamment lorsqu'il n'était pas en contact avec une autre voyelle, tantôt comme une consonne, ainsi toujours au commencement du mot devant une voyelle. On a par conséquent dans le texte d'Ennius d'une part *icta* (*ann.*90), et d'autre part *iactant* (*ann.* 74). Après une consonne et devant une voyelle ce phonème garde, en général, sa valeur vocalique: c'est un trait caractéristique de la phonologie latine. Les vers d'Ennius (*ann.*) en fournissent de nombreux exemples:

36 *talĭă tum memorat,*
55 *Ilĭă dia nepos,*
64 *Saturnĭă sancta dearum,*
88 *uictorĭă sit data regni,*
144 *Ostĭă munita est,*
152 *Etrurĭă tota,*
165 *moenĭă concubia,*
223 *Appĭŭs indixit,*

etc. Voir encore les vers 218. 266. 268. 285. 286. 301, 329. 332. 345. 375. 391. 456. 491. 543. 560. 570.

Il y a pourtant, à côté de ces exemples réguliers, quelques vers où la métrique garantit l'emploi consonantique de l'*i* dans la position prévocalique. Le nombre en est très restreint et ils demandent une analyse détaillée.

94 *auium, praepetibus sese pulchrisque locis dant.*

La voyelle initiale du mot *auium* est brève (on le voit dans le vers 92: *laeua uolauĭt ăuis*), d'où il ressort que le vers 94 doit être lu ou bien avec deux syllabes brèves remplaçant une longue initiale (*ăuĭum*), ce qui dans l'hexamètre épique paraît invraisemblable, ou bien avec *i* à valeur de consonne, c'est-à-dire *au̯ium.*

251 *hunc inter pugnas conpellat Seruilius sic.*

Le nom *Seruīlius* contient un *i* long dans la syllabe *-uī-* comme il ressort

du vers de Juvénal, 10, 319: *matronae*; *mox cum dederit Seruīlĭă nummos*. C'est pourquoi il faut lire le vers d'Ennius avec i̯ dans le nom en question, de même que dans le vers d'Horace, *serm.* II 8, 21: *Seruīli̯ō*.

436 *hic insidiantes uigilant, partim requiescunt*. La prosodie de ce vers est comparable à celle du vers 94: ou bien il faut supposer le remplacement d'une syllabe longue, dans le temps fort du vers, par deux brèves, ou bien, ce qui paraît plus vraisemblable, il faut lire le vers avec i̯: *insidi̯antes*. La quantité de l'*i* dans la syllabe *-si-* est brève, voir Lucr. II 557: *infidi maris insĭdĭas uirisque dolumque*, et de même Lucr. V 1420.

473 *semianimesque micant oculi lucemque requirunt*. La première syllabe du mot *semianimes* contient une voyelle longue (cf. *sēmiferās*, Lucr. II 702). Il faut par conséquent lire le mot avec i̯: *sēmi̯ănĭmēs*. C'est sans doute en suivant le modèle d'Ennius que Virgile a écrit, *Aen.* X 396: *semianimesque micant digiti*. On trouve le même commencement du mot dans Ovide, *amor.* I 6, 4:

oblicum capiat semiadaperta latus.

Virgile emploie plusieurs fois les mots avec i̯ devant une voyelle. Outre l'exemple bien connu de *Lauini̯aque uenit* (*Aen.* I 2), on peut citer *abi̯ete* (*Aen.* II 16), *abi̯etibus* (IX 674), *omni̯a* (VI 34) etc. Vollmer[1] a recueilli six exemples d'un tel emploi de mots avec i̯ dans Horace: *consili̯um* (*c.* III 4, 41), *principi̯um* (*c.* III 6, 6), *ui̯etis* (*epod.* 12, 7), *Nasidi̯eni* (*serm.* II 8, 1), *Seruili̯o* (*serm.* II 8, 21), *uindemi̯ator* (*serm.* I 7, 30). Il faut pourtant reconnaître qu'un tel emploi est dans les textes de l'époque classique exceptionnel. Dans la grande majorité des cas un *i* reste voyelle, même s'il est suivi d'une voyelle (cf. *Itălĭam*, *Aen.* I 2; *Lătĭo* I 6; *moenĭă* I 7 etc.).

Dans les textes latins littéraires postérieurs on peut constater le même état de choses, sans doute sous l'influence de l'enseignement de l'école. Dans les vers du *Cathemerinon* de Prudence (après l'an 400) on lit, par exemple, dans la *praefatio*, v. 1: *quinquennĭă*, 4 *dĭem*, 5 *sĕnĭo*, 6 *spătĭo*, 9 *uĭtĭis*, 12 *nequĭtĭae*, 13 *iurgĭă* etc. L'emploi de l'i̯ n'est possible dans ce recueil de Prudence que dans le vers 9, 40 (troch.):

extimum uestis sacratae furtim mulier adtigit,

où l'on peut lire *muli̯er*, ainsi que dans le vers 12, 162 (dimètre ïambique):

erroris imperio graui,

c'est-à-dire, *imperi̯o*. Mais on trouve dans les vers ïambiques de Prudence des solutions d'une longue en deux brèves:

11, 73 *iam mella de scŏpŭlis fluunt,*

12, 57 *sed uerticem pŭĕri supra,*

la leçon 12, 162 *impĕrĭo* est par conséquent légitime.

Dans la langue parlée pourtant un changement est intervenu: l'emploi de l'*i* consonantique devant une voyelle est devenu normal, tandis que

[1] *Q. Horati Flacci Carmina*, rec. F. Vollmer, 1917, p. XIII.

la valeur vocalique de l'*i* dans ces conditions n'a été retenue que dans la langue littéraire, enseignée dans les écoles. Le résultat de l'évolution est visible dans le *Psaume Abécédaire* de St. Augustin. Dans les vers de ce psaume, où l'auteur a volontairement renoncé à la versfication classique (v. ses *Retractationes* I 20), le phonème *i* devant une voyelle a presque toujours la valeur d'une consonne. En voici les exemples:

2 *abundantia peccatorum* ||,
8 *quisquis nouit euangelium* ||,
9 *uidet reticulum ecclesiam* ||,
12 *qui modo retia ruperunt* ||,
18 *diabolo se tradiderunt* || *cum pugnant de traditione*

etc. Il y a en somme à peu près 100 exemples pareils dans les 288 vers du psaume. Par contre, un *i* vocalique n'apparaît, dans ces conditions phonétiques, que 10 fois:

46 *irati sunt quía ípsi*,

dans 14 cas le mot *quia* compte pour une seule syllabe (v. 36. 59. 63. 150. 179. 201. 213. 215. 224. 225. 248. 260. 272. 286).

48 *ímpií fures superbi*,

cf. *Macarii* 157, *filii* 262, 272.

69 *steterunt in quaéstióne*,

cf. *traditione* 18, 55, 59; *perturbatione* 60; *regione* 121; *persecutione* 216.

82 *a uestra commúnióne*,

mais dans le v. 208 il y a *communione*.

151 *non ut homo móriátur*,

cf. *moriatur* 152; *finiatur* 64; *puniatur* 212; *calumniamini* 215.

152 *iam crucíatús languore*,

cf. *Caesilianum* 45, sim. 47, 99; *christianos* 103, sim. 144, 244, 257.

164 *dixit Ezechíel sánctus*.

167 *quod tum ímpií fecerunt*,

cf. v. 48.

188 *díc mihí quis tunc iustorum*.

275 *quod gentíum réges magni*,

cf. *gaudium* 79; *gladium* 150.

Ainsi, on peut dire que, dans le latin parlé en Afrique vers la fin du IVe siècle, étaient en usage normal les formes de mots avec *i* changé en *i̯* consonantique, s'il était suivi d'une voyelle. D'autre part, l'emploi d'un *i* vocalique dans cette position phonétique devait être admissible, car il était enseigné à l' école.

Le changement dans la langue parlée devait être universel: c'est ce qui est montré par la fréquence des formes à *i̯* dans le texte de St. Augustin. Malheureusement, il est difficile de fixer la date du changement, car les exemples les plus anciens du *i̯* apparaissent dès l'époque d'Ennius et,

de l'autre côté, la langue littéraire a gardé le *i* vocalique jusqu'à la fin de l'antiquité. Nous en avons montré l'exemple dans le texte de Prudence, contemporain d'Augustin. Et St. Augustin lui-même s'est permis d'employer parfois les formes de mots à *i* vocalique (*impĭi*, *quaestĭone* etc.). La différence entre l'état de choses de l'époque classique et celui du temps de St. Augustin consiste donc, premièrement, dans la fréquence d'emploi de formes pleines et de formes abrégées: ce qui était exceptionnel encore au temps d'Horace (la prononciation du type *consiliụm*), est devenu normal au temps de St. Augustin. Deuxièmement, une appréciation stylistique est intervenue; elle était basée sur le facteur sociologique: les formes du type *morĭatur* étaient appréciées comme littéraires et correctes, propres à la langue de la classe supérieure; au contraire, les formes du type *morịatur*, employées couramment, étaient senties comme fautives, caractérisant la langue du prolétariat, inadmissibles dans les textes littéraires.

Or, au temps de Virgile et d'Horace la prononciation abrégée (du type *morịatur*) n'était pas caractérisée comme vulgaire. Virgile a mis la forme *Lauinịa* dans l'introduction de son poème, dans un style solennel. A cette époque-là, la prononciation avec *i̯*, employée rarement, n'était pas tenue pour fautive.

La situation était tout autre à la fin du IVe siècle. La différence entre l'emploi des formes abrégées par Augustin et par Prudence montre que les formes à *i̯* étaient alors considérées comme vulgaires, tandis que la langue littéraire n'admettait que les formes pleines à *i* vocalique. C'est donc entre l'époque d'Auguste et celle d'Augustin que le changement s'est accompli. Peut-on fixer la date de manière plus exacte?

Deux éléments sont ici à considérer. D'abord, il faut analyser le témoignage des inscriptions latines du Ier siècle de notre ère. Il est remarquable que dans les inscriptions romaines datées, provenant du Ier siècle, les formes à *i̯* sont peu nombreuses. Elles sont à chercher dans les cas où *i* est écrit au lieu de *e* dans hiatus. A Rome (CIL VI), les exemples pareils sont assez rares. En voici la liste:

ariam, acc. sg. (541; an. 88);

calciator (3939), cf. *balneatoris*, gen. sg. (9395);

Cerialis (4562. 7286), *Ceriali* (8580. 21948), *Cerialí* (4053);

exiat (33160), cf. *baleas* (4870);

Hordionius (5908), *Ordionio* (6669), *Hordionia* (2782), cf. *Hordeonius* (92);

horriorum (8680; an. 68) à côté de *horreórum* (33747), cf. *horrearius* (6292), *horrearí* (235), *horreario* (7289);

liciat (17992);

marmoriam (5346) à côté de *marmoream* (32323,60 etc.), *marmoreos* (4709);

putiale (10237; an. 17), cf. *puteum* (5532);
Putiolan[*us*] (5979);
robio, abl. sg. (826; deux fois) à côté de *robeo* (ibid.);
cum corona pactili rosacia (2065 II 35; an. 87) à côté de [*cum co*]*rona pactili rosacea* (2067,56; an. 90);
uiniae, gen. sg. (933; an. 75).

La forme *iendem* 'eundem' (7308, cf. Sommer, Hb.², p. 422) n'est pas claire. On a quelques exemples d'orthographe inverse, c'est-à-dire, avec *e* au lieu d'*i* attendu:

Deanae, dat. sg. (118. 126); cf. *Dianae* (127);
Deaetarches, nom. sg. (5187); cf. *Diaetarc.* (5196);
Deonysi, gen. sg. (19996); cf. *Dionysius* (155),

etc. Ce sont sans doute les manifestations d'orthographe inverse.

La même situation est à constater dans les inscriptions pompéiennes[2]: il y a des exemples du changement de *i* en *i̯*, surtout dans les fragments métriques comme CIL IV 813: *otiosis* = *ōti̯ōsīs*. Mais il n'y a pas d'indice d'appréciation de ces formes comme vulgaires.

D'autre part, il y a les cas de l'utilisation de *i longa* pour marquer un *i̯* devant voyelle. Cet emploi s'explique sans doute par le fait que le son *i̯* en position intervocalique était en latin toujours géminé (cf. Quint. I 4, 11; Vel. Long. VII 54, 16 K etc.). L'orthographe avec le *i longa* peut par conséquent exprimer effectivement un *i̯* prolongé. C'est ce qui apparaît dans les formes du génitif sing. des pronoms *cuíus* CIL VI 8938, *eíus* 6053. 8938 etc.[3] De même dans certains noms de personnes: *Appuleíus* (34484), *Ateía* (37577), *Ceíoni* (1348), *Cocceío* (34978), *Lucceía* (5053), *Opetreíae* (6656), *Pompeíus* (2070), *Sestuleío* (29681), *Veiento* (5908), *Venuleíus* (2066; 3 fois), *Vinileíae* (5546). Peut-être, est-ce en partant de ces noms que l'on a généralisé cette orthographe dans les mots commençant par *i̯*-, cf. *Iiulia* 19870. En voici des exemples; *Íanuar.* (2068), *Íanuariae* (6800. 7387), *Íanuario* (6800), *Íanuarius* (4609. 4948), *Íucunda* (8879), *Íucundus* (6389. 19747. 34004), *íudican.* (1572), *íudicandorum* (31574), *Íulius* (2066, plusieurs fois) etc. Enfin, le *i̯* secondaire, après une consonne, pouvait également être écrit de la même manière, cf. *adíutori* (8449), surtout les nombreuses inscriptions avec un datif sing. *coníugi* (2349. 4831. 4882. 4961 etc.).

Des exemples comparables se retrouvent également à Pompéi[4]: *Claudíanum* (CIL IV 1732), *Primígenius* (2155), *digrediens* (1856), *facío* (56) etc.

---

[2] V. Väänänen, *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, 3e éd., 1966, p. 34.

[3] J. Safarewicz, *Oznaczanie iloczasu w inskrypcjach rzymskich I wieku n. e.*, Spraw. Wydz. I PAN IV 1961, fasc. 4, p. 16–22.

[4] Väänänen, *o.c.* p. 35.

Le témoignage des inscriptions du Ier siècle ne permet pas de constater une différence visible entre l'état de choses du temps de Virgile et celui de Quintilien; surtout, il ne fournit pas de témoignage sur l'appréciation de formes à *i̯* comme des formes fautives.

Un deuxième élément à considérer est le témoignage des grammairiens romains. Pour le commencement du IVe siècle, une information précieuse est fournie par le „Appendix Probi". Cette liste de fautes présente en effet plusieurs exemples de formes à *i* au lieu de *e*; ces formes à *i* sont tenues pour fautives:

55 *uinea non uinia,*
63 *cauea non cauia,*
65 *brattea non brattia,*
66 *cochlea non coclia,*
67 *cochleare non cocliarium,*
68 *palearium non paliarium,*
72 *lancea non lancia,*
80 *solea non solia,*
81 *calceus non calcius,*
117 *tinea non tinia,*
132 *balteus non baltius,*
141 *faseolus non fassiolus,*
157 *linteum non lintium.*

Ce qui est important, c'est qu'on trouve également dans l'Appendix Probi la glose suivante:

27 *exequiae non execiae.*

Cet exemple montre que l'orthographe *i* doit ici être interprétée comme *i̯*, car c'est avant une consonne que l'appendice labial de *qu* précédant pouvait disparaître. On le voit: au commencement du IVe siècle l'état de choses était déjà tel que dans la langue de St. Augustin: *i* en hiatus a changé en *i̯*.

Voici la conclusion: les exemples de l'emploi de l'*i̯* consonne devant une voyelle ne semblent pas être, au Ier siècle de notre ère, plus nombreux qu'à l'époque classique. Au contraire, dès le commencement du IVe siècle la consonantisation de l'*i* dans la même position phonétique semble déjà être généralisée, et surtout, elle est considérée comme un trait vulgaire, comme une faute. Le changement dont nous cherchons la date devait, par conséquent, s'accomplir au cours du IIe ou du IIIe siècle. Comme il s'agit non pas d'un nouveau changement phonétique, mais de la propagation d'une forme existant facultativement depuis des siècles, il ne semble pas possible de préciser davantage la date du changement. Pourtant, les nombreuses modifications qu'a subies la langue latine au IIe siècle, semblent plaider plutôt pour le IIe siècle que pour le IIIe pour

la date de l'innovation. Ajoutons que c'est précisément au IIe siècle que la langue latine littéraire s'est séparée définitivement de la langue quotidienne, parlée par la masse du peuple romain.

Kraków

Eos LXIII 1974

L'ÉTYMOLOGIE ÉGYPTIENNE D'ATHÈNES
('Αθῆναι < égyptien *i t n*)

Par

BERTRAND HEMMERDINGER

Le 28 mars 1819, Otfried Müller écrit à August Boeckh: „J'ai déclaré aux Orientaux une guerre ouverte qui sera poursuivie dans les prochaines feuilles. Kekrops est bien vaincu; pour Kadmos, ce sera très clair à partir des Appendices 1 et 2; sur Danaos, on peut discuter davantage"[1].

O. Müller a convaincu tout le monde depuis 1820 que la tradition relative à l'origine égyptienne de Kekrops était récente, et que Kekrops devait être considéré comme un autochthone. Et pourtant, au VIe—Ve siècle avant J.—C., Hékatée de Milet considère Kekrops comme un nom barbare (Strabon VII 7,1). Mais la victoire d' O. Müller ne devrait pas être définitive, car nous disposons aujourd'hui d'un certain nombre de données que l'on n'avait pas en 1820.

D'une part, J. D. S. Pendlebury a pu consacrer un livre entier aux objets égyptiens trouvés dans le domaine égéen[2]. D'autre part, il y a en grec un certain nombre de mots empruntés à l'égyptien[3]. Surtout, le toponyme 'Αθῆναι a une étymologie égyptienne: 'Αθῆναι < égyptien *i t n* 'soleil', attesté depuis le Moyen Empire[4].

En mycénien, 'Αθῆναι n'est pas attesté. Mais, ce qui revient au même, la divinité poliade 'Αθάνα l'est: *a-ta-na po-ti-ni-ja* = 'Αθάναι ποτνίαι[5].

On soulignera que le toponyme convient admirablement au site: „il se forme rarement des nuages au-dessus d'Athènes: de là vient la clarté si vantée du ciel de l'Attique. Il est en effet plus clair que dans aucune

---

[1] „den Morgenländern hab' ich offenen Krieg angekündigt, der noch in den nächsten Bogen weitergeführt wird. Kekrops ist wohl geschlagen; von Kadmos wird dies erst in der Beilage 1 u. 2 recht deutlich; über Danaos lässt sich mehr streiten" (*Briefwechsel zwischen August Boeckh und Karl Otfried Müller*, Leipzig 1883, p. 33—34).

[2] J. D. S. Pendlebury, *Aegyptiaca. A Catalogue of Egyptian Objects in the Aegean Area*, Cambridge 1930.

[3] Cf. mon article: *Noms Communs Grecs d'Origine Egyptienne*, Glotta XLVI 1968, p. 238—247.

[4] Erman-Grapow, *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache*, I, Leipzig 1926, p. 145, 1.

[5] A. Morpurgo, *Mycenaeae Graecitatis Lexicon*, Roma 1963, p. 39.

autre contrée du monde grec, qu'à Smyrne, à Cios et même qu'au Caire: il faut descendre jusqu'à la mer Rouge, à Suez, pour rencontrer un ciel aussi pur"[6].

Du point de vue phonétique dans Ἀθῆναι < *i t n*, α < égyptien *i*. C'est exactement ce qui se passe dans ἄνητον 'faux-anis' ἄννηθον / ἄννητον 'anis' < égyptien *i n ś . t*[7].

On rapprochera Ἀθῆναι de Θῆβαι. Θῆβαι, mycénien *te-pa-i*[8] < égyptien *t b t* 'caisse' – le *t* final ne se prononce plus sous le XVIIIe dynastie[9]. On relèvera que les deux toponymes empruntés à l'égyptien, Ἀθῆναι et Θῆβαι, sont des féminins pluriels.

Paris

---

[6] B. Haussoulier, *Grèce, I: Athènes et ses environs*, Guides-Joanne, Paris 1896, p. XXXIX.

[7] Erman-Grapow, I, p. 100, 1.

[8] Morpurgo, p. 324.

[9] Erman, ZDMG XLVI 1892, p. 119, s. v. sft.

Eos LXIII 1975

THE POWER CONCEPTION OF ALEXANDER THE GREAT AND OF GAIUS JULIUS CAESAR IN THE LIGHT OF NUMISMATIC SOURCES

By

LESŁAW MORAWIECKI

The figures of Alexander the Great and Caesar had been fascinating for the whole generations. The outcome of this fascination being the creation of unheard of number of records, especially unusual in the Ancient Times. They quickly became legendary and known all over the world unrestricted with time and space[1].

The crucial character of the activities of both the politicians gave the idea of comparing them with one another. The greed for glory together with bravery, swiftness of action together with no regard for personal safety, faith in fate were often stressed. Parallel was drawn between their jaunty treatment of prophecies and the backing they both gave the arts and sciences. Attention was paid to their divine descent and also to divine worship after death. They were both taken in the apogeum of their life which gave an end to their plans. The first time it was drawn by Plutarch in his *Vitae parallelae*; later repeated but only regarding the superfluous characteristics it is best illustrated by works of Appian of Alexandria[2] and Velleius Paterculus[3].

Superficial comparisons gave rise to although unmeant but nevertheless very important problem of the influence of Alexander's political ideas on Caesar and the influence of Hellenistic patterns upon the formation of Roman empire.

Searchings based on literary and epigraphic materials did not produce a starting point for the final estimation of state intentions of both Alexander and Caesar[4]. The new approach to the problem of the recent years takes

---

[1] The way that the legend of Alexander the Great influenced Oriental literature was discussed quite recently by E. A. Kostiuchin, *Aleksandr Makedonskij v litieraturnoj i folklornoj tradicji*, Moskva 1972. Alexander's and Caesar's legends got to Polish mediaeval literature as well: *Kronika Wielkopolska* (Chronica Poloniae Maioris), ed. B. Kürbisówna, Warszawa 1965, pp. 57–58, 60.

[2] *Emph.* II 149–154.

[3] II 41.

[4] H. H. Scullard, *From the Gracchi to Nero*, London 1965, pp. 154–156.

into consideration numismatic material. This is true especially of works by A. Alföldi[5], K. Kraft[6], C. M. Kraay[7] and G. Kleiner[8], who treating the coins of Alexander and Caesar proposed new chronological frames thus providing the point of departure for settling sequence of legends typical for each emission. This gave rise to precise appointment of steps of progress of political programme both of Alexander and Caesar supported by interpretation of the succession of legends.

Attempts were made to ascertain the meaning of coin imagery to use these results in laying out the direction of political programme and its impingement.

This paper starting from the established data obtained from numismatic material is to show, together with literary sources, propaganda importance of monetary issues of Alexander and Caesar. It is also to pay special attention to the role coins in marking out the stages of forming power and in designating its final aim. This will allow to settle the question of character of power of each of the discussed politicians and gives the opportunity to study the influence of Alexander's programme on Caesar's.

One of the most discussed elements of the programme is the problem of the political régime. It is generally accepted that in the case of Alexander it was monarchy. Some discrepancies appear only when one attempts to examine its character.

Having inherited the title of the king of Macedonia after his father Alexander continued to carry out his political programme, which aimed at κοινὴ εἰρήνη and στόλος — the campaign against the Persians to conquer the Asia Minor for Macedonia[9] wanted to pursue pro-hellenistic politics. That same implication was characteristic for coin imagery on Philip the Second coins. Following the example of his predecessor's Alexander's the First and Perdiccas' wanted to emphasize Hellenic origin of Macedonian House, which, among other things, found its expression in participation of honour in Olympic Games[10].

The victory of 356 B.C. was commemorated by the issue of silver tetradrachms and didrachms, which on the obverse had laurel crowned

---

[5] Basic work is: A. Alföldi, *Studien über Caesars Monarchie*, Lund 1953.

[6] K. Kraft, *Der goldene Kranz Caesars und der Kampf um die Entlarvung des Tyrannen*, JNG III–IV 1952/1953, pp. 7–98.

[7] C. M. Kraay, *Caesar's Quattuorviri of 44 B.C.: Arrangement of their Issues*, NC 1954, pp. 18–31.

[8] G. Kleiner, *Alexanders Reichsmünzen*, Berlin 1949.

[9] Polyb. III 6, 12–14; F. Schachermeyr, *Alexander der Grosse*, Salzburg 1949, p. 47; P. A. Brunt, *The Aims of Alexander*, GR XII 1965, p. 207.

[10] Herod. V 22; Just. VII 2, 14; S. Perlman, *The Coins of Philip II and Alexander the Great and their Pan-hellenic Propaganda*, NC 1965, p. 57.

Zeus' head, on the reverse an image of a half-naked boy riding, palm branch in hand and ribbon of victory on his brow[11].

The same significance is ascribed by Peter R. Franke and Max Hirmer to another tetradrachm issue that has Zeus' laureled head turned to the right and on the reverse is a Macedonian rider galloping right clad in a *chlamis* and with *petasos* on his head, arm pointing to the right. The upper part bears a legend ΦΙΛΙΠΠΟΥ[12]. This is a completely isolated opinion, though.

There is also no uniform opinion concerning the propaganda meaning of the emission of gold staters which had Apollo's head turned right, hair short or long on the obverse and on the reverse a rider in a *biga* driving right. There is a legend below to say ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Plutarch[13] informs that Philip the Second commemorated on the coins the victory gained during the Olympic games: τὰς νίκας τῶν ἁρμάτων. This could be real only of this series of coins and was interpreted accordingly by B. V. Head[14] and the above mentioned P. R. Franke and M. Hirmer[15]. This is obviously true and to stop here would mean confining the significance of the emission. It was struck in 346 B.C. and could therefore be connected with the capture of Olynthus in 348 B.C. — the idea occurred to Ch. Seltman — Apollo's head from the obverse of the coin of the conquered was used for the obverse presenting the conqueror[16].

But it is not at all evident whether this had any ideological meaning — could Greek peace symbols, popular in the whole world, possibly be used for commemoration of military victory and cruel treatment of the conquered? That is why West's[17] hypothesis that connected *philippeioi* with events in Delphi in 345 B.C. seems more probable. After the Second Sacred War Philip the Second was admitted to Delphic Amphictiony. Entering the pan-hellenic forum provided him with a good opportunity to display his pro-hellenic tendencies. He used Apollo's effigies (Delphi being the chief place of his worship) and the symbol of olympic victory, which according to me pointed not only to the fact of ethnic entity of all Greeks, but also to the element of olympic peace ἐκεχειρία.

The fact that Philip the Second wanted to be regarded as the liberator of Greece and not its conqueror is manifest in his good relations with Del-

---

[11] Plut. *Alex.* 3, 8; Ch. Seltman, *Greek Coins*, London 1965, p. 200; B. V. Head, *Historia Nummorum*, London 1911², p. 224.

[12] P. R. Franke, M. Hirmer, *La monnaie grecque*, Paris 1966, p. 102.

[13] *Alex.* 4, 9.

[14] Head, *l. c.*

[15] Franke, Hirmer, *l. c.*

[16] Seltman, *o. c.* p. 201.

[17] West, *The Early Diplomacy of Philip II Illustrated by His Coins*, NC 1923, p. 181.

phic Amphictiony. Taking its side during the war with Amphissa in 339 B.C. he proclaimed the freedom and independence of Amphictiony striking at the same time drachmas reverting to the old Delphic emission which had Demeter's head on the obverse turned left, crowned with a corn wreath, partly covered by a veil and on the reverse Apollo's figure sitting on *omphalos*, clad in a *chiton*, laurel branch in left hand, his right resting on a lyre and supporting his chin, the legend AMΦIKTIONΩN[18].

So it seems evident that the main stress in Philip's propaganda was laid on winning the Greeks because this meant the beginning of the campaign against the Persians.

Alexander continued his father's actions. He did not stop emitting gold staters — *philippeioi* — which together with the old propaganda purpose could also have an additional one; it manifested the Macedonian policy to be unchanging and emphasized the durability of the dynamic power.

In the same strain a new silver series of tetradrachms was struck. They belong to one of the rarest Alexander's emissions — only five copies had been preserved.

On the obverse there is Zeus' head turned right, on the reverse there is an eagle standing on a thunderbolt turned right but with the head turned left. There is a *prora* to the right, to the left an olive-branch (in three cases) or Heracles club, the legend — ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. The time and place of origin of these coins were very controversial. E. Pegan's[19] examination proved the old theory of Imhoof—Blumer[20] to be true. The theory was backed by G. Kleiner[21]. According to them the coins were emitted in Macedonia in the beginnings of Alexander's the Great reign, probably in the years 336/5—334/3 B.C.[22]

It seems to me that their appearance can be connected with extinguishing of the Macedonian opposition in Greece grown stronger after Philip's death. The eagle holding a thunderbolt in its claws symbolised the power of Macedonian House able to destroy the rebels, it can be an allusion to the ruin of Thebes. Whereas the olive branch was a symbol of peace which reigned in Greece after the rising had been suppressed by Alexander the Great. Similar meaning had Zeus' head which symbolized

---

[18] Perlman, *o. c.* pp. 60—63.

[19] E. Pegan, *Die frühesten Tetradrachmen Alexanders des Grossen mit dem Adler, ihre Herkunft und Entstehungzeit*, JNG XVIII 1968, pp. 99—110.

[20] Imhoof-Blumer, *Monnaies grecques*, Amsterdam 1883, p. 118.

[21] Kleiner, *o. c.* p. 7, 37.

[22] Head, *o. c.* p. 225, 834; E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, II, Paris 1928, p. 551; E. T. Newell, *Reatribution of Certain Tetradrachms of Alexander the Great*, New York 1911, p. 8, maintained that the issue appeared shortly before or after Alexander's death in one of the Eastern satrapies.

the unity of Hellas. *Prora* had probably to prognosticate the compaign against the Persians, *stylis* serving the same purpose on later coins with Athena and Nike. The same could be true of the image of Hercules' club.

Alexander's wish to reconciliate with Greek cities especially with Athens was evident in the issue of gold staters with Athena's head on the obverse. The head in Corinthian headpiece simple or ornamented with a snake. On the reverse there is Nike standing left, with a wreath in her left hand and a *stylis* in her right; the legend ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. G. Kleiner[23] determines that the coins appeared in spring of 331 B.C. when Alexander the Great after the conquest of Tyrus began the organisation of finance system for the conquered territory. He also suggests that the coins mentioned were to serve as *Reichsmünzen* different from the already used.

This notion started a heated argument[24] in the conclusion of which Irwin L. Merker[25], G. R. Edward and M. Thompson[26] and Georges Le Rider[27] proved that the coins are to be regarded as the ones appearing in the first years of Alexander's reign, that is after 336 B.C.

A detailed scrutiny of the development of Alexander's political ideas confirms this assumption. G. Kleiner's[28] supposition that Athena's head or Athenian Nike could not have been used by Alexander in 336 B.C. or in the following years, because the relations between him and the Greek cities were hostile, seems unacceptable. All the sources, numismatic among others, point to the fact that Alexander made amends to gain Greeks, Athenians especially. The reason for this, just as during Philip's the Second reign, was a wish to use Hellenic military power and to provide home front during the Persian campaign. The possibility of Greek uprising supported by the Persians[29] was confirmed, among others, by the fact that uncompromising agitators of anti-Macedonian party e. g. Charidemos, took shelter in Persia and not elsewhere. Leaving one half of the Macedonian army as the security of Greek loyalty was only one side of the matter[30],

[23] Kleiner, *o. c.* p. 23.

[24] One of the first D. R. Stevens's reviews in The Classical Weekly XLIV, 1951, no. 7, pp. 109–110, presented a formal criticism only hinting at the problems which became widely discussed later.

[25] J. L. Merker, *Notes on the Abdolonymos and the Dated Alexander Coinage of Sidon and Ake*, MN XI, ANS, New York 1964, pp. 13–20.

[26] G. R. Edward, M. Thompson, *A Hoard of Gold Coins of Philip and Alexander from Corinth*, AJA LXXIV 1970, p. 349.

[27] G. Le Rider, *La date des premières monnaies d'Alexandre*, Cercle d'Etudes Numismatiques VIII 1971, no. 4, pp. 65–66.

[28] Kleiner, *o. c.* p. 18.

[29] N. G. Hammond, *History of Greece to 322 B. C.*, Oxford 1959, pp. 600–601.

[30] Arr. *Anab.* I 11, 3; Diod. XVII 5, 1, XVIII 12, 1; Just. X 17, 1; Curt. III 1, 39.

the other being the propaganda activity, which is shown apart from other manifestations, in lenient treatment of Athens after the total destruction of Thebes. The significance of the said issue can easily be regarded as one of these manifestations.

But even here the scholars are not unanimous. Athena's head on the observe suggests close relation with Athens. They try to give a similar interpretation to Nike holding a *stylis* as a symbol of victory over the Persians at Salamis[31] or to the rule of Athens over the sea[32] in general. S. Perlman[33] presents a totally different view. He noticed that the figure of Nike already in the IVth century B.C. was used as a symbol not only of a particular victory but to symbolize victory as such. Alexander the Great could have regarded this as a good omen before the intended campaign even more so as Nike's image can be connected with him being named ἀνίκητος by the Delphic Oracle. On the other hand the *stylis* with respect to the relations with Athens is interpreted similarly, although in the final statement he generalizes its meaning and states that it is a symbol of cooperation between Alexander, Athens and the Greeks in the campaign against the Persians[34].

The idea of this war was the leitmotif of the whole issue of tetradrachms which printed during the whole of Alexander's life became the archetype for the Hellenistic epoch. There is young Heracles' head turned right covered with lion's mane with hair straight on the obverse while on the reverse there is Zeus' Aethophoros image sitting on the throne to the left, holding in his stretched out right hand an eagle in his left a sceptre (there are some mint marks in the background).

There is a special role assigned to the Heracles'-image. It can be assumed, on the basis of Herodotus'[35], Thucydides'[36] or Isocrates'[37] records, that as Heracles was the ancestor of Macedonian kings, his figure was used to mark an often stressed Hellenic character of the dynasty. The die with his likeness was very often occurred on the Alexander's the First coins[38].

In my opinion, however, Alexander the Third broadened considerably its significance, for apart from its Pan-hellenic meaning Heracles became

---

[31] Seltman, *o. c.* p. 204.
[32] Le Rider, *o. c.* p. 66.
[33] Perlman, *o. c.* p. 64.
[34] *o. c.* p. 67.
[35] Herod. VIII 138–139.
[36] Thuc. II 99, 3–5.
[37] Isoc. V 76.
[38] P. R. Franke, *Geschichte, Politik und Münzprägung im frühen Makedonien*, JNG III–IV 1952/3, pp. 107–108.

a symbol of the East campaign. What is more Heracles' and Zeus' effigies could be identified with parallel figures of Ba'al, Melcart, Gilgamesh or Marduk, thus introducing Alexander's person[39] to foreign peoples. It might have been a sort of impingment on the adversary morale to say that to fight the enemy would mean to fight with a person supported by mighty gods resembling their own as well. Ethnic and religious differences within Persian empire were exploited to weaken its unity. Zeus' image represented the unity of the Greeks. The eagle he held probably indicated special patronage over the Macedonian House. These pieces struck after 336 B.C. were the last Alexander's propaganda enterprise before the campaign.

As I see the appearance of the above mentioned coins closes a period of Alexander's the Great activity which I would call the period of "traditional monarchy", because the policy continued up to that time and set by Philip the Second was not changed. Alexander the Great did not go beyond the limits his father assigned.

All of the Alexander emissions struck up till 334 B.C. had two purposes: one of them being to make the Greeks believe in the power of Macedonian Kingdom, the other convince them of Alexander's filhellenic tendencies and of the concurrence of his purposes with these of the Greeks. All this had to find its expression in mutual campaign against the Persians, which was proclaimed in revenge for destroying of Greek temples by Xerxes[40].

The fact that Alexander the Great continued the line of propaganda of his father's Philip's the Second would suggest that together with the take-over of his father's propaganda means he had inherited also the aims. This would signify that planning his war against the Persians he wanted to conquer Asia Minor only[41].

The Near East campaign up to the point of Gaugamela battle and then to Darius' death gave rise to a new period which I would like to call "military monarchy".

Together with military succeses came the possibility of expanding. The process of taking shape the new Alexander's purposes is evident especially in the context of refusing Darius' peace negotiations after the battle of Issus. Darius wanted to ally with him, to give him his daughter

---

[39] Seltman, *o. c.* p. 205.

[40] Diod. XVI 89, 7.

[41] The above conclusions are backed by complex investigations of W. W. Tarn, CAH, VI, p. 357, and A. K. Navian, *Alexander and India*, GR XII 1965, p. 155. The notion that Alexander planned the conquest of the whole of Orient is presented recently by Brunt, *o. c.* p. 208, and P. Lévêque, *Świat grecki* (L'*aventure grecque*), Warszawa 1973, p. 236.

for a wife, also to offer him 10 thousand talents and the land west of the Euphrates[42].

In dealings with the Greeks pan-hellenic slogans were still used. The duties put upon Alexander by Hellas in appointing him the leader of League of Corinth[43] called for such proceedings. The watchwords lost their convincing powers nevertheless. This was the result of Greek cities in Asia Minor case. They were no longer to pay *phoros* to the Persians, they were to become members of League of Corinth instead and to pay contributions not at all smaller than the previous *phoros*[44]. The garrisons were left there too. Although the interior government was in the hands of the citizens, all the more general decisions were in Alexander's. The autonomy of *polis* became an illusion[45].

There also appeared the problem of states and petty states occupied up to that moment by the Persians. These were: Caria, Lycia, Pamphylia and Egypt[46]. It was officially stated that Alexander was the "liberator" but at the same time some attempts were taken so that the slogans were not taken literally tying the "liberated" territories with his person.

This gave rise to a conflict which proved disastrous and existing during the whole of Alexander's reign had the strongest influence on his state conception.

It had to be decided whether the newly conquered lands were to belong to the Macedonians ruled by Alexander the Third, to the Macedonians and the Greeks under Alexander's the Great hegemony or solely to Alexander "the King of Kings".

The first signs of discontent among the old Macedonian generals brought up in the spirit of traditional politics of Philip the Second, were to testify that Alexander already then saw himself as a future ruler of

---

[42] Arr. *Anab.* II 14, 3—II 25, 1. Recently G. T. Griffith, *The Letter of Darius at Arrian 2.14.*, Proceedings of the Cambridge Philological Society CXCIV (XIV) 1968, pp. 33—48, suggests that the first letter presented by Arrian is Alexander's letter put instead of an authentic Darius' letter about the first peace negotiations and Alexander's answer to the original letter. The answer was put in a form of the answer to the „stead" letter surviving in the archives.

[43] Arr. *Anab.* II 14, 4.

[44] Schachermeyr, *o. c.* p. 148, contradictory to C. A. Robinson, *The Extraordinary Ideas of Alexander the Great*, [in:] *Alexander the Great*, ed. G. T. Griffith, London 1966, p. 57, who holds that the Greek cities in Asia Minor were directly connected with Alexander.

[45] W. W. Tarn, *Alexander the Great*, I, Cambridge 1948, p. 18; F. Sokołowski, *Propaganda polityczna w Grecji w okresie upadku niepodległości*, Warszawa 1947, p. 17; Schachermeyr, *o. c.* p. 149, and E. Bodian, *The Administration of the Empire*, GR XII 1965, p. 178, in their work discuss the W. W. Tarn's assumption.

[46] Arr. *Anab.* I 27, 7, I 24, 3—6.

the world. Although I have already said, this was not yet all clear, possibly because of Darius's the Third power which still formed a serious danger.

All the same the most important matter at hand before all those who came with Alexander was the struggle with the Persians. During the struggle they had to comply with the orders of their leader according to the military discipline. That is why I have called this period "military monarchy".

Propaganda was aimed at showing the military character of Alexander's rule.

This had its effect especially in arts, painting and sculpture. A very important link, in my argument, is Lysippus' piece of sculpture showing Alexander at the battle of Granicus — without a diadem, the sign of king's power. Alexander the commander wearing the signs of military leader was given special importance[47].

In a similar he was immortalized in a mosaic at Casa del Fauno, which for a long time was taken for a mosaic representing the scene of battle of Issus[48] and which is now believed by B. Andreae and M. Bieber[49] to represent a kind of synthesis of Alexander's heroic deeds at the battles of Granicus, Issus and Gaugamela. This kind of synthesis would have stressed the more the character of Alexander's power as the commander-in-chief.

I presume that the same propaganda significance can be attached to the works of art showing Alexander the Great as the Conqueror. I mean a portrait painted by Apelles and representing *Alexandrum in curru triumphantem*[50] and a piece of sculpture by Euphranor who *fecit ...Alexandrum et Philippum in quadrigis*[51]. In both cases the chariot stressed the fact that Alexander was the commander and a successful one too.

The years up to Alexander's death I would prefer to call the period of "world monarchy", because he broke completely with his previous political programme.

Alexander the Great proclaimed by the Army βασιλεὺς[52] τῆς Ἀσίας felt himself the heir of the House of Achaemenids and in consequence his aims became the aims of the world state monarch.

Certainly this changed also the way that coins were handled as the

---

[47] M. Bieber, *Alexander the Great in Greek and Roman Art*, Chicago 1964, pp. 35–36.

[48] Ch. Mitchell Haverlock, *Sztuka hellenistyczna* (*Hellenistic Art*), Warszawa 1972, p. 252.

[49] Bieber, *o. c.* pp. 46–48.

[50] Plin. *N.h.* XXXV 93.

[51] Plin. *N.h.* XXXIV 78.

[52] Plut. *Alex.* 34, 1.

official propaganda means. The main stress was transferred from the general pan-hellenic or Macedonian ideas to the person of Alexander himself.

Legend became all important then. Up till now the legend was very simple, in the times of Philip the Second and earlier rulers of Macedonia, it was the name of the ruler in genetive. This was taken over by Alexander as well — on all his coins up to the moment of his coming to the throne of Achaemenids there was a simple inscription ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. This did not satisfy the new needs connected with Alexander's position and that is probable why from the year 329 B.C. began to appear coins with legend ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ stressing the general character of Alexander's monarchy, breaking with the conception of *polis*. For the first emission of this new type is taken the Alexandria ad Issum emission and Citium emission often using different forms of legend ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ ΒΑΣΙΛΕΩΣ[53]. Since 328 B.C. this title was used by the mints in Paphus and Amathus and two years later in Sidon as well. In the years 325 to 324 B.C. the same did the centres in Amphipolis, Ace, Tarsus and Babylon.

The chronological order of emissions bearing this title compiled by Ch. Seltman[54] holds true in the light of my examination of the material of seven coin hoards belonging to the period of Alexander the Great, i.e. Demanhur[55], Tel Tsippor[56], Manissa[57], Konya and Mut[58], Aksaray[59], Andritsaena[60] and Olympia[61] hoards. That is also true of the mints which did not strike the coins with the royal title of Alexander the Great i.e. Pella, Sicyon, Sardis and Miletus.

Certain discrepancies among the emissions with the new type of legend is in many cases difficult to explain. Pella did not emit these probably for political reasons. The old Macedonian metropolis remained not only

---

[53] E. T. Newell, *Alexander Hoards — Demanhur*, NNM XIX (New York) 1923, p. 42.

[54] Seltman, *o. c.* p. 217.

[55] Newell, *o. c.* pp. 26–64.

[56] L. Y. Rahmani, *A Hoard of Alexander Coins from Tel Tsippor*, Schw. Münzbl. LXIV 1966, pp. 129–144.

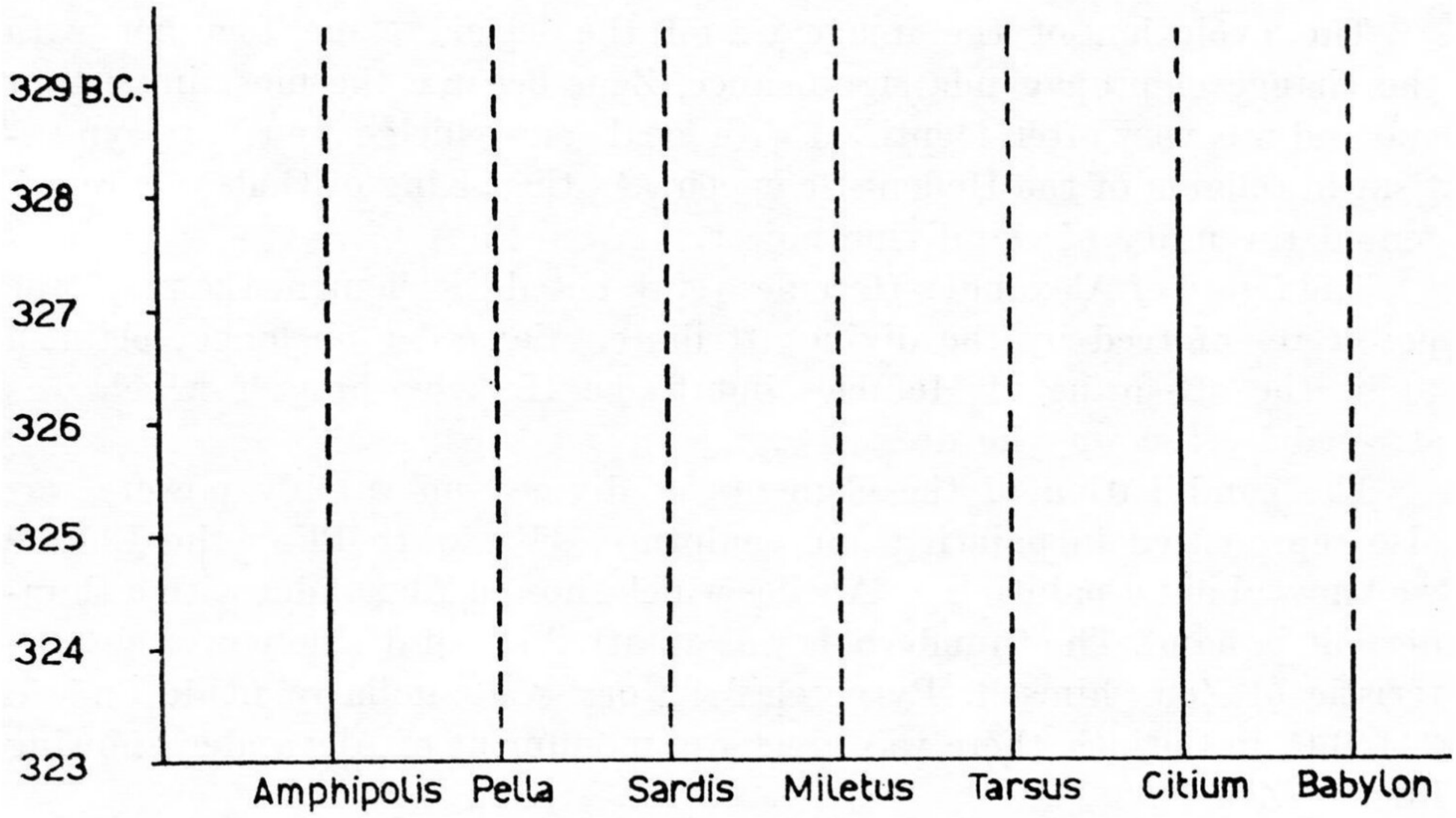
[57] H. Pfeiler, *Ein Fund hellenistischer Tetradrachmen aus Manissa*, Schw. Münzbl. LXXXIII 1971, pp. 61–67.

[58] H. Pfeiler, *Ein Fund von Tetradrachmen vom Alexandertyp aus Lykaonien*, Schw. Münzbl. LXXXI 1971, pp. 5–13.

[59] H. Pfeiler, *Ein Fund von Tetradrachmen vom Alexandertyp aus Aksaray*, Schw. Münzbl. LXXV 1969, pp. 49–54. He partly retreated from his standpoint in *Korrektur zum Aksaray — Fund*, Schw. Münzbl. LXXXIII 1971, p. 65.

[60] E. T. Newell, *Alexander Hoards — Andritsaena*, NNM XXI (New York) 1923, pp. 1–21.

[61] E. T. Newell, *Alexander Hoards — Olympia*, NNM XXXIX (New York) 1929, pp. 1–23.

the centre of traditional political convictions but also the middle point of traditional coin striking. Sicyon struck to the old patterns probably because of Antipater who was its founder in 330 B.C. Mints in Sardis and Miletus prompted probably by ethnic separatness as there was quite a strong oriental element in the first, the second was in open opposition to Alexander. It offered strong resistance during the 334 B.C. campaign. Tarsus, an important Persian mint, striking all sorts of coins, did not strike these probably because of a considerable number of coin patterns and also because of strong local influences.

The new legend was put on all hitherto existing types of coins among which the most representative were previously mentioned tetradrachms with the image of young Heracles and Zeus Aethophoros.

With time these images came quite a long way away from the prototypes. This was not accidental or the effect of inefficiency of mint technique but was deliberately aimed at. Heracle's face took on several individual features and characteristic pathos which gave rise to the supposition that the image gradually changed into the portrait of Alexander himself although the entire change to his portrait did not take place. The lion's mane worn as a kind of head cover lost its schematic character and was presented as streaming[62].

---

[62] L. Müller, *Numismatique d'Alexandre la Grand*, Copenhague 1855, pp. 5—8.

The evolution of the imagery and the legend came together with the change of propaganda significance. Zeus became the most important god and was very often identified with local gods which gave rise to syncretism in religion of the Hellenistic epoch. As the „King of Gods" he represented the unity of the divine power.

The figure of Alexander-Hercules represented the element the mundane power re-enforced by the divine attribute. Alexander no longer claimed to be the off-spring of Heracles but to be Heracles himself which was stressed by the way he dressed[63].

The combination of the elements of divine and earthly powers was also represented in painting and sculpture. Thanks to Pliny the Elder[64] we know about a painting by Apelles which showed Alexander with a thunderbolt in hand. The thunderbolt was an attribute of divine power characteristic of Zeus himself. Pyrgoteles'[65] work was similarly made and in 324 B.C. in Corinth there was erected a monument of Alexander showing him as Zeus[66].

M. Bieber came forth with a hypothesis that the divine element of Alexander's was derived by Apelles and Pyrgoteles before the conception of deification became widespread[67]. She also thinks that Alexander's images as Hercules on the coins were worked out by the same artists[68]. This underlines the propaganda character of the use of images showing Alexander simultaneously as an earthly ruler and as a god.

Some elements of glorification appeared also on the silver emission of coins struck first in Myriandrus by Mazaeus about 333 B.C., where Ba'al on the obverse is sitting to the left in the scheme very similar to Zeus' Aethophoros, a sceptre in his right hand, the left hand resting on hip, on the reverse a lion stalking left and a legend above is in Arameic language and a stylized star.

Because that was approved by Alexander Mazaeus could go on emitting the coins in Babylon.

In his decision Alexander probably took several things into consideration. Ba'al shown as Zeus was, as I have already said, a symbol of the unity of the new-state; the lion being the symbol of strength and power in the East linked the matter with the special position of Alexander, about which there were prophecies even before his birth.

In mean here the dream Philip the Second had and explained by

---

[63] Ephippos in Ath. XII 537 e–f.
[64] *N. h.* XXXV 92.
[65] Plin. *N. h.* VII 125; Apul. *Flor.* VII 24.
[66] Paus. V 25, 1.
[67] Bieber, *o. c.* p. 38.
[68] *o. c.* p. 49.

Aristandrus[69] to prophecy that the child about to be born would have θυμοειδῆ καὶ λεοντώδη τὴν φύσιν. The prophecy together with features assigned to the lion by Aristotle[70], gave Alexander's power supernatural character: the symbol comprehensible to both people of the West and the East.

The element of victorious power represented by an old emission of gold staters with Athena and Nike was enriched with some new features changing completely the ideological significance of the coin. So the snake on the Corinthian helmet on Athena's head was changed for a griffon. Using both the Persian symbol and the Hellenic one was to convey not only that the victory had been gained[71]. The meaning of them both was to testify Alexander's purpose to unite his entire state.

Still more strongly the Babylon emission of silver tetradrachms struck in 324/323 B.C. was governed by the idea of unification. The obverse presented an elephant treading right, two soldiers defending themselves with spears against an attacking rider with a lance. On the reverse there is a figure standing left armed in Greek cuirass and with a sword wearing Macedonian cloak, on the head a *kyrbasia* with a Greek helmet-crest between two tall plumes, in his right hand a thunderbolt in his left a spear, a Nike flies towards him with a wreath for his head. The legend above BAB[72]. B. V. Head and Ch. Seltman unanimously claim that the figure on the reverse is the figure of deified Alexander, and Nike Stephanophoros symbolizes all his victorious battles.

The symbols of Persian kings' power in the context of Greek-Macedonian elements point to the unity of the state fighting against mutual enemy is still one more element which was to consolidate Alexander's the Great monarchy.

It is evident from the above mentioned numismatic sources that the final aim of Alexander the Great was to create the world state based on the cooperation of Greek, Macedonian and Persian factors[73]. The linking was to be performed by military service[74], state administration[75] and

---

[69] Plut. *Alex.* 2, 2–3; M. Plezia, *De Aristandri vaticinio*, Eos LIX 1971, pp. 227–230.

[70] Plezia, *o. c.* p. 228.

[71] Seltman, *o. c.* p. 210.

[72] Bad state of the legend caused some differences in its interpretation. Head, *o. c.* p. 833, saw BA on the reverse as a short form of ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Seltman, *o. c.* p. 213, saw BAB as Babylonian mint mark.

[73] H. Berve, *Die Verschmelzungspolitik Alexanders des Grossen*, [in:] *Alexander the Great*, pp. 103–137.

[74] Arr. *Anab.* VII 29, 4.

[75] As the first sign of this policy Bodian, *o. c.* p. 167, takes leaving Babylonian satrap on his post.

the person of the ruler identified with the highest earthly and divine powers.

The take-over of the oriental ceremonial[76], the attributes connected with the power of "the King of Kings"[77] and at last the marriage with an Iranian[78] was the idea of "equality" of all the three nations put to practice.

The conception of the reign of Alexander-god[79] which came to life in Bactria was treated as a political act[80] which was to sanction already existing Alexander's position and, as Isocrates put it, it also meant the end of conquest and the beginning of new order[81].

Before three centu ies passed G. Julius Caesar creating his and the Roman empire often recalled Alexander's the Great example. This was not, however, to mean that he also took over the model of his state. Caesar worked out his own political conduct which cannot be described within the frames of the already existing frame of power conception. I will not take into consideration Caesar's activities up to the time of crossing the Rubicon because that was the period when he still confined himself within the traditional republican system. Only the inability to gain power in a legal way ended in the Civil War which put Caesar in a situation when he had to change his political procedure. Even to his contemporaries his final aim was not at all clear so it is not altogether strange that he appeared a mysterious figure to historians. Some of them hold that Caesar aimed at monarchy[82] while others hold to the contrary[83]. Nowadays the majority stand for the "monarchy" theory; that does not mean that they all agree on that point. Three main directions of research can be

---

[76] Arr. *Anab.* IV 8, 2, IV 12, 2; VII 6, 2.

[77] H. W. Ritter, *Diadem und Königsherrschaft*, Vestigia VII 1965, pp. 41–47, 50.

[78] Arr. *Anab.* IV 19, 56.

[79] Robinson, *o. c.* p. 69. This is a notion much criticized by S. P. V. D. Bolsdon, *The Divinity of Alexander*, [in:] *Alexander the Great*, p. 198.

[80] W. W. Tarn, *Alexander's Deification*, [in:] *Alexander the Great*, p. 169.

[81] *Epist.* III 5.

[82] Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, III, Berlin 1922[13], p. 483; E. Kornemann, *Römische Geschichte*, II, Leipzig 1939, p. 84. K. J. Beloch, *Römische Geschichte*, [in:] A. Gercke, E. Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, III, Leipzig 1912, p. 179; M. Gelzer, *Caesar*, München 1940[4], p. 334; A. Piganiol, *Histoire de Rome*, Paris 1939, p. 194; J. Wolski, *Historia powszechna – starożytność*, Warszawa 1971[2], p. 425; S. Perowne, *Death of the Roman Republic*, London 1969, p. 201, J. P. V. Bolsdon, *The Ides of March*, Historia VII 1962, p. 356.

[83] F. E. Adcock, CAH IX, Cambridge 1932, p. 736; J. F. C. Fuller, *Julius Caesar, Man, Soldier and Tyrant*, London 1965, pp. 301–302; M. Rostovtzeff, *Geschichte der Alten Welt*, II, Leipzig 1942, pp. 204–205; M. A. Levi, *L'Italia antica*, I, Roma 1968, p. 645.

mentioned, the first, originated by Th. Mommsen, saying that Caesar wanted to achieve a monarchy which had many features of Servius Tullius' monarchy; the second, started since the publication of E. Meyer's work, saying that Caesar's aim was to be a monarch according to Hellenistic pattern; and the third, raised by R. Syme and W. Burke, saying that Caesar connected his monarchic ideas with those of Romulus-Quirinus.

Examination of numismatic material allowed in great extent to correct these notions. The comparison of his ideas on the state problems with the coins of Alexander the Great helped to establish the importance of influence of Alexander's conceptions upon the forming of the Roman politics.

The said process began to show already in the second century B.C. becoming stronger in the times of Sulla and Pompey. The latter thought himself "the new Alexander" and according to Plutarch[84] he assumed a posture which was ὁμοιότης πρὸς τὰς Ἀλεξάνδρου τοῦ βασιλέως εἰκόνας. At the same time i.e. in 67 B.C., after entering Athens Pompey, according to Hellenistic custom, was greeted as a god[85]. He was not the first Roman greeted in that way though. In 191 B.C. Titus Quinctius Flamininus was equaled with Apollo[86] by the citizens of Chalcis and also given the title of Σωτήρ. Quintus Mucius Scaevola and later Lucius Licinius Lucullus were glorified by games — Mucia[87] and Luculleia[88].

These were honours paid by the Greeks to the consecutive *liberatores* since the days of Alexander the Great. Caesar during his campaigns in the East took them as completely natural, and even whenever he could he expanded the cult of his person recognizing in it still one more way of closer relations with the territories.

But on the purely Roman ground he did not carry out his official apotheosis because of strong opposition, it did happen but only after his death. In Rome he only gradually acquinted the Romans with some elements of his divinity. Two phases can be differentiated in the process, the first, up till his victory of Munda, under the sign of Caesar as Romulus and Victory[89], the second up till his death proclaimed his similarity to Jupiter[90].

Apotheosis was one of the factors which Caesar used for reshaping his

---

[84] Plut. *Pomp.* 2, 2.
[85] Plut. *Pomp.* 27, 3–7.
[86] Plut. *Flam.* 16, 6.
[87] Cic. *in Verr. sec.* II 21, 51.
[88] App. *Mith.* 76, 330; Plut. *Lucull.* 23.
[89] G. Dobesch, *Caesars Apotheose zu Leibzeiten und sein Ringen um den Königstitel*, Wien 1966, p. 14.
[90] Dobesch, *o. c.* pp. 17–44.

actual power gained by force into legal one authorized by law. He used all possible propaganda means to sanction it. They had to be truly Roman or at least adopted to Italian reality if they were meant to have a general appeal in the society.

Above all Caesar propagated the cult of his family, stressing especially its origin. During the funeral of his aunt Julia he said that *amitae meae Juliae maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus coniunctum est. Nam ab Anco Marcio sunt Marcii reges, quo nomine fuit mater, a Venere Julii, cuius gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum inter homines pollent et caerimonia deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges*[91].

After the battle of Pharsalus, on 7 June 48 B.C., he continued the motif representing it on silver denarii with a Venus' head in diadem to the right, on the obverse, on the reverse the legend CAESAR, Aeneas standing l. and holding *palladium* in an outstretched left hand and carrying Anchises on his right shoulder[92].

This was not at all a new idea because since the end of the second century B.C. effigies from mitology began to appear inseparably connected with the history of Rome, linked closely with outstanding representatives of famous families propagating their magnificent grandeur[93].

Special importance in establishing personal popularity was ascribed to military victories of particular commanders and since the first century B.C. were more often commemorated on coins[94]. Caesar's war deeds concerning only the victories over the outside enemy, at least with comparison with Pompey, were presented on the coins with typical for Rome conciseness and austerity.

The ancient Rome trophy symbolized them chiefly. Victories in Gaul were commemorized by denarii struck in 47/46 B.C. On the obverse is Venus' head in diadem turned right, in a necklace with a small Amor holding to it, on the reverse the legend CAESAR surmounted by trophy ornamented on each side with a sword, an oval shield and Gaulic *carnyx*, underneath the trophy two captives sitting, on the right Vercingetorix, on the left a personification of Gaul[95]. The same pattern was repeated

---

[91] Suet. *Caes.* 6.

[92] E. A. Sydenham, *Coins of the Roman Republic*, London 1952, no. 1013; Seaby, *Roman Silver Coins*, II, 2, London 1952, p. 97, no. 12; E. Babelon, *Description des monnaies de la République Romaine*, II, Paris 1886, p. 11, no. 10, things that this issue falls in the year 46 B.C.

[93] H. Mattingly, *Roman Coins*, London 1967, pp. 72–77.

[94] K. Kraft, *Taten des Pompeius auf den Münzen*, JNG XVIII 1968, pp. 7–24.

[95] Sydenham, *o. c.* no. 1014, Babelon, *o. c.* p. 11, no. 11, suggests that this coin appeared in the year 50 B.C.; Seaby, *o. c.* p. 97, no 13, determines a person sitting from the left side as a personification of Spain.

with a slight variety on another denarius on which the two figures changed their places [96].

Commemorating the fight with Vercingetorix was still another denarius from 50/49 B.C. having on the obverse a Vesta's head veiled turned right, *simpulum* and ⊥II in the field [97], on the reverse is the legend CAE—SAR surmounted by trophy with swords on the right and shield on the left side, beneath to the left a wreath and an eight-shaped shield to the left [98].

Aureus struck in the same year had similar significance [99]. On the obverse is Pietas' head wreathed turned right wearing a necklace ⊥II in the field, on the reverse runs the inscription CAE—SAR, underneath a trophy with oval shield on the left, *carnyx* on the right and an axe in the field on the right.

Identical propaganda meaning had a denarius struck parallel to the first two emissions [100]. On the obverse is a Pietas' head in laurel wreath turned right and the mark ⊥II, on the reverse is the legend CAE—SAR on the same level with a head of kneeling captive Vercingetorix, above a trophy with oval shield on the right side and *carnyx* on the left.

The mentioned emissions gave Caesar wide popularity in Rome and especially as the victories represented only indirectly emphasized his merits. The main stress was put on the idea of Roman arms victories. Caesar gained the opinion of a good citizen acting only for his homeland's sake and according to its rules.

It is obvious, however, that Caesar's purpose was not only the reputation of *bonus civis*. His intention was to acquire decisive control over Rome but to get this he had to use force. During the Civil War he did not stress his military victories over his oponents, on the contrary, he tried to hush up the intestine character of the struggle pointing out the outside enemy. At the same time he very strongly solicited his legal position and prerogatives he was entitled because of his offices, increasing number of which he gathered in his hands.

All this is very well illustrated by the so called Sicily emission, divided into three groups [101] by A. Alföldi. The first and most controversial has

---

[96] Babelon, *o. c.* p. 12, no. 12; Seaby, *o. c.* p. 97, no. 14.

[97] Babelon, *o. c.* pp. 18—19; Mattingly, *o. c.* p. 78.

[98] Seaby, *o. c.* p. 97, no. 16; Sydenham, *o. c.* no. 1012.

[99] Sydenham, *o. c.* no. 1008; Babelon, *o. c.* p. 17, no. 25; M. v. Bahrfeldt, *Die römische Goldmünzprägung während der Republik und unter Augustus*, Halle (Salle) 1923, pp. 31—32.

[100] Sydenham, *o. c.* no. 1010, 1011; Seaby, *o. c.* p. 98, nr 19; Babelon, *o. c.* p. 17, no. 27, 28.

[101] A. Alföldi, *Zu den sizilischen Prägungen Caesars*, Schw. Münzbl. LXXXIV 1971, pp. 85—88.

on the obverse a Vesta's head turned right with hair in a chignon and tied with a ribbon, on the reverse is the legend CAESAR IMP and a trophy with a round shield on the right and a sword on the left, beneath on the left a chariot and on the right two spears and a *carnyx*.

E. Babelon thought that it had to be connected with the Second Britain Campaign in 54 B.C.[102], H. A. Grueber connected it with the Spanish one[103], E. A. Sydenham with Gaulic[104] and A. Alföldi with Sicilian, ascribing its appearance to the year 49 B. C.

As to the other groups all unanimously agree as to its Sicilian origin and to the year of its appearance — 47 B.C.[105]

The coins have on the obverse the legend C CAESAR IMP COS ITER and a Venus' head turned right with hair in a chignon tied with a ribbon, on the reverse a legend A ALLIENUS PRO COS and Trinacrus standing left, right foot on the prow of a ship, *trisceles* in right hand.

The third group appeared in 46 B.C. after the battle of Thapsus on the 6th of April, being connected with Africa by H. A. Grueber and E. A. Sydenham[106]. On the obverse it has the legend running DICT ITER COS TERT and a Ceres' head turned right wearing corn wreath and on the reverse is the legend AUGUR PONT MAX and *simpulum*, *flagellum*, augur stick, sacrificial bowls, letters D and M in the background.

The development of titles, as A. Alföldi noticed, points to three stages that Caesar went through before he reached out for the highest post in Rome. To military title of *imperator* showing the conquest of Gaul he added office of consul. At the closing of the war to political honours he added sacral ones, which held by one man illustrated an overall character of power differentiating him from among other citizens. To call him by name was utterly superfluous.

Sicilian coin series together with Plutarch's statement[107] that in 46 B.C. εἰς μοναρχίαν τῆς πολιτείας μεθεστώσης gave a good inlook into the consecutive stages of Caesar's activities. He started intensive political and reform actions connected with overcoming the last of his oponents at the battle of Munda on 17th March 45 B.C. Since that he could not make use of his enemies' mistakes in his propaganda struggle. His only enemy left was the old times ideology claiming that freedom is

---

[102] Babelon, *o. c.* pp. 12—13, no. 13.

[103] H. A. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the Britisch Museum*, II, London 1910, p. 363, no. 70.

[104] Sydenham, *o. c.* no. 1016, proposes for this piece the year 47 B.C.

[105] Sydenham, *o. c.* no. 1022; Babelon, *o. c.* p. 13, no. 14; Seaby, *o. c.* p. 96, no. 1.

[106] Sydenham, *o. c.* no. 1023, 1024; Grueber, *o. c.* p. 576, no. 21, 23; Seaby, *o. c.* p. 96, no. 4, 4a.

[107] *Cic.* 40, 1.

the rights of citizens, citizens who were dependant on the legal and constitutional government of senat[108]. Caesar decided to destroy this enemy in the only possible way — his own ideology.

In arriving at this decision coins had great part. Mint office expanded from three to four persons, which was mentioned only partly by written sources[109].

Quattuorviri took the post on 1st January 44 B.C., the fact recognized by most of the scholars with one exception that of S. L. Cesano, who holds that the event took place in October 45 B.C.[110] They complied to Senat's order, which allowed to strike coins with Caesar image on the obverse[111]. This was quite unusual in Rome; here a man still alive legally put his portrait on coins. And this was not done even by Alexander the Great. On the other hand it was a consequence of development of Roman coinage system, because the step from the effigies of the dead put on the coins up till that moment to showing people still alive was not such a big one[112].

This truly royal priviledge Caesar got together with honour after his victory of Munda[113], which among others gave rise to further activities of Caesar who aimed at putting aside the old rules together with instantaneous legalization of new ones.

In that case it was not enough to make Caesar popular as a ruler. It was necessary that Roman society got gradually used to him as an official and legal representative of power. To understand that need meant to create such mint policy which would consistently carry out Caesar's plans.

Even before there appeared single emissions calling attention to Caesar's position, chiefly by the use of religious symbols connected with the post of *Pontifex Maximus* taken over by Caesar in 63 B.C.

That happened to denarius struck in the years 54—51 B.C. after the conquest of Gallia[114]. On the obverse runs the legend CAESAR, elephant standing right, treading on snake, on the reverse is *simpulum*,

---

[108] M. Hammond, *Res Olim Dissociabiles: Principatus ac Libertas-Liberty under the Early Roman Empire*, Harvard Studies in Class. Philology LVII 1963, p. 93.

[109] Suet. *Caes.* 41.

[110] Th. Mommsen, *Das römische Münzwesen*, Berlin 1860, p. 685, 558; Kraay, *o. c.* p. 19; Alföldi, *Studien...* p. 3; L. Cesano, Rendiconti della Pont. Accad. di Archeol. XXIII/XXIV 1947/1949, p. 7.

[111] Cass. Dio, XLIV 4, 4; Zonar. X 12.

[112] Kraft, *Taten...*, p. 24.

[113] E. Meyer, *Caesars Monarchie und der Principatus des Pompeius*, Leipzig 1922³, p. 446.

[114] Sydenham, *o. c.* no. 1006: Babelon, *o. c.* p. 10, no. 9; Seaby, *o. c.* p. 100, no. 49, things that this coin was struck in the year 50 B.C.

aspergillum, axe and priest's head-cover; the same as to aureus, which appeared in 47 B.C. after the victory over Pharnaces[115], on the obverse the legend was CAESAR DICT and axe and *simpulum* on the reverse the legend ITER, *lituus* and *praefericulum* in laurel wreath. The same symbols were put on the already mentioned Sicilian emission of the year 46 B.C.

The significance of the coins struck in 44 B.C. was very much the same although more general symbols were used, more easily understood by general public. This is especially true of Caesar's images which first appeared on the denarii struck by M. Mettius[116], as it was believed since A. von Sallet[117].

Recently A. Alföldi specified further the absolute chronological order of the emission on the first half of February 44 B.C. but as not later than 15th February of the same year[118]. These coins present on the obverse the legend CAESAR DICT QUART and wreathed Caesar's head turned right, *lituus* behind to the right, on the reverse is the legend M METTIUS, a Juno figure standing on a *biga* drawn to the right eight-shaped shield in left hand, spear ready to strike in the right.

On the 15th February 44 B.C. or just after that date M. Mettius struck a denarius emission of which only one copy survived — the so called *Hague denarius*, both the obverse and the reverse of the coin are seemingly repetitions of the coins of the immediately following emission.

This denarius became an object of a heated discussion caused chiefly by interpretational differences concerning the reverse. A. Alföldi came out with a hypothesis[119] that behind Caesar's head there is a diadem offered him by Marc Antony and rejected because the public had not approved; to this R. C. Carson[120] answered that it is not a diadem but *lituus* struck with a broken stamp. Again C. M. Kraay[121] questioned striking of the whole diadem at once but offered after a minute examina-

---

[115] Sydenham, *o. c.* no. 1027; Babelon, *o. c.* p. 13, no. 15; Bahrfeld, *o. c.* pp. 32–35, very likely issued in the Near East or in Greece.

[116] RE, Halbbd. XXX, col. 1498.

[117] A. von Sallet, *Die Münzen Caesars mit seinem Bildnis*, ZfN IV 1877, pp. 127–128.

[118] A. Alföldi, *Der Mettius-Denar mit CAESAR DICT QUART*, Schw. Münzbl. L 1964, p. 33; idem, *The Portrait of Caesar...*, Centennial Publication of the American Numismatic Society, ed. H. Ingholt, New York 1958, pp. 33–34; 39–40; Sydenham, *o. c.* no. 1056.

[119] Alföldi, *Studien...*, p. 6.

[120] rec. Alföldi, *Studien...* in „Gnomon" XXVIII 1956, p. 182.

[121] Kraay, *o. c.* p. 20 ff. Recently their arguments were taken up by D. Felber, *Caesars Streben nach der Königswürde*, [in:] F. Altheim, D. Felber, *Untersuchungen zur römischen Geschichte*, I, Frankfurt am Main 1961, pp. 215, 217, 223.

tion that the left ribbon was engraved only later. On this ground he rejected A. Alföldi's suggestion of chronological order but at the same time allowed the possibility of dual interpretation of the coin character as "aimed" or "incidental" piece of mischief. He himself did not support any of these dating the coin as struck between 1st January and 15th February or immediately before that date – in the first instance, in the second – to the moment when Caesar was proclaimed *dictator perpetuo* i.e. between 25th January and 14th February 44 B.C.[122]

A. Alföldi took up the discussion especially the part concerning the *Hague denarius*[123], but it is difficult to say that the matter is settled.

Unquestionable is the service of the discussion where the scholars agreed as to at least some examination methods used by A. Alföldi. It became self-evident that to establish the chronological order of the 44 B.C. emission the most important part is to agree upon the sequence of titles used by Caesar[124]. The same holds true for C. A. Hersh method stating in his stylistic method examination that the portrait development starts from the smallest head forms of good stylization and clear drawing to the biggest[125].

Some agreement was reached as to the fact that the emissions with Caesar's portrait with veiled head appeared only after his death and that it is also true of coins with the legend PARENS PATRIAE[126].

A. Alföldi fixing the dates of the appearance of the two emissions[127] on the period from 1st January till 15th February 44 B.C. dated all the remaining emissions within thirty day[128].

Immediately following the M. Mettius' emission with CAESAR DICT QUART legend there appeared a new denarius series of the same moneyer with CAESAR IMP legend and Caesar's wreathed portrait with head turned right, behind is *lituus* and *simpulum* on the obverse, legend M METTIUS and a Venus standing left, holding victory in an outstretched

---

[122] Kraay, *o. c.* p. 24.

[123] Alföldi, *The Portrait...*, pp. 39–40.

[124] Kraay, *o. c.* pp. 19–20. There are some differences of opinion as to the sequence of the imperator title.

[125] According to A. Alföldi, *Der Denar des P. Sepullius Macer mit CAESAR IMP*, Schw. Münzbl. LXI 1966, pp. 5–6; idem, *Der Denar L. Aemilius Buca mit CAESAR IM-P M*, Schw. Münzbl. LVIII 1965, p. 35; Kraay, *o. c.* p. 23, criticizes not the method itself but its application.

[126] Alföldi, *Studien...* pp. 9–10; Kraay, *o. c.* p. 19; v. Sallet, *o. c.* p. 128; Kraft, *Der goldene...* p. 7, Bahrfeldt, *o. c.* p. 37; Carson, *o. c.* p. 183, questions all these assumptions.

[127] The first issue so called „Sulla's Dream" is not mentioned because it had nothing to do with Caesar's policy.

[128] Alföldi, *Studien...*, p. 86.

right hand, bent left arm resting on sceptre and round shield supported on a globe[129], letters — G — H — I — K — L — on the reverse in front.

The emission described above was imitated later by L. Aemilius Buca and it had on the obverse the legend CAESAR IMP PVM, wreathed Caesar's head right, the reverse showing legend L AEMILIUS BUCA, a Venus standing left, holding Victory in an outstretched right hand, raised left hand resting on sceptre. P. Sepullius Macer also imitated this emission and he also put in the legend CAESAR IMP on the obverse and Caesar's wreathed head right, behind eight-ray star and on the reverse beside the legend P SEPULLIUS MACER a Venus standing left, holding Victory in an outstretched left hand, raised right hand resting on a sceptre surmounted by a six-ray star.

All the three variants were struck in the second half of February 44 B.C. simultaneously. The order used here stresses rather the small varieties of pattern than the time of production[130].

The appearance of the imperator title was a new expression of tendencies to hold in a legal way the greatest possible number of political rights. As it had been used by Caesar it had a different meaning becoming a kind of bridge between "proconsul's empire" and authocrative leadership of *imperium maius*[131].

The next step Caesar took was to take over the post of *dictator perpetuo*[132]. In the beginning of March 44 B.C. it appeared on the almost simultaneously struck coins by L. Aemilius Buca and P. Sepullius Macer.

A. Alföldi's datation of this emission is particularly controversial because it stands in opposition to Cicero's statement saying that already on the 15th February Caesar used the title[133].

In argument with C. M. Kraay[134], who repeats after Cicero, A. Alföldi could present his own version of correctness (*dictatori perpetuo* (*designato*)) which is meant to correct Cicero's "mistake"[135]. The obverse presents the legend CAESAR DICT PERPETUO and wreathed head right, the reverse the legend L. BUCA, caduceus crossed with *fasces* an axe on the left-hand side, a globe on the right, two palms holding each other above.

---

[129] Babelon, *o. c.* p. 23, refers it to the Caesar's calendar reform.

[130] A. Alföldi, *Die verstümmelte Emission des M. Mettius mit Legende CAESAR IMP und den Münzbuchstaben G-H-I-K-L-*, Schw. Münzbl. LI—LIV 1964, p. 70; idem, *Der Denar des L. Aemilius Buca...*, pp. 35—39; idem, *The Portrait...*, pp. 34—35.

[131] M. Grant, *From Imperium to Auctoritas*, Cambridge 1969, pp. 408—414.

[132] Alföldi, *Studien...*, p. 9, see Felber, *o. c.* pp. 250—254, for criticism of datation and the interpretation of the meaning of the said title.

[133] *Phil. II* 34, 87.

[134] Kraay, *o. c.* p. 22.

[135] Alföldi, *Studien...*, pp. 15—16.

The imagery of this poster-coin is a real puzzle. In present interpretation the globe and fasces signified legal victorious power of Roman commander, Mercury's wand which A. Alföldi sees in place of *caduceus*, recognized by E. Babelon, signifies Happiness and Peace, the two hands symbolize the end of quarrels and struggles and axe a warning to all those who rebel against Caesar[136].

There was much greater variety among the emissions of denarii having Venus with Victory on the reverse. On the obverse of one of them one can see the legend CAESAR DICT PERPETUO with wreathed Caesar's head right, the reverse has the legend P SEPULLIUS MACER, Venus' image standing left, Victory held in an outstretched right hand, left hand resting on a sceptre, oval shield beside.

The other having similar obverse has on the reverse the inscription L BUCA with similar Venus effigy but without shield.

Among these A. Alföldi differentiated according to stylistic distinctions, various head covers and legend direction six variants, the so called variants VI—XI struck by P. Sepullius Macer and three variants by L. Aemilius Buca, the so called XIII—XV variants. Their emission was still continued, for some time, after Caesar's death i.e. after 15th March 44 B.C.[137]

The March Ides provide natural turning point of Caesar's proceedings. Although to understand them more fully it appeared necessary to examine closely the *post mortem* emissions, which thanks to A. Alföldi's interpretation filled certain gaps in the course of former argumentation.

This is true of the XII variant struck by P. Sepullius Macer. Up till now it was treated together with other variants bearing on the reverse a Venus with Victory. Now A. Alföldi dates it on the first three days immediately after Caesar's death[138].

These variants have on the obverse the legend CAESAR IMPER and wreathed Caesar's head right, on the reverse is monogram P SEPULLIUS MACER and a Venus standing left, dressed in *peplos* and holding Victory in right hand, left hand resting on a sceptre crowned with a star.

Stylistic similarities of the obverse allowed to draw a conclusion that the next emission was XVI variant also coming from P. Sepullius Macer's officina, because on the obverse there was unchanged legend CAESAR IMPER and wreathed Caesar's head facing right, on the reverse the inscription M. Mettius and a Venus standing left, Victory in an outstret-

---

[136] A. Alföldi, *Der früheste Denartypus des L. Buca mit CAESAR DICTATOR PERPETUO*, Schw. Münzbl. LXXIII 1969, pp. 1—3.

[137] Alföldi, *The Portrait...*, pp. 35—37, idem, *Zwei irreguläre Denartypen des P. Sepullius Macer mit CAESAR DICTATOR PERPETUO*, Schw. Münzbl. LXIV 1966, pp. 145—149.

[138] Alföldi, *Zwei irreguläre...*, pp. 147—148.

ched hand, bent left hand resting of a sceptre and round shield supported on a globe, letters — A — B — C — D — E — F in front.

It is evident that the reverse did not come from P. Sepullius Macer but was imitated from M. Mettius. It was believed up till now that it was done by M. Mettius still before Caesar's death and it was regarded as the first part of February emission of that particular moneyer.

This division apart from depending upon the style of drawing was also dependant on logical factographical argumentation, putting it in new light not only the chronological order of the emissions but also on Caesar's political aspirations. A. Alföldi said that the cause which divided the issue, signed by letters — A — B — C — D — E — F — G — H — I — K — L on the reverse, into two groups A — F and G — L were political events taking place during the *Lupercalia*. Caesar who wanted to be a king used this action preparing the venture moneyers too who were to get ready a denarii emission with the legend REX and Caesar's portrait wearing king's diadem. Because of the mob reaction made Caesar abandon his design the already prepared issue proved useless and even from political point of view disgraceful. That is why the obverses of the series A — E were destroyed and the reverses with no signs of Caesar's monarchic endeavours were put aside and used later in production of P. Sepullius denarii with the legend CAESAR IMPER.

While the group G — L on stricking the die bearing the inscription REX were changed in time to strike letters IMP was to circulation at once[139].

The theory presented did not meet with general approval[140]. But it stands with amazing accordance with statements of the ancient historians[141] and findings of modern scolars who based their arguments on broad base of sources.

So, apart from questionable suppositions of numismatical origin, it can be stated that in the light of through examination of Caesar's policy it is evident that he aimed at gaining royal power.

At this stage of research it may be attempted to try to define the character of his power. In spite of A. Alföldi's arguments[142] and the group of scholars who stand for the monarchy continuing the reign of old Roman kings this hypothesis is regarded as not quite convincing[143].

---

[139] Alföldi, *Die verstümmelte*... pp. 70—71; idem, *Der Mettius—Denar*..., p. 31.

[140] M. H. Crawford, *Roman Republican Numismatics*, [in:] O. Mørkholm, *A Survey of Numismatics Research 1950—1965*, I, Copenhagen 1967, p. 160.

[141] Cic. *de div.* II 54, 110.

[142] Alföldi, *Studien*... p. 22.

[143] Felber, *o. c.* pp. 224—231.

E. Meyer's theory, who sees Caesar as the heir of Hellenistic monarchy [144], did not hold questioning.

It is believed that the rules governing Caesar's conception of power were chaped on the idea of good monarch [145]. Caesar knew only too well that the difference between the power actually exercised and the idea of it was more and more underlined [146] and he wanted to find a new solution which would help him to connect both of these tendencies with his own craving for power. The inquires that he started covered all the forms of already known conceptions of king's power. Hence that large number of power symbols of different origin which not once led the examinations of Caesar's purposes astray.

From the institution of old Roman monarchy he took the red royal coat (*vestis purpurea*), the golden throne (*sella aurea*), red shoes (ὑπόδεσις ἐρυθρόχροος) and the golden wreath (*corona aurea*) of Etruscan origin [147].

The attachment of the Roman society to tradition made Caesar spread the cult of old Roman Venus as the patron goddess of his person, his family and even his political party. Thanks to that he could show himself as dependant of *mos maiorum* and at the same time discredit the Pompeians as devotees to Hellenistic novelties. That is why before the battle of Pharsalus Caesar's battle-cry was 'Αφροδίτη νικηφόρος and Pompey's 'Ηρακλῆς ἀνίκητος [148].

Hellenistic monarchy gave the impulse to put Caesar's portrait on the coins and was also the source of apotheosis. There is no agreement as to the origin of the star symbol. A. Alföldi regards it as a linking element between apotheosis and royal power according to Hellenistic pattern. He pointed out the strong connection of the star with half-moon and the imperator title, calling upon the parallel imagery on Parthia rulers' coins. He agreed also that it is impossible to interpret the star on P. Sepullius

---

[144] Recently this thesis was developed by F. Taeger, *Charisma, Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes*, II, Stuttgart 1960, pp. 50—88, who suggests that G. J. Caesar was influenced by example of Alexander the Great.

[145] Cass. Dio XLIII 44, 2.

[146] Cic. *de rep.* I 1, 41, 64; Meyer, *o. c.* p. 445; Kraft, *Der goldene...*, pp. 43, 73.

[147] This is the result of a K. Kraft's examination who opposed accepted views that Caesar wore a diadem or a wreath together with a diadem or a laurel wreath or a myrtle wreath (*Der goldene...*, pp. 10—16) and so proved Etruscan origin of golden wreath used by Caesar during *Lupercalia* (*Der goldene...*, pp. 17—31). Although K. Kraft (*Der goldene...*, p. 20, 71) holds that if it had been a green laurel wreath Cicero would have used the word — *laureatus* — (*Phil. II* 34, 85). But in the latest edition of Cicero's works (*Cicero's Staatsreden*, III, Berlin 1971, p. 77) *coronatus* is translated by H. Kasten as „mit dem Lorbeerkranz auf dem Haupte".

[148] App. *Emph.* II 319.

Marcer's coins as *sidus Iulium*, signifying Venus' patronage over the Julian family (*gens*)[149].

The second statement is identical with that of previously claimed by A. von Sallet, who also argues that the crescent above Caesar's head on L. Aemilius Buca's coins can be regarded as concerning the moneyer's family[150].

All this is opposed to by D. Felber who thinks that the use of the symbols cannot be treated as evidence that Caesar wanted royal title for himself, following the example of Hellenistic epoch[151]. So the evidence that Caesar showed himself on coins like Alexander did with attributes of universal ruler[152] is non-existent.

According to V. Ehrenberg[153] Caesar when using those attributes did not want to transfer them into Roman soil but giving them new significance wanted to use them in creation of new form of monarchy — caesarian monarchy — where he would have ruled Rome and Rome would have ruled the whole world.

EPILOGUE

The above mentioned statements allow to say with great probability that the influence of Alexander's the Great ideas on state policy on Caesar's conceptions of power was little or none at all. Even if Caesar had been influenced by Alexander it had been in the matters of form and not in the contents.

Some similarities can be deduced but they were the result of the same problems both politicians had to face. Both Alexander and Caesar had in their hands absolute power, taken by force, that covered vast territories of almost the whole *oikumene*, territories which were very different from ethnic, cultural, economic and religious points of view.

With both imperia there were territories of old state traditions and also that where state was only in embrionic form. It was strongly with social division and made them take different measures with individual social strata.

---

[149] Alföldi, *Studien...* p. 35; idem, *Der Denar des P. Sepullius Macer...*, p. 5; 13; idem, *Die verstümmelte...*, p. 71; idem, *Der Denar L. Aemilius Buca...*, p. 35.

[150] v. Sallet, *o. c.* p. 129; 131.

[151] Felber, *o. c.* pp. 247–250.

[152] J. Korpanty, *Rozwój politycznej roli jednostki w republice rzymskiej i jego odbicie w literaturze*, Kraków 1971, p. 65.

[153] V. Ehrenberg, *Caesar' s Final Aims*, Harvard Studies in Class. Philology LXVIII 1964, pp. 157–160.

They had to fight against strong internal opposition. In spite of all this, they, following the spirit of their times, aimed at not at all tyrant style power, with the use of force, but at the general approval as good monarchs.

In case of Caesar the "general approval" was understood as acceptance of his position by all the Romans, Alexander wanted all his subjects to accept him.

It throws a good deal of light on the character of political programme of both the politicians. Caesar never ceased to be a Roman, seeing the whole world as an object of conquest turning it to Roman subject. While Alexander wanted most of his subjects to have equal rights seeing it as a guarantee of his state unity.

A totally different view of power model was due to various means of acquiring it.

Alexander the Great treated his royal power as his natural right due to him because of his birth. The three singled out stages of the development of Alexander's the Great power: traditional, military and world monarchies, are linked together by that undeniable character of royal power, the differences appeared only when the aspect of range was involved. Caesar, on the other hand, aimed at getting the actual power and doing it according to the law of Rome. He would have contented himself with the power due to him as "one of the first" if it had not been for his political oponents who had made him act. The crossing of the Rubicon was not an outcome of his clear political programme. The above interpretation of numismatical material indicates that only at the end of 46 B.C. and beginnig 45 of B.C. there appeared one. Caesar willy nilly choose the monarchic form of executing power, giving it specific Caesarian character.

The fact that Caesar took over some of the symbols of power made a group of historians put forward a suggestion of the influence — especially Alexander's — on the formation of caesarian rules of executing power. But closer investigation of the adopted ideas shows that in Caesar's interpretation they had totally different character.

Caesar's apotheosis shared with Alexander's only the name. For although they were aimed to give political profits, they differed in exactly the aims. Alexander's idea was to unite most of his citizens with the ruler, identified with divine and earthly powers.

In the case of Romans the apotheosis was treated as important raising factor for an individual. And as the apotheosis of Roman commanders in its first instances could have been treated as synonymous with the glorification of Roman power, but Pompey and Caesar wanting to take over that power, opposed their own position, gained among other

means by the apotheosis. Caesar's intentions concerning the use of it was to divide power and not to unite it.

It is a fact, not without significance, that this politically controlled Caesar's apotheosis was confined only to the territory of Italy. The East spontaneously spread his divinity cult according to their old traditional customs. Thanks to that within one empire two entirely different divinity processes took place. The important one was, of course, the first one, as the only way leading Caesar to power, while Alexander's the Great apotheosis did not lead to royal title; it simply sanctioned it.

They also appeared in monetary notions. They were used to spread family cults, families from which both rulers came, but in each case the centre of gravity lay elsewhere. Alexander stressed force and tradition of Macedonian House as the house which lawfully ruled. Caesar, as a matter of fact, confined himself to typical for Rome argumentation ensuing from old and divine origin. The element of lawful right due to that was not taken into account.

More important was the conception of the range of influence of these emissions. Having no specified political programme Alexander struck coins with images easily recognized by the peoples he was about to conquer. In many cases he simply identified symbols used in Greece with similar ones used in Asia which was to become the link uniting the whole of his empire.

Caesar did not act with such an impetus. He used only already existing modes of expression and narrowed the influence of his coins only to Italy. It is understandable because upon Italian approval depended his success. In case of having Rome in power the East would have been dependant on the West, and because of that Caesar did not leave himself space of control which would have enabled him to build uniform empire. Victory meant domination of Rome.

Different was also the use of symbols of power. In case of Alexander the Great the introduction of the title ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ side by side with symbols of divine power was only a confirmation of the already existing state of affairs; the state nobody tried to put to question.

Caesar called upon a series of symbols characteristic of Roman political life, to gain or to show the lawful character of his power thanks to them. Here belonged sacred, administrative or military force symbols. Caesar introduced them according to situation, trying gradually to supply them with new meaning. That is especially true of the titles *imperator* and *dictator perpetuo*.

The comparison of coin imagery together with its function in Alexander's and Caesar's propaganda shows clearly the lack of any convergence as to the conception of use and iconographic character of their coins.

Alexander's the Great coins had the character of indicative propaganda while G. Julius Caesar's of fighting propaganda.

M. Grant's findings also based on numismatic material allowed him to establish that Caesar's colonization plans were dominated by the idea that the new founded cities were to become the forewall of Roman traditionalism, to stamp the whole empire with the impression of Rome[154].

This supports the statement of this paper showing that Caesar did not have cosmopolitan plans, and treated the East and the West separately. He did not resemble Alexander in any respect. Alexander went far beyond the limits of traditional political conceptions when he set out to build his world wide empire.

Kraków

---

[154] Grant, *o. c.* pp. 303–304.

Eos LXIII 1975

POZYCJA SPOŁECZNA GALACKIEJ ARYSTOKRACJI I JEJ PODSTAWY GOSPODARCZE
(I—III wiek n.e.)

Napisał

EDWARD DĄBROWA

In memoriam A. Moryń

Obszar rzymskiej prowincji Galacji należy do tych rejonów Azji Mniejszej, które od dawna są terenem systematycznych badań historyczno-archeologicznych. Jednak mimo pozytywnych wyników długotrwałych badań w dalszym ciągu wiele problemów i zagadnień, które były już wielokrotnie przedmiotem studiów, pozostaje nie rozwiązanych i nie opracowanych. Trzeba bowiem wiedzieć, że dotychczasowe prace badawcze koncentrowały się głównie na obszarze Pizydii i Likaonii[1], krain administracyjnie przynależnych do terytorium prowincji Galacji. Mniej uwagi poświęcano problemom tzw. Galacji właściwej; mianem tym określa się obszar zajmowany niegdyś przez celtyckie plemiona Tolistobogiów (Tolistoagiów), Tektosagów i Trokmów[2]. Przedmiotem szczegółowych studiów

---

Skróty użyte w tekście:
CAH — *The Cambridge Ancient History*
CIG — *Corpus Inscriptionum Graecarum*
CIL — *Corpus Inscriptionum Latinarum*
IGRR — R. Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*
MAMA — *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*
OGIS — W. Dittenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*
PIR — *Prosopographia Imperii Romani, saec. I, II, III.* Tomy numerowane cyframi arabskimi — wydanie I: E. Klebs, H. Dessau et alii, Berlin 1897—1908; rzymskimi — wydanie II: E. Groag, A. Stein et alii, Berlin 1933—
RE — *Paulys Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*
SEG — *Supplementum Epigraphicum Graecum*
Skróty tytułów czasopism cytowane wg „L'Année Philologique"

[1] Przedmiotem największego zainteresowania jest zespół rzymskich kolonii wojskowych założonych na terenie Pizydii przez Augusta, a w szczególności kolonia w Antiochii. Problemy związane z ich funkcją i losami przedstawiła B. Levick, *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford 1967.

[2] RE VII, szp. 526 n., 532; F. Stähelin, *Geschichte der kleinasiatischen Galater*, Leipzig 1907², s. 41 nn.; C. Bosch, *Kelten in Ankara*, Jahrbuch für kleinasiatische Forschungen II 1952—1953, s. 283.

była jedynie geografia historyczna tego obszaru[3], natomiast zagadnienia społeczne tylko sygnalizowano, przeważnie w kontekście szerszych rozważań. Nawet W. M. Ramsay, traktujący szeroko sprawy tej prowincji, stosunkom społecznym w Galacji właściwej poświęcił tylko luźne uwagi[4].

Główną przeszkodą utrudniającą ich przedstawienie jest ubóstwo źródeł. Wprawdzie dysponujemy dużą ilością świadectw epigraficznych[5], ale większość z nich, co należy mieć na uwadze, to napisy nagrobkowe, monotonnie powtarzające schematy treściowe właściwe epitafiom. Tym samym możliwość wyzyskania tych dokumentów dla poznania zagadnień socjalnych jest ograniczona. Są one jednak bardzo cennym materiałem badawczym dla językoznawstwa historycznego. Wyniki jego badań ukazują złożoność stosunków etniczno-kulturowych, jakie istniały na obszarze Galacji. Mimo skromnej ilości źródeł można jednakże na podstawie posiadanego ich zasobu przedstawić przynajmniej niektóre z jej społecznych zagadnień.

Grupą społeczną, o której źródła przekazały nam najobfitsze informacje, jest galacka arystokracja. Spośród znanych jej przedstawicieli wysuwa się na plan pierwszy kilka osobistości, które zajmowały wybitną pozycję zarówno w społeczności, w której żyli, jak również w imperium; ludzie, którzy sprawowali najwyższe rzymskie urzędy państwowe, piastowali odpowiedzialne stanowiska w administracji prowincjonalnej, cesarskim aparacie fiskalnym, w armii.

Nie wszyscy jednak osiągnęli tak wysokie godności. O wiele większa jest grupa tych, których pozycja społeczna związana jest tylko z działal-

---

[3] Największy wkład w jej poznanie wnieśli: J. G. C. Anderson, *Exploration in Asia Minor during 1898*: *First Report*, BSA IV 1897–1898, s. 49 nn.; idem, *Exploration in Galatia cis Halym*, II: *Topography, Epigraphy, Galatian Civilization*, JHS XIX 1899, s. 52 nn., 280 nn.; idem, *A Celtic Cult and Two Sites in Roman Galatia*, JHS XXX 1910, s. 165 n., i W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Amsterdam 1962 (reprint), passim.

[4] W. M. Ramsay, *Studies in the Roman Province Galatia*, III: *Imperial Government of the Province Galatia*, JRS XII 1922, s. 149 n., 173 n.

[5] Korzystanie z nich jest bardzo utrudnione wobec rozproszenia po licznych publikacjach, często trudno dostępnych. Najbardziej zwarty zbiór galackich inskrypcji zawierają m. in.: CIG 4010–4148 et add.; CIL III et suppl., passim; IGRR III 153–238; SEG VI 1–69, oraz I. Mordtmann, *Marmora Ancyrana*, Berlin 1874; Anderson, *Exploration in Galatia...*, s. 52 nn., 280 nn.; H. Miltner, *Epigraphische Nachlese in Ankara*, JöAI XXX 1936–1937, Beiblatt, szp. 9 nn. W ostatnich latach został wydany korpus napisów i tekstów pochodzących i odnoszących się do przeszłości Ancyry, który jest cenną pomocą: E. Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*, Türk Tarih Kurumu Yayinlarindan, VII Seri – No. 46, Ankara 1967. Należy wszak pamiętać, iż opublikowane w nim teksty odnoszą się tylko do tego jednego ośrodka, ponadto jest on wyborem świadectw najważniejszych, nie obejmującym wszystkich znanych dokumentów.

nością na terenie prowincji i miasta, w którym przebywają. Wyrazem tego związku są sprawowane przez nich urzędy miejskie i funkcje kapłańskie w kulcie miejskich bóstw oraz uzyskane godności w prowincjonalnym kulcie rzymskiego cesarza[6]. Przy wyliczaniu osiągniętych dostojeństw te ostatnie są zawsze wymieniane przed zaszczytami miejskimi. Jest to świadectwem ich wysokiej rangi. Wynikała ona z faktu, iż nie były one dostępne dla wszystkich. Możliwość ich uzyskania posiadała tylko niewielka grupa ludzi. Funkcje kultowe w prowincjonalnym kulcie rzymskiego cesarza mogli sprawować jedynie członkowie zgromadzenia prowincjonalnego (κοινόν). Przez to ograniczenie chciano zarazem podkreślić znaczenie tej instytucji. Kult cesarza i prowincjonalne zgromadzenie pojawiają się w Galacji z chwilą przekształcenia królestwa Amyntasa, ostatniego z galackich królów, w prowincję rzymską. Ich obecność związana jest ściśle z nowym porządkiem, jego też celom mają one służyć[7]. O wyborze członków prowincjonalnego κοινόν decydowały władze rzymskie[8]. Członkostwo w zgromadzeniu jest więc wyrazem uznania z ich strony wysokiej pozycji społecznej ludzi, którzy zostali w ten sposób uhonorowani.

Choć rzymskie panowanie wniosło szereg zmian w stosunki istniejące w byłym królestwie Amyntasa, to nie wykroczyły one poza sferę polityczną. Można domyślać się, a posiadamy świadectwa potwierdzające to przypuszczenie, że Rzymianie we własnym interesie nie dokonali żadnych przeobrażeń w istniejącym układzie stosunków społecznych[9]. Przeciwnie, grupy ludzi, które odgrywały dominującą rolę w okresie samodzielności Galacji, w nowych warunkach nie utraciły nic ze swego znaczenia. Znamy nie tylko pojedynczych ich przedstawicieli, ale całe rodziny do tego kręgu należące. Nie był on jednakże jednolity, wyraźnie dostrzegalne jest jego wewnętrzne zróżnicowanie. Dzieli się on na dwie części: arystokrację rodową, składającą się z członków rodzin plemiennych władców — tetrarchów, oraz arystokrację miejską.

---

[6] J. Deininger, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.* (Vestigia, 6), München — Berlin 1965, s. 66—67; zob. RE, Supplbd. IV, szp. 940n. Do godności związanych z prowincjonalnym kultem cesarskim należała w galackim zgromadzeniu także funkcja sebastofanta (σεβαστοφάντης), IGRR III 162, 172, 194, 204; por. Ramsay, *Studies in the Roman Province Galatia*, s. 155: „The Sebastophantes and his wife (after analogy of the Hierophantes in the old pagan mysteries) exhibited the sacred things of the imperial religion to the assembly of the Koinon"; M. W. Pleket, *An Aspect of the Emperor Cult: Imperial Mysteries*, Harvard Theological Review LVIII 1965, s. 339, 340.

[7] Deininger, *o. c.* s. 66 n.

[8] Ramsay, *Studies in the Roman Province Galatia*, s. 180 n.

[9] Wnioski takie nasuwa analiza treści OGIS 533.

Przedstawicieli galackich wyższych warstw społecznych znajdujemy nie tylko w kręgu arystokracji prowincjonalnej. Poprzez przynależność do stanu ekwitów i stanu senatorskiego stają się oni członkami arystokracji imperialnej. Będąc ekwitami należą do stanu, który w cesarskim Rzymie wraz z upływem czasu odgrywa politycznie coraz bardziej znaczącą rolę. Spośród jego członków rekrutuje się bowiem elita rządząca: wysocy urzędnicy cesarskiej administracji i korpus oficerski armii[10].

Nie potrafimy dokładnie określić momentu, w którym w szeregach stanu ekwitów pojawiają się pierwsi Galaci. Na podstawie posiadanych wzmianek[11] można mniemać, iż nie nastąpiło to wcześniej niż w ostatnich dziesiątkach lat I wieku n. e. Przypuszczenie to uzasadniają także relacje, pochodzące z tego samego okresu, o wielu przedstawicielach greckojęzycznej części imperium, którzy osiągnęli konsulat, wyższe urzędy, stanowiska oficerskie[12].

W liczbie znanych z imienia galackich ekwitów znajdują się ludzie, którzy uzyskali najwyższe stanowiska w hierarchii godności dostępnych przedstawicielom tego stanu. P. Eliusz Lykinus przeszedł kolejne szczeble kariery oficerskiej, następnie sprawował szereg odpowiedzialnych stanowisk w cesarskim aparacie fiskalnym, działając na terenie kilku prowincji[13]. Nie mniej efektowna była kariera L. Kalpurniusza Prokulusa[14]. Do stanu rycerskiego należeli również: G. Juliusz Sewer[15], syn pierwszego z Galatów, który osiągnął konsulat; Tyb. Klaudiusz Heras[16], Tyb. Klaudiusz Bokchus[17],

---

[10] A. Stein, *Der römische Ritterstand. Ein Beitrag zur Sozial- und Personengeschichte des römischen Reiches*, München 1927, s. 442 nn.

[11] Zob. Plutarch, *de tranq. animi* 10, 470 c.

[12] H. Dessau, *Die Herkunft der Offiziere und Beamten des römischen Kaiserreiches während der ersten zwei Jahrhunderte seines Bestehens*, Hermes XLV 1910, s. 1 nn. Pojawiają się wprawdzie już w okresie nieco wcześniejszym przedstawiciele prowincji małoazjatyckich w senacie, ale są to wyłącznie przypadki jednostkowe, wynikające tylko ze stosunku cesarza do określonych osób: C. S. Walton, *Oriental Senators in the Service of Rome. A Study of Imperial Policy down to the Death of Marcus Aurelius*, JRS XIX 1929, s. 44–45; zob. także Chr. Habicht, *Zwei neue Inschriften aus Pergamon*, Istanbuler Mitteilungen IX–X 1959–60, s. 124–125.

[13] CIL III 244, 6756 (=6054), 6757 (=6055); PIR I, A 256; RE II A, szp. 1362, nr 14; H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, II, Paris 1960, s. 700 n., nr 262.

[14] IGRR III 180; PIR II, C 303; Walton, *o. c.* s. 50.

[15] IGRR III 172; PIR IV, I 574; RE X, szp. 820 nn., nr 485.

[16] IGRR III 230; zob. A. Körte, *Kleinasiatische Studien*, II: *Gordion und der Zug des Manlius gegen die Galater*, MDAI(A) XXII 1897, s. 40.

[17] JöAI XXX 1936–37, Beibl., szp. 10–11, nr 2.

T. Flawiusz Gaianus[18], T. Wentidiusz Salwianus[19]. Galackich ekwitów znajdujemy w kręgu najbliższych współpracowników cesarzy. Kierowali oni wyspecjalizowanymi agendami cesarskiej kancelarii[20], bądź też, jak Ceciliusz Hermianus[21], należeli do grona cesarskich doradców[22].

Dla znacznego odsetka ekwitów przynależność do stanu rycerskiego była jedynie pośrednim szczeblem do osiągnięcia stanu senatorskiego[23]. Niektórzy z wyżej wymienionych stają się jego członkami dzięki osobistym zasługom i łasce cesarskiej. Dla innych jest to awans uzyskany w uznaniu za działalność na różnych stanowiskach, które im powierzano. Przynależność ojca do stanu ekwitów lub senatorskiego znacznie ułatwiała synom drogę do miejsca w senacie[24]. Pierwsi senatorowie pochodzący z Galacji pojawiają się w kurii za rządów dynastii Antoninów. Postaci kilku z nich są dość dobrze znane.

G. Juliusz Sewer, ojciec wyżej wspomnianego ekwity, został senatorem za panowania Hadriana. W trakcie swej długiej działalności publicznej, przypadającej na okres rządów Hadriana i Antonina Piusa, sprawował szereg odpowiedzialnych urzędów w administracji prowincjonalnej, w zarządzie finansami państwa[25]. Jako pierwszy spośród Galatów osiągnął konsulat (*consul suffectus*, ok. roku 139 n. e.)[26]; godność tę, podobnie jak ojciec, uzyskał również syn[27], jednostka nie mniej wybitna. Do grupy galackich senatorów należeli także: L. Kalpurniusz Prokulus, P. Eliusz Semproniusz Metrofanes[28], przypuszczalnie brat ekwity P. Eliusza Semproniusza Lykinusa. Z dużym prawdopodobieństwem można dodać do

---

[18] Bosch, *Quellen*, nr 249 (= JöAI XXX 1936–1937, Beibl., szp. 23–24, nr 23), 250 (= OGIS 547), 251 (= IGRR III 204), 252, 253; zob. ibidem, s. 313, przyp. 1.

[19] IGRR III 183.

[20] IGRR III 188; zob. Bosch, *Quellen*, s. 267–268, przyp. 7.

[21] IGRR III 179, por. JöAI XXX 1936–1937, Beibl., szp. 17, nr 12; PIR I, C 48; Stein, *o. c.* s. 295; J. A. Crook, *Consilium Principis. Imperial Councils and Counsellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge 1955, s. 94; por. s. 100.

[22] Tertullus Varus, IGRR III 205; zob. komentarz do tego napisu: Bosch, *Quellen*, s. 343 n.

[23] Zob. CAH XI, s. 419–20.

[24] Stein, *o. c.* s. 292 nn. i passim.

[25] IGRR III 173, 174, 175; Bosch, *Quellen*, nr 106; PIR IV, I 573; Walton, *o. c.* s. 49; W. Weber, *Zu der Inschrift des Iulius Quadratus*, Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.–hist. Klasse, Nr. 5, Berlin 1932, s. 67 n.; Bosch, *Die Kelten*, s. 389 n.

[26] Dokładny rok sprawowania przezeń tej godności nie jest znany, zob. A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma 1952, s. 40.

[27] Degrassi, *o. c.* s. 44.

[28] IGRR III 167; PIR I, A 257.

ich liczby T. Oktawiusza Rufusa[29] oraz L. Waleriusza Petusa i L. Waleriusza Petusa Akwi...[30]

Nie są to wszakże wszyscy. Z całą pewnością było ich znacznie więcej. W inskrypcjach jest bowiem wielokrotnie podkreślany fakt przynależności do rodziny, której członkowie zasiadali w senacie bądź znajdowali się wśród dzieci i potomków uhonorowanego[31]. Jednakże brak o nich jakichkolwiek bliższych danych uniemożliwia ich zidentyfikowanie i utożsamienie z postaciami skądinąd znanymi.

Sporządzone zestawienie galackich senatorów, przy uwzględnieniu elementu chronologicznego, pozwala stwierdzić, iż poza nielicznymi wyjątkami mamy do czynienia z grupą ludzi, która powiększyła liczbę członków tego stanu, głównie w III wieku n. e., a więc w okresie, kiedy zjawisko tzw. „orientalizacji" senatu osiągnęło swe największe rozmiary. Jego wyrazem był stale w tym okresie wzrastający w ogólnej liczbie członków senatu odsetek senatorów pochodzących ze wschodniej części imperium. Wtedy też reprezentanci prowincji wschodnich stanowią najliczniejszą grupę przedstawicieli prowincji w rzymskiej kurii[32]. Spora grupka galackich senatorów jest także tego zjawiska najwymowniejszym świadectwem.

Pewne wyobrażenie o roli i miejscu wielkich rodów arystokratycznych w społeczeństwie galackim można sobie wyrobić na podstawie dość licznych świadectw dotyczących przedstawicieli rodu Sewerów. Z jego kręgu pochodzi G. Antiusz Aulus Juliusz Kwadratus, pierwszy przedstawiciel prowincji małoazjatyckich, który osiągnął konsulat[33], a być może i G. Ju-

---

[29] IGRR III 182.

[30] PIR 3, V 100–101; RE VIII A1, szp. 173, nr 283–284; G. Barbieri, *L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193–258)*, Roma 1952, nr 512–513; Studi pubblicati dall'Instituto Italiano per la Storia Antica, 6; idem, *Aspetti della politica di Settimio Severo*, Epigraphica XIV 1952, s. 23, nr 73–74.

[31] IGRR III 173, 179, 180, 205.

[32] Najlepiej ilustrują ten proces obliczenia dokonane przez M. Hammonda, *Composition of the Senat, A. D. 68–235*, JRS XLVII 1957, s. 77, a także jego uwagi na s. 79 i nn.; zob. Walton, *o. c.* s. 63; P. Lambrechts, *La composition du Sénat romain de l'accession au trône d'Hadrien à la mort de Commode (117–192)*, Paris–Antwerpen 1936, s. 190 nn.; Barbieri, *L'albo senatorio*, s. 432 nn.; por. także tabelę, s. 459.

[33] PIR IV, I 507; *consul suffectus* roku 94 (Degrassi, *o. c.* s. 28) i *consul ordinarius* roku 105 (Degrassi, *o. c.* s. 31). Przeciwko jakimkolwiek koneksjom łączącym Juliusza Kwadratusa z G. Juliuszem Sewerem wypowiada się stanowczo W. M. Ramsay, *The Social Basis of Roman Power in Asia Minor*, Aberdeen 1941, s. 117: „Antius Julius Q(uadratus) seems to have no Galatian connexion. We hazard a conjecture that he came from Nîmes or other city of Gallia Narbonensis ..." Pogląd ten jest jednak całkowicie odosobniony.

liusz Kwadratus Bassus, jeden z najwybitniejszych wodzów Trajana[34]. W ciągu II i III wieku n. e. członkowie tego rodu kilkakrotnie będą sprawować konsulat[35], podobnie jak wiele innych wysokich urzędów administracyjnych. Ród ten posiadał szereg odgałęzień. Jego przedstawicieli znajdujemy m. in. w Pergamonie[36] oraz na terenie Frygii[37]. O istniejących powiązaniach rodzinnych pomiędzy poszczególnymi jego gałęziami dowiadujemy się z genealogii umieszczonej w napisach ku czci G. Juliusza Sewera — ojca[38]. Wśród jego przodków wymienieni są: Attalos II, król Pergamonu, i władcy galaccy.

O wybitnej pozycji rodziny Sewerów[39] na terenie Galacji świadczą nie tylko piastowane godności miejskie i prowincjonalne[40]. Sewerowie posiadają rzymskie obywatelstwo. *Nomen* i *praenomen* pozwalają przypuszczać, że ich przodek otrzymał je od Augusta, najprawdopodobniej wkrótce po wprowadzeniu w Galacji rzymskiej administracji prowincjonalnej. Ten fakt wymaga podkreślenia. Jest on dowodem, że rodzina ta należała także do bardziej znaczących w okresie niezależności galackiego królestwa. Znając zasady, jakimi kierowały się władze rzymskie nadając *civitas Romana*, można twierdzić, iż w prowincjach nigdy nie darowywano obywatelstwa ludziom mało znaczącym. Przez ofiarowanie go chciano bowiem pozyskać do współpracy z Rzymianami tych spośród mieszkańców prowincji, którzy cieszyli się dużym autorytetem wśród współobywateli. Nadanie im *civitas Romana* było niejako formalnym potwierdzeniem i równocześnie umocnieniem ich dotychczasowej pozycji. Rzymskie obywatelstwo posiadają wszyscy znani przedstawiciele galackiej arystokracji rodowej.

Rodzina Sewerów nie była jedyną, która powoływała się na swe powinowactwa z galackimi królami i tetrarchami. Znajdowali się oni wśród przodków żony G. Juliusza Sewera — ojca, Klaudii Akwilii[41], a także

---

[34] PIR IV, I 508; RE Supplbd. VII, szp. 311 n., nr 425 a; Ramsay, *Social Basis*, s. 41 nn., 117; Habicht, *o. c.* s. 125; zob. JRS XLIII 1953, s. 153; por. studium Webera, *o. c.* s. 57 nn. Pomniejsza jego wartość fakt, że autor nie odróżnia postaci G. Antiusza A. Juliusza Kwadratusa od G. Juliusza Bassusa, traktując obie te postacie jako jedną osobę.

[35] Walton, *o. c.* s. 59; Habicht, *o. c.* s. 125 i przyp. 48.

[36] Zob. przypisy 33—35.

[37] W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, I, 1: *West and West-Central Phrygia*, Oxford 1897, s. 647 nn.; por. Walton, *o. c.* s. 44—45.

[38] IGRR III 173; Bosch, *Quellen*, nr 106.

[39] Innymi znanymi z terenu Ancyry członkami tej rodziny, oprócz G. Juliusza Sewera — ojca i syna, są: Klaudia Akwilia, małżonka pierwszego z nich, i Serwenia Kornuta (IGRR III 192; zob. IGRR IV 651; PIR 3, S 406; RE II A, szp. 1757).

[40] Ich zestawienie zawierają napisy wymienione w przyp. 38.

[41] IGRR III 190; JöAI XXX 1936—1937, Beibl., szp. 16, nr 9; PIR II, C 1072.

Klaudii Balbiny[42] i Latinii Kleopatry[43]. Z tetrarchami spokrewnieni byli dziadowie lub pradziadowie Tyberiusza Klaudiusza Gentianusa[44] oraz Tyberiusza Klaudiusza Bokchusa[45]. Jednakże wobec wyjątkowo skąpych w tym względzie informacji znajdujących się w świadectwach, trudno jest ustalić rzeczywisty charakter tych powiązań. Rzadko bowiem udaje się ustalić pokrewieństwo osób pojawiających się w źródłach dalej niż poza ojcostwo[46], chociaż i tej wzmianki niekiedy brak. Pomimo szczupłości świadectw mamy jednak do czynienia z dość liczną grupą ludzi należących do kręgu galackiej arystokracji rodowej, do którego zaliczyć należy także przodków wymienionych ludzi, w wypadku kiedy są oni znani.

Szczególnie wyraźny wpływ tej grupy na życie publiczne zaznacza się na terenie Ancyry. Z tego jedynie ośrodka pochodzą napisy zawierające wzmianki o znakomitym pochodzeniu uhonorowanych osób. Fakt ten można uznać z jednej strony za świadectwo utrwalenia się w świadomości społecznej pewnej tradycji odnoszącej się do układu stosunków socjalnych, jaki wykształcił się w okresie samodzielności Galacji, kiedy dwór władcy był ośrodkiem przyciągającym przedstawicieli arystokracji, z drugiej, za kontynuację w nowych warunkach politycznych sytuacji z okresu wcześniejszego, choć na innych zasadach. Obecnie ośrodkiem przyciągającym staje się siedziba rzymskiego namiestnika prowincji. Niewykluczone, iż właśnie obecność znacznej liczby przedstawicieli galackiej arystokracji zadecydowała o umiejscowieniu w Ancyrze centrum administracyjnego prowincji. Dawało to większe możliwości oddziaływania politycznego na tę grupę, którego celem miało być pozyskanie jej dla nowego porządku. Przyczyn trwałości tej tradycji należy zatem upatrywać tak w charakterze układu stosunków socjalnych Ancyry, jak i zasadach rzymskiej polityki.

W zakresie, jaki wyznaczają źródła, daje się stwierdzić, że niektóre ośrodki miejskie Galacji cechowała znaczna odmienność stosunków społecznych. Znajduje ona swoje źródła w przeszłości każdego z nich. Różnice te uwidaczniają się w pełni przy porównaniu. Najlepszego przykładu dostarcza Pessinunt, w którym znajdował się sławny przybytek kultowy bogini Kybele (Strabon, XII 5,3)[47].

---

[42] IGRR III 191; zob. Bosch, *Die Kelten*, s. 289.

[43] IGRR III 208 (= SEG VI 57); PIR V, L 127; zob. także Bosch, *Die Kelten*, s. 290 n.

[44] IGRR III 200 (= SEG VI 56); zob. JöAI XXX 1936—1937, Beibl., szp. 26, nr 26.

[45] Zob. JöAI XXX 1936—1937, Beibl., szp. 10—11, nr 2.

[46] Poza ustaleniem przodków wyżej wspomnianej rodziny Sewerów tylko w dwóch innych jeszcze przypadkach, opierając się na informacjach zawartych w napisach, można ustalić ich dłuższy szereg.

[47] Zob. K. Bittel, *Beobachtungen in Pessinus*, AA 1967, szp. 150.

W momencie, kiedy plemiona celtyckie osiedlały się w Anatolii, w przeciwieństwie do losu większości ośrodków Pessinunt nie padł łupem przybyszów, zdołał zachować swą samodzielność, i to na dłuższy czas. Dopiero w ciągu II wieku p. n. e. zaczyna się wyraźniej zaznaczać obecność Galatów w życiu miasta, ale i wtedy nie jest ona dominującą[48]. Kontakty kapłanów Wielkiej Bogini z władcami Pergamonu[49] i związki z republikańskim Rzymem[50] stanowiły skuteczną ochronę[51]. Istniejący układ polityczny znajdował swe odbicie w organizacji społecznej. Właśnie charakter tej ostatniej zasługuje na baczniejszą uwagę. W porównaniu z Ancyrą w Pessinuncie ważniejszą społecznie pozycję zajmują nie Galaci, lecz przedstawiciele ludności frygijskiej, dawnych jego mieszkańców. Oni sprawują najwyższe funkcje w kolegium kapłańskim świątyni, podczas gdy Galaci muszą się zadowolić kilkoma niższymi, uważając ich osiągnięcie w swej karierze za wielki honor i zaszczyt[52].

Użyte wyżej określenie — arystokracja miejska, wymaga zdefiniowania, bądź oznaczenia jego zakresu znaczeniowego. Za przedstawicieli tej grupy uważamy tych wszystkich, którzy nie zostali zaliczeni do kręgu arystokracji rodowej, choć ich pozycja społeczna wskazuje, że należą oni do grupy decydującej o sprawach miasta i uczestniczącej aktywnie w życiu politycznym prowincji. Świadczą o tym zarówno piastowane przez nich rozliczne urzędy miejskie, jak i sprawowane funkcje w prowincjonalnym zgromadzeniu. Pozycje zajmowane przez przedstawicieli obu grup są więc w zasadzie bardzo zbliżone, sprawują te same urzędy i funkcje, ubiegają się o te same godności i zaszczyty. Tym, co je dzieli, jest urodzenie oraz poczucie przynależności do grupy, która w przeszłości narzuciła swe panowanie. Zwrócić bowiem trzeba uwagę na pewien istotny moment. Arystokracja miejska nie jest grupą etnicznie jednolitą, niewielki odsetek jej przedstawicieli jest pochodzenia autochtonicznego[53].

Z pełnieniem funkcji publicznych nie były związane żadne osobiste korzyści materialne. Wręcz przeciwnie, godności tak miejskie, jak kultowe wymagają od ludzi je piastujących ponoszenia kosztów znacznych powinności, mających zaspokoić niezbędne potrzeby współobywateli.

---

[48] W. M. Ramsay, *Varia III*: *Phrygo-Galatian Slaves*, CR XII 1898, s. 341 n.

[49] IGRR III 222; związki te znalazły także swój wyraz w budowlach wzniesionych przez Attalidów w obrębie okręgu kultowego (Strabon, XII 5, 3); por. M. Rostovtzeff, *Notes on the Economic Policy of Pergamene Kings*, [w:] *Anatolian Studies presented to Sir W. M. Ramsay*, Manchester 1923, s. 384.

[50] Liv. XXIX 10—11; zob. także: RE XI, szp. 2267 n.; RE XIX, szp. 1106.

[51] Dowodem poczucia bezpieczeństwa jest m. in. brak murów obronnych, Bittel, *o. c.* szp. 147 n.

[52] IGRR III 225, 230; Ramsay, *Varia*, s. 343.

[53] Ramsay, *Studies in the Roman Province Galatia*, s. 173 n.; Bosch, *Die Kelten*, s. 284 nn.; idem, *Quellen*, s. 103 nn., 228 nn.

Wielkość i formy świadczeń dokonywanych przez przedstawicieli galackiej arystokracji są bardzo zróżnicowane. Pokrywają oni koszt organizacji agonów sportowych[54], widowisk[55], walk gladiatorów[56] i zwierząt[57], publicznych uczt[58] i rozdawnictw[59], wielkich ofiar składanych w trakcie uroczystości kultowych ku czci cesarza[60] bądź miejscowych bóstw. Odbywają poselstwa do cesarza[61], wznoszą z własnych środków budynki użyteczności publicznej[62], świadczą na odbudowę i wzmocnienie obwarowań miejskich w momencie zewnętrznego zagrożenia[63] oraz na restaurację budowli miejskich[64]. Wiele z tych powinności jest częścią składową kultu panującego[65], inne są nieodłącznie związane z życiem miasta. Ale zestawienie to bynajmniej nie wyczerpuje wszystkich postaci, w jakich świadczenia te się przejawiały. Niejednokrotnie bowiem obok wyliczenia zasług publicznych pojawiają się tytuły honorowe, jakimi zostali uczczeni niektórzy ofiarodawcy[66], a także ogólne określenia charakteryzujące publiczną działalność uhonorowanego[67], która nie ograniczała się tylko do jednorazowego aktu hojności ludzi do tego zobowiązanych. W świadectwach wyraźnie podkreśla się ich wielokrotność[68].

Fakty te dowodzą, iż mamy do czynienia z grupą ludzi bardzo bogatych, którzy dzięki posiadanemu bogactwu mogą wywierać znaczny wpływ na życie publiczne ośrodków, w których przebywają. Pojawiają się py-

---

[54] OGIS 533, ww. 22 nn. (numery wierszy tej inskrypcji podawane wg publikacji: L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Amsterdam 1971 (reprint), s. 135 nn., nr 86).

[55] OGIS 533, ww. 11–12, 17; SEG VI 10.

[56] OGIS 533, ww. 12–13, 52–53; SEG VI 10.

[57] OGIS 533, ww. 14–15, 18, 24–25; SEG VI 10.

[58] OGIS 533, ww. 9, 16, 20–21,

[59] OGIS 533, ww. 10–11, 25–26; IGRR III 173, 199; SEG VI 57; JöAI XXX 1936–1937 Beibl., szp. 10–11, nr 2.

[60] OGIS 533, ww. 34, 49–50, 66.

[61] IGRR III 204.

[62] IGRR III 182, 199, 216 (= CIL III 277); CIG 4019, 4050, 4051; Bosch, *Quellen*, nr 145.

[63] IGRR III 206; SEG VI 65.

[64] IGRR III 206; Bosch, *Quellen*, nr 306.

[65] Deininger, *o. c.* s. 159 nn.

[66] κτιστής, IGRR III 179, 199, 204, 205; SEG VI 61; εὐεργέτης, CIG 4026; IGRR III 204, 205; JöAI XXX 1936–1937, Beibl., szp. 17, nr 12; προστάτης, IGRR III 179, 205; φιλόπατρις, IGRR III 199; σωτὴρ καὶ εὐεργέτης, IGRR III 180, 206.

[67] εὐνοίας ἕνεκεν; CIG 4028; IGRR III 200, 226, najczęściej pojawia się τοῦ φιλοτείμου ἕνεκεν, IGRR III 174, 191, 200, 202; jaki rodzaj świadczeń i działalności publicznej określano tym sformułowaniem, zob. Robert, *o. c.* s. 275 nn.

[68] Zob. np. JöAI XXX 1936–1937, Beibl., szp. 10–11, nr 2: πολλὰς διανομὰς ἐπιδόντα τῇ πατρίδι; por. IGRR III 190, 194, 230; CIG 4019.

tania: jakie były jego źródła? skąd czerpali oni środki na pokrywanie tak licznych i kosztownych wydatków?

Niełatwo jest na nie odpowiedzieć. Analogie do stosunków istniejących w innych krainach Azji Mniejszej są zawodne, nie zawsze znajdują one swe odpowiedniki w Galacji. Jak dalece zresztą można się na nie powoływać w sytuacji, kiedy nie dysponujemy żadnymi szczegółowymi informacjami? Spróbujmy jednakże wykorzystać, możliwie najpełniej, relacje tych świadectw, którymi dysponujemy.

Nieliczne wzmianki przekazane przez tradycję dostarczają skąpych wiadomości. Z przekazów tych wynika, że podstawą ekonomiczną, na której opierała się pozycja galackich wyższych warstw, były dochody uzyskiwane z hodowli (Strabon, XII 6, I; Cic. *de Deiot.* 9,27) i uprawy ziemi (Cic. *l. c.*). Ustalenie, jak dalece rozwijanie tych form gospodarki umożliwiały warunki naturalne, a tym samym stwierdzenie, która z nich miała większe znaczenie ekonomiczne, jest możliwe dzięki współczesnym badaniom geograficznym. Obok swego praktycznego znaczenia dla gospodarki współczesnego człowieka są one również bardzo przydatne do zrekonstruowania warunków życia ludzkiego rozwijającego się na tym obszarze w przeszłości. Nie należy bowiem zapominać, iż warunki te determinowały w znacznie większym stopniu wtedy niż obecnie formy ludzkiej działalności gospodarczej.

Środkowa Anatolia, a więc obszar zamieszkiwany niegdyś w znacznej części przez plemiona galackie, to górzysty płaskowyż ograniczony na południu i wschodzie górskimi pasmami Tauru i Antytauru, a na północy pasmami gór północnoanatolijskich [69]. Te naturalne bariery mają ogromny wpływ na cechy klimatu tej krainy. Posiada on szereg lokalnych form, jednak z przewagą cech klimatu typu kontynentalnego [70]. Pod względem warunków naturalnych jej obszar dzieli się zasadniczo na dwie części [71]: północną — mniejszą, posiadającą korzystne środowisko dla uprawy wielu kultur rolnych, graniczącą z Paflagonią, i południową — stepową, przechodzącą w zupełnie bezwodną równinę, w starożytności nazywaną Axylon [72], która oddziela Galację od Likaonii. Istniejące tutaj warunki umożliwiają głównie rozwój hodowli. Jak tego dowodzą wyniki badań,

---

[69] H. Wenzel, *Forschungen in Inneranatolien*, II: *Die Steppe als Lebensraum*, Kiel 1937, s. 7 nn. (Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel, VII, 3); S. N. Matveev, *Turcija*, (*Azijatskaja czast' — Anatolia*), *Fiziko — geograficzeskoje opisanie*, Moskva—Leningrad 1946, s. 144 nn.

[70] Wenzel, *o. c.* s. 10 nn.; Matveev, *o. c.* s. 38 nn., 148 nn.

[71] D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, Princeton — New Jersey 1950, s. 454.

[72] Wenzel, *o. c.* s. 29 n., 34 nn.; Matveev, *o. c.* s. 144; Anderson, *Exploration in Asia Minor*, s. 59.

pod względem warunków klimatycznych, glebowych współczesne środowisko nie różni się zasadniczo od istniejącego w przeszłości[73].

Uprawą ziemi zajmowano się niemal na całym obszarze Galacji, nawet w rejonach, gdzie warunki dla gospodarki rolnej były niezbyt sprzyjające. Potwierdzają to współczesne analogie, a także symbole często pojawiające się na stelach grobowych pochodzących z różnych części Galacji, wskazujące, że zmarły zajmował się uprawą roli[74]. Niektóre z upraw zbożowych były znane rzymskim agronomom (Columella, II 9, 16). Mimo nawet pewnej obfitości tego rodzaju świadectw wydaje się, że pod uprawą znajdowały się tylko niewielkie połacie gruntu[75]; uzyskiwane z nich plony nie zawsze zapewniały nawet niezbędne minimum potrzebne do egzystencji. Niewykluczone jest jednak, iż gospodarka rolna mogła być jednym ze źródeł dochodów wyższych warstw, w przypadku kiedy posiadłości ziemskie do nich należące znajdowały się w różnych częściach prowincji.

O wiele większe znaczenie gospodarcze miała natomiast prowadzona na dużą skalę hodowla[76]. Sprzyjały jej rozwojowi naturalne warunki i, o czym nie można zapominać, przesłanki ekonomiczne. Zajmowano się głównie hodowlą owiec. Znaczne dochody z nią związane przynosiła sprzedaż wełny (Strabon, XII 6,1), wysoko cenionej za jej jakość (Plin. *N. h.* XXIX 33). Sprzedawano ją nie tylko jako surowiec przeznaczony do dalszej przeróbki w ośrodkach znajdujących się poza Galacją, lecz także w postaci gotowych wyrobów wytwarzanych na miejscu. W zasobie świadectw pochodzących z okresu I—III wieku n. e. nie znajdujemy żadnej wzmianki na ten temat, pojawiają się one nieco później, w pierwszej połowie IV wieku n. e.[77] Jednakże przypuszczenie to znajduje swe rzeczowe uzasadnienie.

---

[73] Na skutek długotrwałej działalności ludzkiej wystąpiło jednakże w środowisku naturalnym szereg ujemnych zjawisk; Wenzel, *o. c.* s. 19 nn.

[74] Por. MAMA I 293, 340, 355; JHS XIX 1899, s. 124, nr 138; s. 125, nr 140; s. 128, nr 147. Podstawowym warunkiem jej rozwoju była dostateczna ilość wody; zob. Wenzel, *o. c.* s. 28 nn.

[75] Por. Wenzel, *o. c.* s. 45: „Der Ackerbau nahm nur kleine Flächen ein, ausgenommen die Kultur von wallumgebenen Gärten".

[76] Liczne tego dowody znajdujemy w sferze religijnej; por. L. Robert, Hellenica, X, Paris 1955, s. 108. W napisach wotywnych pod opiekę bóstwa najczęściej oddawane są stada bydła (SEG XV 787; IGRR III 153; JHS XIX 1899, s. 303, nr 237 = BSA IV 1897—1898, s. 61; zob. Robert, Hellenica, s. 28 nn.), niekiedy także całe gospodarstwo (CIG 4117; JHS XIX 1899, s. 69, nr 19), rzadko natomiast plony (CIG 4121; por. CIG 4082).

[77] *Descriptio totius mundi et gentium*, [w:] K. Müller, *Geographi Graeci Minores*, II, Paris 1882, s. 521. Przez bardzo długi okres za niezbite świadectwo produkcji odzieży i handlu nią uważano IGRR III 228, napis pochodzący z przełomu I/II wieku n. e. Przeprowadzona przez W. H. Bucklera, *Les lettres impériales de Pessinonte*, Revue de Philologie XI 1937, s. 110, analiza i krytyka tego dokumentu dowiodła, że jego treść nie dostarcza żadnych dowodów potwierdzających prawdziwość tego poglądu.

Przez Galację przebiegały niektóre z rzymskich traktów wojskowych wiodących ku wschodniej granicy imperium[78]. Przy ich długości ogromnie ważne znaczenie posiadały wszystkie większe ośrodki znajdujące się na ich trasie. Dla maszerujących oddziałów były one punktami etapowymi, gdzie zatrzymywano się na kilkudniowy odpoczynek, i zaopatrzeniowymi, w których uzupełniano zapasy aprowizacji, wymieniano zużyte i zniszczone wyposażenie. Na zaopatrzenie, jakie należało dostarczyć, składało się, oprócz prowiantu wiele innych równie niezbędnych rzeczy: różne części odzieży, obuwie. W większości wypadków wszystkie te potrzeby starano się zaspokajać z lokalnych zasobów, nie wszędzie było to jednak możliwe.

Galacja nie dysponowała wystarczającymi zapasami, by w pełni zaspokoić potrzeby aprowizacyjne rzymskich oddziałów[79], występowała jednak na jej obszarze obfitość wełny, jednego z podstawowych surowców potrzebnych do produkcji tkanin i odzieży. Wykorzystanie tej okoliczności mogło częściowo rozwiązać problemy zaopatrzeniowe. Przy obecności dużych ilości potrzebnego surowca musiały być również znane metody jego przetwarzania na najprostsze rodzaje gotowych wyrobów, wytwarzanych dla zaspokojenia codziennych potrzeb ludności. Symbole umieszczane na stelach grobowych poświadczają, że umiejętności te były znane[80]. Wykorzystanie ich znajomości dla rozwinięcia produkcji w rozmiarach mogących zaspokoić konieczne potrzeby wymagało tylko wysiłku organizacyjnego. Został on zapewnie złożony na barki galackiej arystokracji. Posunięcie to było również dla niej samej bardzo korzystne, gwarantowało jej stałe i znaczne dochody. Z chwilą kiedy ruch oddziałów na traktach prowadzących na Wschód staje się zjawiskiem normalnym, niezależnym od aktualnej sytuacji na granicach, nabiera on charakteru ważnego czynnika ekonomicznego, oddziaływającego na życie prowincji. Ciągłe zapotrzebowanie sprzyja rozwojowi i wzrostowi produkcji, pociąga to za sobą konieczność dostarczenia odpowiedniej ilości potrzebnego surowca, co w konsekwencji prowadzi do powiększenia rozmiarów hodowli.

Rozważania te prowadzą do wniosku, że źródłami bogactwa galackich wyższych warstw mogły być dochody, jakie przynosiła hodowla i gospodarka rolna. Ale nie jedynymi. Istnieje uzasadnione przypuszczenie,

---

[78] Zagadnienie to pełniej przedstawił E. Dąbrowa, *Ancyra – czynniki rozwoju miasta*, Eos LXII 1974, s. 326 nn.

[79] Stąd konieczność rozbudowy sieci dróg łączących Ancyrę, a także inne ośrodki leżące w głębi Anatolii, z portami na wybrzeżu Morza Czarnego. Zwrócić należy uwagę na bardzo charakterystyczny moment: wśród różnych form świadczeń publicznych tylko jeden raz jest zaświadczone rozdawnictwo zboża (OGIS 533, ww. 35–36), tym bardziej jest to zastanawiające, że w tym samym napisie i w szeregu innych wielokrotnie jest mowa o rozdawnictwie oliwy, świadczeniu pod względem finansowym znacznie kosztowniejszym.

[80] Por. MAMA I 297, 298, 300, 303, 320; JHS XIX 1899, s. 79, nr 42; s. 82, nr 50.

czego dowodzą wyniki prac wykopaliskowych w Pessinuncie, że dla pewnych grup źródłem tym mógł być handel produktami rolnymi[81].

Przy omawianiu powyższych zagadnień pojawia się istotny problem charakteru stosunków własnościowych istniejących w Galacji. Właściciel dużych stad jest zarazem wielkim posiadaczem ziemskim. Gospodarka hodowlana prowadzona nawet na niewielką skalę wymaga bowiem znacznego obszaru pastwisk, który musi być stale powiększany wraz z jej rozwojem[82]. Czyim kosztem to następowało: drobnych gospodarstw chłopskich, wspólnot wiejskich czy przez zajmowanie obszarów dotychczas nie użytkowanych? [83] Brak jakichkolwiek świadectw uniemożliwia udzielenie odpowiedzi na to pytanie. Poza nielicznymi dokumentami potwierdzającymi, bezpośrednio lub pośrednio, istnienie domen ziemskich należących do galackiej arystokracji, do których należą — wzmianka zawarta u Strabona (XII 6,1) oraz świadectwa epigraficzne pochodzące z Ancyry i jej okolicy[84] — nie posiadamy żadnych szczegółowych danych o ich wielkości[85]. Wspomniana relacja Strabona zasługuje na baczną uwagę ze względu na stwierdzenie, że duże posiadłości należące do galackich właścicieli znajdowały się w różnych częściach królestwa Amyntasa[86]. Traktując ją nawet jako odnoszącą się do stosunków istniejących przed przekształceniem go w rzymską prowincję, można uznać jej prawdziwość także dla okresu późniejszego. Zdają się to potwierdzać źródła[87]. Poświadczona obecność prywatnych wyzwoleńców i niewolników, sama w sobie znacząca[88], nie wnosi

---

[81] Zob. Anatolian Studies XX 1970, s. 20.

[82] Mogło się to bardziej przyczynić do zwiększenia jej efektywności niż powiększanie powierzchni majątku rolnego; zob. J. Zabłocka, *Podstawy gospodarcze anatolijskiej arystokracji w świetle inskrypcji fundacyjnych okresu wczesnego cesarstwa* Poznań 1968, s. 58, a także s. 55 n., 61 n.

[83] Zob. Zabłocka, *o. c.* s. 39 nn.

[84] OGIS 533, ww. 26 nn.; Anderson, *Exploration in Galatia*, s. 57, nr 1.

[85] Por. rozważania Zabłockiej, *o. c.* s. 52 nn.

[86] Z tego rodzaju praktyką stykamy się dosyć często na terenie Azji Mniejszej; przykłady: Zabłocka, *o. c.* s. 33 nn.

[87] Świadectwem chronologicznie najwcześniejszym jest wielokrotnie już tutaj cytowany OGIS 533, dalszymi: IGRR III 173, 208 (= SEG VI 57). Zob. W. M. Ramsay, *Early History of Province Galatia*, [w:] *Anatolian Studies presented to W. H. Buckler*, Manchester 1939, s. 202, przyp. 3: „Certain properties, which seemed personal to Amyntas, e. g. his slaves and flocks and royal dues at Iconium, Laodicea, etc., Augustus took over; but these in tribal Galatia were left to Amyntas's son Pylaimenes, who lived in princely state at Ancyra, at least as late as A. D. 23".

[88] SEG VI 38; AA 1932, szp. 255, nr 2; bardzo interesujący zespół napisów stanowią IGRR III 196, 197; Bosch, *Quellen*, nr 162, dedykowane przez wyzwoleńców swemu panu; CIG 4039; JöAI XXX 1936–1937, Beibl., szp. 28–29, nr 33. W tych dwóch ostatnich napisach pojawiają się Θρεπτοί, kategoria ludzi zależnych, której

niestety nazbyt wielu elementów pomocniczych dla wyjaśnienia powyższego zagadnienia.

W kontekście dotychczasowych rozważań nie można pominąć ważnego zagadnienia przemian kulturowych, z jakimi stykamy się w Galacji. Jego przedstawienie, przynajmniej w zarysie, umożliwia pełniejszą charakterystykę omawianych problemów społecznych [89].

Plemiona celtyckie w momencie przybycia do Azji Mniejszej znajdowały się jeszcze na szczeblu organizacji plemiennej [90]. Nie posiadając stałych siedzib przybysze nie mogli rozwijać żadnej formy działalności gospodarczej, która zapewniłaby im podstawy bytu. Stąd też egzystencja ich uzależniona była przede wszystkim od wielkości zdobyczy uzyskanej w trakcie ciągłych wypraw, kierowanych przeciwko małoazjatyckim miastom greckim. Otrzymanie przez nich jako siedziby obszarów środkowej Anatolii [91], nie od razu wpłynęło na zmianę ich trybu życia. Sąsiedztwo Galatów było w dalszym ciągu uciążliwe, nawet dla takiej potęgi, jaką reprezentowało w Azji państwo pergamońskie [92]. Obecność celtyckich przybyszów miała również inne skutki, które uwidoczniły się znacznie później. Osiedlając się w Anatolii zdobywają oni po kolei wszystkie istniejące tutaj ośrodki miejskie, a następnie w ciągu krótkiego czasu doprowadzają do ich zupełnego upadku. Akt zniszczenia był tak skuteczny, że aż do schyłku starożytności pozostała Galacja jedną z najmniej zurbanizowanych krain małoazjatyckich [93]. Nie był to jednak wyłącznie efekt podboju. W większym stopniu niż zbrojne opanowanie przyczynił się do tego niski stopień rozwoju społecznego Galatów i ich prymitywna gospodarka. Plemienna organizacja, której ośrodkiem jest lokalna siedziba naczelnika, nie wymagała istnienia tak skomplikowanej struktury społecznej, jaką było miasto. Brak rozwiniętej gospodarki towarowej nie stwarzał dlań żadnych możliwości rozwoju czy chociażby szans przetrwania.

---

status nastręcza wiele problemów interpretacyjnych, zob. A. Cameron, ΘΡΕΠΤΟΣ *and related terms in the inscriptions of Asia Minor*, [w:] *Anatolian Studies... to W. H. Buckler*, s. 27 nn. Problemy związane z istnieniem społecznej grupy prywatnych niewolników i wyzwoleńców szerzej przedstawiła I. S. Sviencickaja, *Raby i volnootpuszczenniki v sel'skich miestnostiach provincii Azji*, VDI, 1963, nr 3, s. 127 nn.; zob. też E. S. Golubcova, *Sel'skaja obszczina Małoj Azji, III v. do n. e. — III v. n. e.*, Moskva 1972.

[89] Por. Zabłocka, *o. c.* s. 8 nn.

[90] Stähelin, *o. c.* s. 43 nn.

[91] Stähelin, *o. c.* s. 39 nn.; Bosch, *Die Kelten*, s. 283.

[92] Stähelin, *o. c.* s. 19 nn.

[93] A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971², s. 122; Stähelin, *o. c.* s. 41; zob. także Bosch, *Die Kelten*, s. 283.

Długotrwałe kontakty ze światem hellenistycznym[94] nie pozostały bez śladu. Efektem jego wpływu jest hellenizacja otoczenia galackich władców. Przybiera ona postać naśladowania wzorów postępowania i zachowania najbardziej chrakterystycznych dla tego świata. Wzorując się na monarchach hellenistycznych, galaccy władcy organizują różnego rodzaju agony, starają się pozyskać sympatie miast greckich, okazując im swą hojność[95]; biją własną monetę[96], organizują na podobieństwo dworów hellenistycznych swoje własne. Otaczają się ludźmi, którzy na co dzień starają posługiwać się greką, ubierać według greckiej mody[97].

Obecności Rzymian w Azji Mniejszej towarzyszy pojawienie się nowych wzorów, które w krótkim czasie wyraźnie zaznaczają się we wszystkich dziedzinach życia świata greckiego; dotrą one również do Galacji.

Przekształcenie galackiego królestwa w rzymską prowincję miało i ten skutek, że od tego momentu wzrasta znacznie siła oddziaływania kultury grecko-rzymskiej na mieszkańców tej części imperium. W dobie rzymskiego panowania naśladowanie wzorów greckich nie sprowadza się już jedynie do ich mechanicznego przejmowania, nabiera ono cech stylu życia[98]. Przejawia się to m. in. w aktywnym uczestniczeniu w praktykach kultowych związanych z istnieniem przybytków lokalnych bóstw[99]. Przynależność do kolegiów kapłańskich niektórych sanktuariów uważana jest za większy zaszczyt niż osiągnięte wysokie godności publiczne. Działają stowarzyszenia kultowe[100], spośród których najbardziej znanym i typowym dla świata greckiego jest stowarzyszenie artystów dionizyjskich[101]. W sferze życia publicznego zwraca również uwagę organizacja życia miejskiego według modelu greckiego. Integralnym elementem co-

---

[94] Wzory kultury greckiej były przeszczepiane na grunt Galacji za pośrednictwem najemników galackich służących w armiach władców hellenistycznych; Stähelin, *o. c.* s. 11 nn. Wiele uwagi temu zagadnieniu poświęca M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, I–II, Paris 1949–1950, a w szczególności, vol. I, s. 490 nn.

[95] OGIS 347 (Ateny), 348 (Lesbos), 349.

[96] B. V. Head, *Historia Nummorum. A Manual of Greek Numismatics*, Oxford 1911², s. 746 n.

[97] Por. CAH XI, s. 607 n.

[98] Obok tych jego przejawów, które zostały niżej wyliczone, należy dodać do ich liczby także używane w stosunku do osób uhonorowanych określeń: ἄνδρα φιλόλογον, IGRR III 200; παιδείᾳ καὶ λόγῳ καὶ μετριότητι διαπρέψαντα, JöAI XXX 1936–1937, Beibl., szp. 10–11, nr 2; παιδείᾳ καὶ λόγῳ κοσμοῦντος τὴν μητρόπολιν, IGRR III 208 (= SEG VI 57).

[99] IGRR III 203, 205, 225, 230

[100] IGRR III 230, 225.

[101] Grupy tego stowarzyszenia działały zarówno w Pessinuncie IGRR III 231, jak w Ancyrze IGRR III 209, 210 (= SEG VI 58), 211 (= SEG VI 59); Bosch, *Quellen*, nr 130 (= JRS XVI 1926, s. 250). Zob. RE V A, szp. 2473 nn.

dzienności stają się zwyczaje i wzory zachowań, właściwe kulturze rzymskiej[102].

Ta powszechna obecność wzorów kultury grecko-rzymskiej w życiu codziennym jest jednakże wrażeniem powierzchownym, jej ośrodkami są jedynie nieliczne miasta. Społeczny charakter procesu przyswajania nowych postaw, w porównaniu z okresem hellenistycznym, nie uległ zmianie. Pozostał on ograniczony do kręgu wyższych warstw społecznych. Odwołując się ponownie do porównania Pessinunt — Ancyra, udaje się łatwiej wydobyć jego cechy.

Pessinunt posiadając sławne sanktuarium i będąc równocześnie ośrodkiem handlowym o poważnym znaczeniu (Strabon, XII 5,3), przyciągał pielgrzymów i przybyszów z różnych krain Azji Mniejszej. Obecność licznych rzesz była więc zjawiskiem stałym i naturalnym, którego działanie nie mogło pozostać bez śladu. Kontakty ze światem greckim, uleganie jego długotrwałemu wpływowi i oddziaływaniu kulturalnemu[103] przy równoczesnym zachowaniu miejscowych tradycji, wszystkie te czynniki musiały znaleźć swe odbicie w nie mniej wyraźnej postaci, jak w przypadku układu stosunków społecznych, w życiu i zwyczajach mieszkańców[104]. Tak wyraźnego wpływu tych czynników nie dostrzegamy natomiast w Ancyrze. Oddziaływanie kultury greckiej miało tutaj mniejszą siłę i trwało znacznie krócej. Dopiero pojawienie się Rzymian i służba na stanowiskach państwowych w różnych prowincjach imperium przedstawicieli galackiej arystokracji przyczynia się do szerszego upowszechnienia wzorów kultury grecko-rzymskiej.

---

[102] Należą do nich przede wszystkim walki gladiatorów i termy. Sądząc z ilości zachowanych świadectw, te pierwsze zyskały dużą popularność, do czego w niemałym stopniu przyczyniła się okoliczność, że były one elementem składowym uroczystości związanych z prowincjonalnym kultem cesarskim. Zestawienie znanych dokumentów dotyczących walk gladiatorów, a pochodzących z obszaru Galacji w: Robert, *Les gladiateurs*, s. 135 nn., nr 86–90; idem, Hellenica VII, Paris 1950, s. 40 nn., nr 328–329, s. 64 n.; AÉ 1969/70, nr 604. Teren, na którym znajdowały się termy, był obiektem prac wykopaliskowych. Ich efektem było odsłonięcie pozostałości po dawniej istniejącej budowli; zob. K. Bittel, A. M. Schneider, *Archäologische Funde aus der Türkei 1940*, AA 1941, szp. 291–292 oraz fot. nr 12, szp. 285/286.

[103] Za jego rezultat wypada chyba uznać fakt, że w Pessinuncie w dobie cesarstwa jako urząd miejski pojawia się paidonomos (παιδονόμος), funkcja charakterystyczna dla okresu hellenistycznego: AC XXXVIII 1969, s. 137, nr 2 (= MDAI(A), XXV 1900, s. 441, nr 69. Związana ona była z organizacją systemu wychowawczego młodzieży; A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1940, s. 222–223; P. Lambrechts, *Les fouilles de Pessinonte: la nécropole*, AC XXXVIII 1969, s. 138.

[104] Doskonałego przykładu dla porównania dostarcza miasto Pendelissos w Pizydii; D. Comparetti, *Iscrizione di Pendelissos (Pisidia)*, Annuario della R. Scuola Archeologica in Atene e delle Missioni italiane in Oriente, III 1916–1920, s. 146.

Nowe treści kulturowe tylko w niewielkim stopniu zaznaczyły swą obecność w życiu gminy wiejskiej, która bardzo długo zachowała swą odrębność i stare tradycje kulturowe. Najdłużej przetrwały one w sferze wierzeń i praktyk religijnych [105], a także w języku [106]. Ale i w kręgu samej arystokracji proces przyjmowania nowych postaw ma charakterystyczny przebieg. Nasila się on od momentu, kiedy coraz liczniejsi jej przedstawiciele pojawiają się w senacie, na stanowiskach w administracji i w armii. Nietrudno też dostrzec, że awansowi społecznemu i politycznemu tej grupy towarzyszy szybkie zanikanie przeżytków starych tradycji. W drugiej połowie II wieku n. e. ostatecznie znikają ślady dawnej organizacji plemiennej. Coraz rzadsze staje się używanie w tym kręgu imion celtyckich [107], zastępowanych greckimi i rzymskimi. Dawne miejscowe kulty religijne zostają zorganizowane na podobieństwo kultów bóstw greckich, a bogowie otrzymują greckie imiona.

Obok wielu zjawisk społecznych, które możemy uznać za typowe dla układu stosunków socjalnych Galacji, mamy również do czynienia ze specyficznymi procesami obejmującymi swym zasięgiem tylko niewielkie grupy. Mówiąc o nich i akcentując ich odrębność, nie można zapominać, jakie czynniki je warunkowały. Jednakże zasób źródeł, którymi dysponujemy, nawet przy najszczegółowszej analizie jest niewystarczający. Wiele zagadnień i problemów daje się jedynie zasygnalizować bez możliwości ich dogłębniejszego zbadania. Rozpoczęte przed kilku laty wykopaliska na terenie Pessinuntu przyniosły już w swym stadium początkowym wiele odkryć ważnych dla poznania oblicza tego ośrodka. Można żywić nadzieję, że ich rezultaty okażą się także pomocne do pełniejszego poznania przynajmniej niektórych z omawianych tutaj problemów.

Kraków

---

[105] Anderson, *A Celtic Cult and two Sites in Roman Galatia*, s. 163 nn. Wykorzystując dokumentację numizmatyczną, zagadnienie to pod nieco innym kątem w odniesieniu do kolonii rzymskich w Azji Mniejszej przedstawiła A. Krzyżanowska, *Les influences réciproques romaines et indigènes manifestées sur les monnaies des colonies romaines de l'Asie Mineure*, RN X 1969, s. 286 nn.

[106] Przetrwanie języka azjatyckich Celtów było przedmiotem wielu dyskusji, w których reprezentowane były dwa różne stanowiska: 1. język celtycki zniknął stosunkowo wcześnie na skutek asymilacji, wszelkie świadectwa mówiące o nim jako języku żywym należy uważać za fałszywe (G. Perrot); 2. reprezentowane przez większość badaczy zajmujących się tą problematyką relacje te posiadają wartość dokumentów odzwierciedlających stan rzeczywiście istniejący. Dla poparcia swych argumentów przytaczają oni przykłady szeregu dawnych języków małoazjatyckich, którymi posługiwano się jeszcze w dobie cesarstwa; K. Holl, *Das Fortleben der Volkssprachen in Kleinasien in nachchristlicher Zeit*, Hermes XLIII 1908, s. 240 nn.; zob. CAH XI, s. 611.

[107] Zob. Stähelin, *o. c.* s. 109 i nn. (Anhang — „Galatische Personennamen").

LA POSITION SOCIALE D'ARISTOCRATIE GALATIQUE ET SA BASE ÉCONOMIQUE (I—IIIs. ap. J.—C.)

Résumé

La province de Galatie était toujours une des plus importantes parmi les provinces romaines grâce à sa position géographique qui causait que selon le caractère de la politique de l'Est réalisée par les césars la Galatie jouait un rôle plus au moins important dans leurs plans.

La question et les problèmes liés avec elle attirent beaucoup d'attention quand on parle des relations entre Rome et son voisin de l'Est qui était d'abord la Partie et ensuite la Perse. Mais la structure de la société qui existait sur le territoire était rarement le sujet des recherches. Le terrain administratif de la province de la Galatie était composé de quelques régions dont le niveau du développement social et culturel était très varié. La plus intéressante à ce point était la Galatie elle-même — le territoire habité par les tribus celtiques — dont la structure sociale est le sujet qui intéresse l'auteur. C'est l'aristocratie galatique qui est le groupe social dont les sources ont transmis la plus abondante quantité d'information. L'analyse des sources permet à constater qu'il y avait deux groupes sociaux dans la même classe: l'aristocratie familiale et celle urbaine. L'exemple de la famille des Sévères prouve que sur le terrain d'Ancyre la position sociale la plus haute était occupée par l'aristocratie familiale. Les sources provenant de Pessinonte indiquent que la structure sociale était assez différente de celle que nous rencontrons en Ancyre.

Il faut chercher les causes de ce fait dans le passé des deux millieux aussi bien que dans le caractère des facteurs qui influencaient leur développement.

La base économique de l'importance sociale de l'aristocratie étaient les revenus tirés de l'agriculture, l'élevage et le commerce. Les facteurs extérieurs étaient décisifs pour le développement des deux derniers, la présence presque permanente des troupes romaines sur le terrain de Galatie étant le plus important parmi eux. Grâce à la quantité des sources preservées on peut aussi suivre le procès de la transformation de l'aristocratie provinciale en celle impériale.

Eos LXIII 1975

MARCIN ZE SŁUPCY — POETA POLSKIEGO PRERENESANSU*

Napisała

KRYSTYNA WEYSSENHOFF-BROŻKOWA

O Marcinie ze Słupcy, żyjącym w połowie XV wieku bakałarzu i magistrze artium Uniwersytetu Krakowskiego, nie wiedziano nic do końca wieku XIX, kiedy to Aleksander Brückner odkrył w piętnastowiecznym rękopisie Jana ze Słupcy, pochodzącym z Biblioteki Załuskich, a znajdującym się wówczas w Petersburgu, jego dwa utwory wierszowane — epitafia na cześć współczesnych mu wybitnych osób, Andrzeja Łaskarza, biskupa poznańskiego, i Wincentego z Szamotuł, magnata wielkopolskiego[1]. Ponieważ jednak oba te poematy pisane są przesadnie wyszukanym i zgoła niezrozumiałym stylem, przeto nikt więcej nim się już potem nie zajmował, historycy literatury łacińskiej w średniowiecznej Polsce odnotowują tylko jego istnienie, co najwyżej powtarzając za Brücknerem parę słów jego charakterystyki. Ostatnio, w początku lat sześćdziesiątych naszego stulecia, Henryk Kowalewicz odkrył jeszcze jeden nie znany utwór tego poety — sekwencję o św. Marcinie[2]. Pomimo jednak, że „niewysoko trzeba zakwalifikować Marcina ze Słupcy w dziejach naszej literatury średniowiecznej"[3] i że „w stosunku do epitafiów Świnki (powstałych kilkanaście lat wcześniej) nie posuwa on ani na krok polsko-łacińskiej poezji funeralnej"[4], wydaje się, że autor ten zasługuje jednak na bliższe omówienie, właśnie z uwagi na wyjątkowość i oryginalność swojego stylu, w stosunku do współczesnej mu poezji łacińskiej, zwłaszcza epicedialnej, na gruncie polskim, i że utwory jego należy umieścić w kręgu

---

* Odczyt wygłoszony na posiedzeniu Sekcji Badań nad Literaturą Łacińsko-Polską przy Komisji Filologii Klasycznej Oddziału PAN w Krakowie dn. 25 kwietnia 1973 r.

[1] A. Brückner, *Średniowieczna poezja łacińska w Polsce*, I, Rozprawy A. U. Wydz. Filol. XVI 1892, s. 304—372.

[2] *Cantica medii aevi Polono-Latina*, I: *Sequentiae*, ed. H. Kowalewicz, Varsoviae 1964, s. 58—59.

[3] J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Średniowiecze*, Warszawa 1963, s. 72.

[4] S. Zabłocki, *Polsko-łacińskie epicedium renesansowe na tle europejskim*, Studia Staropolskie XXII, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, s. 76.

polskiego prerenesansu, do którego S. Zabłocki w swojej świetnej rozprawie o poezji polsko-łacińskiej wczesnego renesansu zalicza epitafia Adama Świnki[5].

BIOGRAFIA

O życiu Marcina mamy wiadomości nader skąpe. Pochodził ze Słupcy, miasteczka leżącego w Wielkopolsce[6], którego nazwa w średniowieczu musiała brzmieć tak samo[7]. Miasteczko to było od XIV w. własnością biskupów poznańskich, którzy bardzo dbali o jego rozwój, o czym świadczyć może m. in. duża ilość mieszczan ze Słupcy, studiujących na Uniwersytecie Krakowskim[8]. Marcin był synem mieszczanina Olbrachta, czyli Alberta. W swoim epitafium ku czci Łaskarza pisze sam w. 55: *pater illi fuerat Olbrachth*, a w *Album studiosorum* wpisany jest jako *Martinus Alberti*. Imię Albertus, Albert, Adalbertus, Olbracht, Olbrycht, Wojciech itp., bardzo w owych czasach pospolite, używane było na oznaczenie jednej i tej samej osoby raz w tej, raz w innej z tych form[9]; nie da się więc przyjąć zdania Brücknera, który uważał, że ów Wojciech mógł być pierwotnie Niemcem „jak forma Olbracht wskazywać się zdaje"[10].

Więcej pewnych wiadomości o rodzinie Marcina nie posiadamy. Według Brücknera był on stryjem kleryka gnieźnieńskiego Jana ze Słupcy, syna Jana wójta[11] (którego nie należy mylić ze współczesnym Janem ze Słupcy, filozofem, synem Mikołaja, profesorem Uniwersytetu Krakowskiego, o którym niżej). Nie wiemy jednak, na czym Brückner oparł tę wiadomość, którą powtarzają za nim wszyscy późniejsi uczeni; może znalazł ją w opisywanym przez siebie rękopisie Jana ze Słupcy, kleryka, dzisiaj zaginionym, ale niestety nie przepisał jej. Przepisał natomiast kilka wpisów owego Jana w tymże rękopisie, a mianowicie: 1°. na okładce wewnętrznej: *et*

---

[5] S. Zabłocki, *Poezja polsko-łacińska polskiego renesansu. Wybrane zagadnienia*, [w:] Problemy literatury staropolskiej, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 51–53.

[6] w połowie drogi między Koninem a Wrześnią, dawniej w powiecie koneckim, dzisiaj jest to miasto powiatowe (5,5 tys. mieszk.).

[7] Sam fakt, że zapisywano ją wtedy przez -cz-, nie upoważnia niektórych dzisiejszych autorów (Z. Siemiątkowska, *Jan ze Słupcy*, PSB X 1962–1964, s. 476; Z. Kuksewicz, *Jan ze Słupczy, stan badań*, Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej, I, Ser. A, Warszawa 1961, s. 85 i nn.) do twierdzenia, że w średniowieczu wymawiano ją Słupcza.

[8] Jak wskazują bardzo częste zapisy w *Album studiosorum* i w *Liber promotionum*.

[9] *Słownik staropolskich nazw osobowych*, pod red. W. Taszyckiego, I 1965–1967, s. v. *Albert*.

[10] Brückner, *o. c.* s. 324.

[11] *O. c.* s. 351.

ego Johannes Johannis de Slupcza clericus Gneznensis diocesis publicus imperiali auctoritate; 2°. k. 107r: *finitur Pamphillus maior scriptus per Johannem de Slupcza anno Domini MCCCCXL nono*; 3°. k. 164v: *scriptus* (sc. liber Ovidii) *per Johannem de S. et reportatus per venerabilem magistrum Martinum ibidem in Slupcza*; 4°. k. 247r: *incipit alia epistola ut patet per presencia scripta per J. de S.*; 5°. k. 321v: *J. de S. vicarius et ebdomadarius ecclesie*; 6°. k. 323v: *magister J. de S. procurator*. Z innych źródeł udało nam się znaleźć jeszcze dwie zapiski, dotyczące prawdopodobnie tegoż samego kleryka Jana ze Słupcy, a mianowicie: w dokumencie kapituły katedry krakowskiej, przekazującej klasztorowi Bożego Ciała na Kazimierzu kaplicę św. Wawrzyńca, z dn. 15 maja 1438, w którym występuje jako notariusz: *et ego Johannes Johannis de Slupcza, clericus Gnesnensis diocesis, publicus imperiali auctoritate notarius*[12]. Także w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej sygn. 1347, zawierającym przekłady pism Grzegorza z Nazjanzu, a należącym kiedyś do filozofa Jana ze Słupcy, podpisał się na stronie 85: *explicit Apologeticorum liber VIII b. Gregory Nazanzeni anno incarnacionis dominice 1446 per manus Johannis de Slupcza pro magistro reverendo*[13]. Jeżeli więc te dwie zapiski odnoszą się rzeczywiście do interesującego nas tu Jana ze Słupcy, kleryka, co do czego pierwsza prawie nie budzi wątpliwości, to pod znakiem zapytania należy postawić twierdzenie Brücknera (powtarzane przez wszystkich), że był on uczniem i bratankiem Marcina ze Słupcy, gdyż ten Jan był już notariuszem imperiali auctoritate w r. 1438, podczas gdy Marcin uzyskał bakalaureat artium dopiero w r. 1437, a magisterium w 1441[14]. O ojcu tego Jana wiemy tylko, że nazywał się również Jan (por. wyżej: *Johannes Johannis de Slupcza*) i że był prawdopodobnie wójtem[15]. Nie mamy natomiast żadnych danych do przypuszczania, żeby był bratem naszego Marcina. Natomiast bardzo możliwe jest, że bratem Marcina był Mikołaj, syn Alberta, zapisany w rok po Marcinie na uniwersytet krakowski[16],

---

[12] *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, t. IV, Kraków 1905, s. 327, nr MCCCXLI.

[13] Ten *magister reverendus*, to według J. Fijałka (*Przekłady pism św. Grzegorza z Nazjanzu w Polsce*, Polonia Sacra I 1918, s. 51) profesor Jan ze Słupcy, filozof, a według W. Szelińskiej (*Biblioteki profesorów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i w początkach XVI w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 86, przyp. 128, Monografie z Dziejów Nauki i Techniki XXIII) ewentualnie profesor Piotr Zwanowski (por. także J. Zathey, *Historia Biblioteki Jagiellońskiej*, t. I, Kraków 1966, s. 103 i 105).

[14] Prawdopodobnie więc ten Jan także studiował na Uniwersytecie Krakowskim; może odnosi się do niego zapiska w *Album studiosorum*, s. 55, pod r. 1423: *Johannes de Slupcza 5 gr.* Nie spotykamy jego imienia jednak w *Liber promotionum*, chociaż w opisywanym wyżej kodeksie czytał Brückner na k. 323v: *magister J. de S.*

[15] Brückner, *o. c.* s. 351.

[16] *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, t. I, Cracoviae 1887, s. 90, r. 1437: *Nicolaus Alberti de Slupcza 3 gr.*

który zapewne nie doszedł do stopnia bakałarza ani magistra, ponieważ nie znajdujemy jego imienia w *Liber promotionum*. Możliwe również, że siostrą Marcina była *Dorothea filia olim domini Alberti alias Olbricht* (gdzie indziej *olim Alberti alias Olbracht*), *coniunxque Mathiae Dlugosch de Lublin*, która w r. 1469 prezentowała na altarię św. św. Piotra i Pawła w kościele WWŚwiętych w Krakowie Jana ze Słupcy, profesora[17]. Ten znany uczony Jan ze Słupcy (1408—1488), syn Mikołaja, mógł więc także być w jakiś sposób spokrewniony z naszym Marcinem, ale nie da się tego udowodnić z braku jakichkolwiek danych, chociaż pokrewieństwo to nie jest wykluczone[18]. Ten Jan, profesor, musiał być od Marcina starszy, bo zapisał się na Uniwersytet Krakowski już w r. 1429[19]; w r. 1432 otrzymał w tymże Uniwersytecie bakalaureat, a w r. 1433 magisterium artium[20].

Ale wróćmy do samego Marcina i wiadomości o jego życiu. Na razie więc wiemy tylko, że w r. 1436 zapisał się na wydział artium Uniwersytetu Krakowskiego[21]; w r. 1437 uzyskał tamże stopień bakałarza[22], a w r. 1441 magistra artium[23]. Zapiska późniejszej ręki w *Liber promotionum*, w cytowanym właśnie miejscu nazywa go *decretorum doctor*, żadne jednak inne wiadomości tego nie potwierdzają. Szczegóły dalszej działalności Marcina są prawie zupełnie nie znane. Nie spotykamy jego nazwiska we współczesnych dokumentach. Parę razy natomiast znajdujemy je w rękopisach, głównie związanych z Uniwersytetem Krakowskim. I tak we wspomnianym już rękopisie Jana ze Słupcy, kleryka, znanym Brücknerowi, czytano k. 164^{v}: *scriptus* (sc. Ovidii liber) *per Johannem de S. et reportatus per venerabilem magistrum Martinum ibidem in Slupcza*[24], k. 185^{v}: *explicit Palponista scriptus per mag. rev. Martin. in Slupcza a. d. 1446* etc.[25] W rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej nr 1453 z XV w., zawierającym m. in. *Gesta Romanorum*, *Evangelium Nicodemi* itp., czytamy na oprawie: *mitto*

---

[17] *Codex Diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, II, Kraków 1873, s. 265, nr CCXXV z r. 1469, i s. 270, nr CCXXVII z r. 1470.

[18] Por. Siemiątkowska, *l. c.* Niestety, powtarzające się tu imiona Jan i Mikołaj są wówczas zbyt pospolite, by na tej podstawie można wnioskować coś o przynależności do jednej rodziny.

[19] *Album studiosorum*, s. 72: *Johannes Nicolai de Slupcza d. gr.*

[20] *Statuta necnon liber promotionum Philosophorum Ordinis in Universitate Studiorum Jagiellonica*, ed. J. Muczkowski, Cracoviae 1849, s. 25 i 26. Zupełnym nieporozumieniem jest więc twierdzenie H. Kowalewicza, że Jan ze Słupcy, filozof, był uczniem naszego Marcina (*Zasób, zasięg terytorialny i chronologia polsko-łacińskiej liryki średniowiecznej*, Poznań 1967, s. 100).

[21] *Album studiosorum*, s. 88: *Martinus Alberti de Zlupcza soluit.*

[22] *Liber promotionum*, s. 29: *ad gradum baccalariatus in artibus* [...] *sunt promoti* [...] *Mart. de Slupcza.*

[23] *O. c.* s. 33: *ad gradum magisterii promoti... Mart. de Slupcza.*

[24] Brückner, *o. c.* s. 340.

[25] *O. c.* s. 343.

mgri Martini de Slupcza comportata dicta in libro minori[26]. W zaginionym kodeksie Jana z Żabic, z r. 1455–1456, zawierającym *Kronikę* Kadłubka i *Heroidy* Owidiusza, a będącym w XIX w. w posiadaniu J. Muczkowskiego, czytano na k. 257[r]: *explicit liber Ovidii epistolarum reportatus per quendam Johannem de S.* (scil. Szabycze: Żabice), *pronunciatus* (wykładany) *per magistrum reverendum Martinum de Slupcza, finitus in octava infancium occisorum a. d. 1456*[27]. Jeszcze jeden podpis Marcina znajdujemy na odwrocie dokumentu Biblioteki PAN w Krakowie nr 102 z r. 1466, który to dokument był zapewne w jakiś sposób wpisany do rękopisu *Summy* św. Tomasza z Akwinu. Brzmi on: *liber Martini in Slupcza pro* [...] (wyraz nieczytelny) *legatus fratribus* (wyraz nieczytelny)[28]. Z tych danych wynikałoby więc, że Marcin po ukończeniu studiów w Krakowie najprawdopodobniej powrócił do rodzinnej Słupcy, a następnie przyjechał znowu do Krakowa, gdzie wykładał *Heroidy* w r. 1455. Bardzo możliwe, że przy dokładnym przebadaniu wszystkich rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej znajdzie się jeszcze jakaś o nim wzmianka, czego nie da się stwierdzić w dotychczas drukowanych źródłach i opisach rękopisów. Miejsce i czas śmierci pozostają również nieznane.

TWÓRCZOŚĆ

Marcin ze Słupcy jest – jak wspomnieliśmy – autorem trzech zachowanych utworów literackich: dwóch epitafiów, na cześć biskupa Andrzeja Łaskarza i na cześć Wincentego z Szamotuł, odkrytych w r. 1892 przez A. Brücknera, oraz sekwencji o św. Marcinie, odkrytej w r. 1964 przez H. Kowalewicza. Epitafia odnalazł Brückner w opisywanym przez siebie kodeksie Jana ze Słupcy, kleryka, znajdującym się wówczas w cesarskiej bibliotece publicznej w Petersburgu, pod sygnaturą Lat. XVII Qu. 18, a pochodzącym z dawnej biblioteki Załuskich. Rękopis, opisany szczegółowo przez Brücknera, został później, po I wojnie światowej, zwrócony Polsce (nr inw. 2885) i był przechowywany w zbiorach biblioteki Załuskich w Warszawie, gdzie w październiku 1944 został spalony przez Niemców wraz z całą biblioteką Załuskich i Krasińskich[29]. Rękopis ten, według opisu Brücknera, zawierał 416 kart, pisany był z początku ręką

[26] W. Wisłocki, *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, I, Kraków 1877–1881, s. 358.

[27] Brückner, *o. c.* s. 353; Bielowski, MPH, II, s. 212.

[28] K. Dziwik, *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki PAN w Krakowie*, I, 1966, s. 36.

[29] Wiadomość T. Ulewicza, że rękopis ten miał zostać „zniszczony perfidnie w mieszkaniu prof. Gansińca we Lwowie, gdzie uczony nad nim pracował, przygotowując swoją [...] krytyczną edycję *Metrificale* Marka z Opatowca" (*R. Gansiniec i jego badania nad kulturą umysłową polskiego średniowiecza i renesansu*, Pam. Lite-

starszą, później ręką samego Jana ze Słupcy kleryka, w latach 1446—1447, i zawierał m. in. utwory: *Palaestra Christi*, *Metrificale* Marka z Opatowca, Theodulus, drobne pseudoowidiana, Owidiusza *de arte amandi*, *Remedia amoris*, *Heroidy*, Grzegorza z Sanoka *Epitafium na cześć Władysława Jagiełły*, Pamphilus, Asinarius, Geta, Doligamus, Pauper Henricus, niepełne Klaudiana *de raptu Proserpinae*, i wiele drobnych wierszy niepolskiego pochodzenia. Na kartach 94r—96r, pomiędzy *Heroidami* Owidiusza a *Epitafium Jagiełły* pióra Grzegorza z Sanoka, znajdowały się, opatrzone licznymi glosami polskimi i łacińskimi, przepisane ręką Jana ze Słupcy, kleryka, oba epitafia pióra Marcina.

Epitafia te nie zachowały się w żadnym innym rękopisie, a ponieważ ten jedyny ich odpis, o którym mowa, został spalony, przeto w badaniach nad ich tekstem musimy opierać się jedynie na ich editio princeps et una Brücknera. Uczony ten jednak sam przyznaje: „nie mogliśmy nawet naszego przepisu z [...] epitafiów z oryginałem nowo porównać, przyczem niejedna usterka dałaby się była jeszcze usunąć; również nie możemy już dziś wyjaśnić, jaką była wiedza i zmysł krytyczny Marcina, jak on teksty objaśniał, jednym słowem, zrobiliśmy tylko tyle, ile ograniczony czas pozwalał”[30]. Tekst obu epitafiów jest rzeczywiście w wydaniu Brücknera bardzo popsuty i zniekształcony. Przed poruszeniem problemów jego krytyki warto zapoznać się z treścią obu utworów.

Epitafium pierwsze, napisane jest w 55 heksametrach na cześć biskupa poznańskiego, Andrzeja Łaskarza z Gosławic, herbu Godziemba. Pochodził on ze znacznego rodu i wcześnie zaczął brać udział w życiu politycznym kraju, pełniąc poważne poselstwa do Rzymu do papieża, do Budy do króla Zygmunta oraz do Konstancji na sobór. Po śmierci biskupa poznańskiego Piotra Wysza, przedstawiony przez Jagiełłę, został jednogłośnie wybrany na jego miejsce. Wzbraniał się przed przyjęciem tej godności, pragnąc usunąć się do klasztoru, ale w końcu uległ namowom króla i papieża. Jako biskup poznański słynął ze skromnego życia, dobroci, sprawiedliwości. Umarł w rodzinnych Gosławicach 24 sierpnia 1426[31]. Epitafium ku jego czci napisał więc Marcin w wiele lat po jego śmierci. Niestety, nie wiadomo dokładnie, w którym roku. Wybrał zaś sobie jego osobę na pewno dlatego, że pamięć biskupa musiała być jeszcze żywa nie tylko w diecezji poznańskiej, ale i w samej Słupcy, która do biskupów poznań-

---

racki XLIX 1958, s. 662) jest nieporozumieniem, gdyż sam Gansiniec (*Metrificale Marka z Opatowca i traktaty gramatyczne XIV i XV w.*, Wrocław 1960, s. 19, Studia staropolskie VI) pisze: „rękopis ten niestety spłonął wraz z kilkunastu tysiącami innych manuskryptów Biblioteki Narodowej i Krasińskich w czasie powstania warszawskiego”.

[30] Brückner, *o. c.* s. 354.

[31] O Łaskarzu (1362—1426) por. K. Piotrowicz, PSB, I, 1935, s. 103—106.

skich należała. W utworze swym nie wspomina zasług politycznych Łaskarza (poselstwa, udział w soborze), rozwodzi się tylko nad jego przymiotami, a następnie przechodzi do szczegółowego opisu zgonu i wrażenia, jakie śmierć pasterza wywarła na diecezjanach.

Buduje swój epitaf według wzoru epicediów średniowiecznych, które w dużej części dzieliły się według tradycji retorycznej późnoantycznych epigramów na trzy części: tzw. laudatio, comploratio i consolatio[32]. Tak więc zaczyna swój utwór od typowo średniowiecznej maniery podania daty śmierci w liczebnikach charakterystycznie zniekształconych celem wtłoczenia ich w heksametr: *anno milleno quadringe vige quoque seno*[33], i przechodzi od razu do opisu cnót zmarłego: Łaskarz był pokorny, skromny, cichy, nieraz całe noce spędzał na modlitwach (3–10), wygłaszał świetne kazania (12–13), przy ucztach słuchał pobożnej lektury (14–16), karmił i odziewał ubogich (17–19), był sprawiedliwym sędzią (20–21), odwiedził Jerozolimę (22), gardził skarbami (23), fundował kościoły i ołtarze, gdzie odprawiają się nabożeństwa (24–27). Na tym kończy się część pierwsza, tzw. laudatio, teraz przechodzi autor do części następnej, comploratio: oto umiera wielki przywódca (28–29), ginie królowanie saturnijskie, giną pączki na latorośli z żalu (30–31); zmarły leży na łożu namaszczony wonnościami (32), ten z płaczem całuje jego stopy, ten drapie swoje policzki, ten uderza się w usta, duchowieństwo bije się w piersi, płacze dziewica, mężatka, starzec orze paznokciami twarz, drze szaty na piersiach (32–40); ten dotyka gardła zmarłego, ten jego żył, ten serca, na próżno, bo on już nie żyje, ranny waleczny Hektor odchodzi spośród żywych (41–44). Obywatele łamią włócznie, napełniają powietrze płaczem, oręż zmarłego składają na stosie nagrobnym (47–49). Teraz jako część trzecia, consolatio, następuje apostrofa do Boga, aby wysłał anioła po duszę zmarłego, by nie runęła w przepaść jak Faeton (50–53). Na końcu autor umieszcza jakoby swój podpis: „Te wiersze chropawe wyśpiewał na wiejskiej fujarce Słupczanin, którego ojcem był Olbracht" (54–55).

Drugie epitafium (w 45 dystychach elegijnych), powstało w r. 1445, napisane na cześć magnata wielkopolskiego, Wincentego, syna Wincentego Świdwy z Szamotuł, herbu Nałęcz, kasztelana międzyrzeckiego i nakielskiego, znanego z dziejów Długosza wodza, który w r. 1428 był głównym dowódcą wojska Witoldowego, w r. 1432 zdobył warownie

---

[32] Por. Zabłocki, *Polsko-łacińskie epicedium*, s. 69.

[33] Zamiast *millesimo quadringentesimo vicesimo sexto*; por. *Vinc.* 61: *sub mile quadring quart denos bis quoque binos*; Świnka, *Epit. Zawiszy* 11: *anno milleno quadringenteno viceno bis quater adiunctis*; Świnka, *Epit. Jadwigi* 41: *anno triceno mille C quater et uno*; *Anon. epit. królowej Jadwigi* 39: *mille trecenteno anno nonagesimo nono*; Grzegorz z Sanoka, *Epit. Jagielly* 99–100: *mille pater summus dum nato censuit annos quadrin ter denos addito bis quoque duos.*

podolskie i stoczył rozstrzygającą bitwę nad rzeką Morachwą z Fedkiem z Ostroga, w r. 1436 zdobył na Świdrygielle Łuck i w r. 1438 oddał go Zygmuntowi, w r. 1440 towarzyszył młodemu królowi do Węgier, zajął Budę, przyjął od króla Wyszogród itd. W r. 1444 zaskoczyła go śmierć, w chwili gdy wydawał swą córkę Jadwigę za księcia mazowieckiego Kazimierza. Do tych wiadomości, znanych z Długosza, dorzuca Marcin także niektóre nowe. Utwór swój napisał w rok po śmierci Wincentego[34].

Zaczyna ten epitaf również od laudatio zmarłego, która przechodzi z kolei w opis jego czynów: o chwało ojczyzny, nadziejo królestwa, ze sławnego rodu sławniejszy czynami, opiekunie Kościoła i wiary, żołnierzu sprawiedliwości (1—4). Oto chwała oręża, który straszył wrogów, a nie łupił swoich, zasłużył na gwiazdy swym męstwem, nie lękając się umrzeć za rzeczpospolitą, modląc się ze łzami w kościołach (5—9). Kiedy jadł, najpierw kazał dawać ubogim (10). We wczesnej młodości podawał królowi strzemiona, cieszył się łaską królewską (11—14); umysł jego błyszczał, a sława opiewana po świecie żyje, dopóki żyje słońce (15—16). Mówił mądrze i skromnie to, co należało, a milczał, gdy było trzeba (17—18). Kiedy senat się spierał, on godził zwaśnionych, uśmierzał wzburzonych (19—21). Walczył z butnymi Germanami i wodził wojska i zdobywał trofea, pod jego wodzą zwyciężono Tatarów (23—28). Król, pomny jego czynów, ofiarował mu wieś Tyśmienicę (29—30). Jemu jednemu król węgierski powierzył warowne grody (33—34). Jemu fortuna dała wszelkie dary: urodę i królewską postawę (36—38). Jego wielki rodzic Świdwa pokonał marchię saską (39—40). Brat kochający, zgodny, służący światłymi radami, dwaj bratankowie, których chwałę głoszą nasze czasy (41—44), małżonka, godna, szlachetna Anna, matka potomstwa (45—46), córka zaręczona z księciem Kazimierzem (47—48).

Od w. 49 przechodzi autor do comploratio, w której opisuje jego śmierć i usprawiedliwia się, że nie starcza mu talentu na opisanie wielkich czynów zmarłego: lecz śmierć zabiła go i zmarł przed rokiem (49—50). Pragnę opisać jego czyny, ale nie mogę, bo przedmiot przewyższa moje zdolności, gdybym miał taki talent w sercu, uważałbym to za wielki dar bogów (51—54). Spodziewam się, że ruscy pisarze mogliby to opisać swoimi słowami, bo oni lepiej znają jego sławne czyny (55—56). Ledwie wydobywam słowa z gardła, chcę przemówić, ale blednę (57—58). Oto smutna śmierć rozpostarła skrzydła i niesprawiedliwie zamknęła mu życie, w r. 1444, 17 października, w dzień jedenastu tysięcy dziewic, w środku nocy, we wsi Tyśmienicy (59—66). Tego się nie spodziewałeś, gdy przygotowywałeś wesele córce i zamierzałeś podjąć tarczę przeciw Turkom i wiarołomnym Wołochom, tego samego dnia dotknął cię los i umarłeś

---

[34] *Vinc.* 50: *tribus ante quater mensibus occubuit.*

(67–74). Żona kochająca nie była przy tobie, późno dowiedziała się o twojej śmierci, upadła półżywa (75–76). Córka uderza się w ramiona, nie mogąc znieść śmierci ojca (77–78). Stary brat prosi o grób dla siebie, wszyscy rozpaczają i płaczą (80–82).

Teraz zaczyna się consolatio, wezwanie do modlitwy: rycerze módlcie się do Boga, duchowni przepraszajcie Boga za jego winy, niech jego dusza dostanie się do nieba (83–89). Następuje znowu jak w utworze poprzednim podpis autora: „To epitafium napisał skromnym wierszem Marcin ze Słupcy swoim karkołomnym stylem" (? naufrago sensu suo, 89–90).

Marcin ze Słupcy nie doczekał się dotychczas osobnego opracowania, w formie najdrobniejszego bodaj artykułu, poświęconego jemu samemu. Tylko wspominają go uczeni, omawiający łacińską twórczość w polskim średniowieczu: Pilat[35], Bruchnalski[36], Plezia[37], Nowak-Dłużewski[38], Zabłocki[39], powtarzając w paru słowach informacje za Brücknerem. Jeden Nowak-Dłużewski dał krótką charakterystykę obu epitafiów, nie dorzucając jednakże żadnych wiadomości nie znanych Brücknerowi. Dopiero S. Skimina w pracy o Persjuszu w Polsce[40] zwrócił uwagę na to, że Marcin w epitafium na cześć biskupa Łaskarza wcielił do swego utworu 19 miejsc z *Satyr* Persjusza, częściowo w dosłownym brzmieniu, częściowo nieznacznie je przerabiając w zależności od potrzebnego mu sensu. „Zapożyczał zaś począwszy od pojedynczych wyrazów, poprzez ich zespoły i części szeregów rytmicznych, jak pentemimeres i klauzule, aż do całych wierszy"[41].

Po dokładnym przebadaniu obu epitafiów okazuje się jednak, że epitafium Łaskarza oprócz wspomnianych zapożyczeń z Persjusza[42],

---

[35] R. Pilat, *Historia literatury polskiej w wiekach średnich*, t. I cz. II, opr. S. Kossowski, Kraków 1926, s. 88–89.

[36] Bruchnalski, *Łacińska i polska poezja w Polsce średniowiecznej*, PAU Encyklopedia polska, t. XXI, dział XVIII, cz. I, Kraków 1935², s. 12.

[37] M. Plezia, Wstęp do: *Najstarsza poezja polsko-łacińska*, Wrocław 1952, s. XLI, Biblioteka Narodowa S. I. nr 141.

[38] Nowak-Dłużewski, *o. c.* s. 72.

[39] Zabłocki, *Polsko-łacińskie epicedium*, s. 69.

[40] S. Skimina, *Persjusz w Polsce*, Toruń 1952, s. 11–14, Tow. Naukowe w Toruniu, Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego IV 1.

[41] *O. c.* s. 11.

[42] *Lasc.* 5 – Pers. 5,117; *Lasc.* 7 – Pers. 2,57; *Lasc.* 8 – Pers. 5,62; *Lasc.* 11 – Pers. 2,35; *Lasc.* 12 – Pers. 1,80; *Lasc.* 13 – Pers. 1,33; *Lasc.* 14 – Pers. 4,37 i 6,46; *Lasc.* 15 – Pers. 1,126; *Lasc.* 16 – Pers. 2,5; *Lasc.* 17 – Pers. 2,45; 1,43; 2,42; *Lasc.* 30 – Pers. 2,59–60; *Lasc.* 32 sq. – Pers. 3,104; *Lasc.* 34 – Pers. 2,32; *Lasc.* 37 – Pers. 3,115; *Lasc.* 40 – Pers. 5,31; *Lasc.* 41 – Pers. 3,113; 3,101; *Lasc.* 42 – Pers. 3,107; Lasc. 43 – Pers. 3,108; 3,113; Lasc. 47 – Pers. 4,8. Tu i dalej przytaczamy tylko miejsca; szczegółowo będą one wyzyskane w wydaniu Marcina ze Słupcy.

ma 16 podobnych similiów z *Ilias Latina*[43], 7 z *Eklog* i 3 z *Eneidy* Wergilego[44], 6 z anonimowej *Palaestra Christi*[45], oraz ewentualnie 2 lub 3 z *Metamorfoz* Owidiusza[46], dwa z *Epitafium na cześć Jagiełły* pióra Grzegorza z Sanoka[47]. Natomiast przy układaniu epitafium Wincentego posłużył się Marcin całkiem innymi autorami, a mianowicie notujemy tu trzydzieści kilka similiów z Owidiusza (najwięcej z *Tristiów*[48], potem z *Metamorfoz*[49], z *Amores*[50], z *Epistulae ex Ponto*[51], z *Heroid*[52], z *Ars amandi*[53]), a także po jednym zapożyczeniu z *Eneidy*[54], z Siliusa Italikusa[55], z *Ilias Latina*[56],

---

[43] *Lasc.* 20 — *Ilias Latina* (wyd. w zbiorze *Poetae Latini minores*, rec. F. Vollmer, II, Leipzig 1913, s. 3 i n.,) 878; *Lasc.* 29 — *IL* 1062; *Lasc.* 35 — *IL* 29; 1052; 1053; *Lasc.* 37 — *IL* 1068; *Lasc.* 38 — *IL* 1057—1058; *Lasc.* 39 — *IL* 1017; 28; *Lasc.* 40 — *IL* 846; 1018; *Lasc.* 44 — *IL* 526; 529 (= 546, 797); *Lasc.* 46 — *IL* 517; *Lasc.* 47 — *IL* 802; *Lasc.* 48 — *IL* 209.

[44] *Lasc.* 2 — Verg. *Aen.* IV 258; *Lasc.* 19 — Verg. *Aen.* VIII 486; *Lasc.* 24 — Verg. *Ecl.* 1,12; *Lasc.* 25 — Verg. *Ecl.* 1,43; *Lasc.* 30 — Verg. *Ecl.* 4,6; *Lasc.* 31 — Verg. *Ecl.* 7,45; 48; *Lasc.* 36 — Verg. *Ecl.* 1,63; *Lasc.* 46 — Verg. *Aen.* IX 770; *Lasc.* 54 — Verg. *Ecl.* 1,2.

[45] W. 10, 50 bis, 52, 53, 54; *Palaestra Christi* jest to średniowieczna heksametryczna wersja apokryficznej ewangelii Nikodema (inc.: *Sceptritenentis apex arat mea Clio Palestram*), utwór ten nie jest wydany w całości drukiem, więc na razie dało się sprawdzić zależności z Marcinem tylko na podstawie fragmentów przedrukowanych przez Brücknera. Utwór mieścił się także w opisywanym zaginionym kodeksie Jana ze Słupcy, nie ulega więc wątpliwości, że Marcin dobrze go znał.

[46] *Lasc.* 18 — Ov. *Met.* I 734; *Lasc.* 35 — Ov. *Met.* VI 248; *Lasc.* 47 — Ov. *Met.* V 9 itp.

[47] *Lasc.* 2 — Greg. *Jag.* 101; *Lasc.* 50 — Greg. *Jag.* 111.

[48] Tu podano czasem kilka miejsc z Owidiusza, co tłumaczy się tym, że te same zwroty powtarzają się u tego poety po więcej razy. *Vinc.* 1 — Ov. *Trist.* V 26 (3), 5; *Vinc.* 4 — *Trist.* I 3,34; I 6,36; V 5 (6); 16; *Vinc.* 6 — *Trist.* V 3 (4), 26; *Vinc.* 15 — *Trist.* IV 10,59; *Vinc.* 25 — *Trist.* V 13 (14), 8; *Vinc.* 27 — *Trist.* II 6; *Vinc.* 29 — *Trist.* I 1,17; *Vinc.* 33 — *Trist.* II 495; *Vinc.* 50 — *Trist.* IV 10,10; *Vinc.* 51 — *Trist.* III 1,33; *Vinc.* 52 — *Trist.* I 5,56; *Vinc.* 59 — *Trist.* I 31; I 11,23; *Vinc.* 66 — *Trist.* I 3,48; II 190; *Vinc.* 69 — *Trist.* V 2,41; *Vinc.* 75 — *Trist.* I 3,17; *Vinc.* 81 — *Trist.* I 3,23; *Vinc.* 82 — *Trist.* I 3,18.

[49] *Vinc.* 41 — Ov. *Met.* II 562; *Vinc.* 57 — *Met.* II 282; Vinc. 58 — *Met.* II 483; II 775; *Vinc.* 59 — *Met.* X 726; *Vinc.* 67 — *Met.* IX 155; *Vinc.* 68 — *Met.* I 658; *Vinc.* 87 — *Met.* IV 220.

[50] *Vinc.* 24 — Ov. *Am.* III 7,28; *Vinc.* 26 — *Am.* I 2,36; *Vinc.* 59 — *Am.* II 9,41.

[51] *Vinc.* 25 — Ov. *Ep. Pont.* II 3,60; *Vinc.* 29 — *Pont.* IV 6,43; IV 15,1; *Vinc.* 36 — *Pont.* IV 13,32; *Vinc.* 45 — *Pont.* II 8,43.

[52] *Vinc.* 1 — Ov. *Her.* 15,273; *Vinc.* 69 — *Her.* 16,234 (*Heroidy* dostarczyły tu mało miejsc, bo temat odmienny nie pozwolił ich obficiej w epitafium wyzyskać).

[53] *Vinc.* 5 — Ov. *Ars* I 13; Vinc. 11 — Ov. *Ars* I 161.

[54] *Vinc.* 13 — Verg. *Aen.* I 749.

[55] *Vinc.* 67 — Sil. 5,61.

[56] *Vinc.* 19 — *Il. Lat.* 1022.

i aż cztery z Grzegorza z Sanoka *Epitafium Jagiełły*[57], jedno z Adama Świnki *Epitafium Zawiszy*[58]. Podobne zapożyczenia całych zwrotów i wierszy z autorów starożytnych znamy już z epitafiów Świnki na cześć Zawiszy i na cześć królewny Jadwigi, które powstały kilkanaście lat przed utworami Marcina[59]. Świnka jednak przepisywał te zwroty dosłownie, wplatając je w swoje poematy na wzór centonu. Marcin natomiast stosuje w większości przypadków całkiem inną technikę: otóż dostosowuje on i przerabia te wiersze antyczne do swoich potrzeb. Ilustruje to parę przykładów:

Lasc. 5 — Pers. 5, 117: *astutam vapido servas sub pectore vulpem* (chytrego lisa hodujesz w przewrotnym sercu) — Marcin chcąc tę wadę przemienić w zaletę biskupa, pisze: *astutam vapido futas sub pectore vulpem* (chytrego lisa odrzucasz w sercu).

Lasc. 13 — Pers. 1,33: *rancidulum quiddam balba de nare locutus* — nagana znowu zostaje zamieniona na pochwałę: *rancidulum nullum balba de nare locutus.*

Lasc. 24 — Verg. *Ecl.* 1,12: *en ipse capellas... ago* — Marcin zmienia znaczenie *capellae* 'kozy' na *capellae* 'kaplice, kościoły', pisząc: *en ipse capellas sistis.*

Lasc. 31 — Verg. *Ecl.* 7,48: *turgent in palmite gemmae* — Marcin chcąc odmalować żal przyrody po śmierci biskupa, pisze: *tabent in palmite gemmae.*

Vinc. 27 — Ov. *Trist.* II 6: *omine non fausto* — Marcin zmienia sens na odwrotny: *omine sub fausto.*

Nie ustrzegł się przy tym różnych błędów, np. *Lasc.* 7, gdy Persjusz 2,57 pisze: *somnia pituitā... purgatissima* (sny wolne od flegmy, czyli od przykrości płynących z przejedzenia), Marcin pisze somnia pituită, zamieniając ablativus rzeczownika na przymiotnik, przydawkę do *somnia*, w znaczeniu 'sny nieskromne' (jak na to wskazuje glosa *superflua* i dalszy kontekst[60]).

Tekst obu epitafiów jest wyjątkowo skażony i popsuty, ale na szczęście w wielu wypadkach możemy go poprawić na podstawie tych właśnie cytatów autorów starożytnych. Zostaje jednak wiele miejsc zupełnie niezrozumiałych, których nie ratują nawet glosy łacińskie i polskie rękopisu, przytoczone, niestety, tylko w wyborze przez Brücknera. Szczegółowszą ich analizę zostawiamy do osobnego wydania epitafiów.

---

[57] *Vinc.* 45 (i 60) — Greg. *Jag.* 71; *Vinc.* 55 — *Jag.* 95; *Vinc.* 62 — *Jag.* 102; *Vinc.* 89—90 — *Jag.* 113.

[58] *Vinc.* 1 — Świnka, *Zaw.* 4.

[59] Por. Adami Porcarii *Epitaphium Zavissii Nigri et Hedvigis Wladislai Jagellonis filiae*, ed. Ch. Weyssenhoff, Varsoviae 1961, s. 14 sqq.

[60] Por. Skimina, *o. c.* s. 11.

W każdym razie widać, że epitafium na cześć Wincentego z Szamotuł, w którym autor nie nadużywa tak bardzo zniekształconych cytatów i niezrozumiałych, wyszukanych słów, jak w epitafium ku czci Łaskarza, jest o wiele łatwiejsze do zrozumienia i przez to także zręczniejsze i lepsze literacko, niewątpliwie dzięki późniejszej lekturze innych, lepszych autorów.

Wróćmy jednak do tych dziwacznych wyrazów Marcina: niezależnie od tego, że wiele z nich jest zepsutych, tzn. źle odczytanych przez Brücknera, wiele także na pozór tylko robi takie wrażenie, a wyjaśnia się dobrze po porównaniu ze średniowiecznymi słownikami, np. Jana de Balbis *Catholicon*, i dziełami leksykograficznymi, np. Jana z Garlandii *Synonimami* i *Ekwiwokami*, wraz z komentarzem do nich. I tak np. *Lasc* 7: *prostantem Thayda futas* — Garl. *Synon.*[61] fol. i II[a] *Thays est nomen pessime meretricis, et ponitur... pro qualibet meretrice*; *Lasc.* 19: *exuviis amicis* — ib. fol. m III[a]: *item exuviae dicuntur vestes antique et detrite, que non valent amplius ad induendum.* Zresztą obeszłoby się nawet bez przeglądania tych dzieł, gdyż zrobił to już za nas glosator rękopisu (zapewne sam Marcin lub Jan ze Słupcy), podając w przytoczonych wyżej wypadkach glosy: *meretrices respuis* i *antiquis vestibus vestisti.* W wielu innych miejscach glosy łacińskie i polskie ułatwiają zrozumienie i ewentualnie poprawienie tekstu, ale wiele miejsc pozostaje jeszcze nie wyjaśnionych. Wydaje się, że mamy prawo do uzdrawiania wielu popsutych lekcji, pochodzących z błędnego odczytania Brücknera. Uczony ten sam przecież przyznaje, że przepisał te teksty pospiesznie i nie skolacjonował ich powtórnie z oryginałem. Ponadto nie był filologiem klasycznym i wiele rzeczy mógł dlatego pomylić. Możemy tu porównać wydania dwu innych tekstów, które przepisał z tego samego rękopisu, a mianowicie *Metrificale* Marka z Opatowca i *Epitafium Jagiełły* Grzegorza z Sanoka. *Metrificale*, które również nie zachowało się w żadnym innym odpisie, wydał Gansiniec w r. 1960[62] na podstawie tylko tej editio princeps Brücknera, przy czym w 158 wierszach (dystych elegijny) wprowadził około 72 swoich poprawek do tekstu, niezbędnych do jego zrozumienia. Utwór Grzegorza z Sanoka wydała w r. 1961 Cz. Ochał-Pirożyńska[63]; zachował się on jednak poza tym u Długosza i w istniejącym rękopisie biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego Q I 380, dlatego wydawczyni mogła oprzeć się na rękopisach zachowanych, lekcje naszego kodeksu wciągając tylko jako materiał porównawczy do aparatu krytycznego. Z tego aparatu widać, że kodeks, który miał Brückner, albo kopia Brücknera, około 50 razy zmienia brzmie-

---

[61] Wg wydania Coloniae 1495.

[62] Por. przypis 29.

[63] Grzegorz z Sanoka, *Epitafium Jagielly*, wyd. Cz. Ochał-Pirożyńska, Eos LI 1961, s. 338—342.

nie wyrazów na błędne, raz opuszcza jeden wyraz, cztery razy niepotrzebnie dodaje wyrazy zbędne. Przez analogię można by dojść do wniosku, że i w epitafiach Marcina wypadnie zapewne wprowadzić kilkadziesiąt poprawek do tekstu. Nie można jednak zapominać, że zarówno *Metrificale* Marka, jak i *Epitafium* Grzegorza były utworami przepisanymi już skądinąd do naszego rękopisu, że więc już w samym rękopisie mogły zawierać sporą ilość błędów, powiększoną potem tylko przez Brücknera. Natomiast utwory Marcina, wpisane do rękopisu przez jego krewniaka, i na pewno odczytane przez samego autora, który był współwłaścicielem kodeksu, z pewnością przedstawiały właściwy tekst w takim stanie, w jakim go sporządził sam autor. Dlatego musimy być dużo ostrożniejsi we wprowadzaniu poprawek i ograniczyć się tylko do najkonieczniejszych do zrozumienia tekstu, przyjmując błędy wynikające tylko ze złych odczytów Brücknera.

Pozostaje jeszcze kwestia metryki obu utworów: nie różni się ona zasadniczo w niczym od współczesnych Marcinowi epitafiów Świnki czy Grzegorza z Sanoka. Iloczas wyrazów jest całkiem dowolny, prawidłowy jest on jedynie w wierszach czy zwrotach, przepisanych w całości z autorów starożytnych czy z *Palestry*. Co do innych wierszy możemy tu powtórzyć słowa Sinki o iloczasie epitafiów Adama Świnki: *vitiorum numero numerum versuum superavit*[64]. We wszystkich heksametrach stosuje cezurę penthemimeres, z jednym tylko wyjątkiem *Lasc.* 10 trithemimeres + hephthemimeres, ale to w wierszu, przepisanym bez żadnych zmian z *Palestry*[65]. Nie uznaje też elizji, dopuszczając siedem rozziewów w epitafium Łaskarza[66] i piętnaście w epitafium Wincentego[67]. Kilkakrotnie stosuje homoeoteleuta[68]. Brak półtorej stopy w wierszu *Lasc.* 49 (*arma tua ligant* — ⏑ ⏑ *funebria busto*) na pewno pochodzi z opuszczenia Brücknera, a nie z omyłki autora. Tak więc poza tym ostatnim wypadkiem metryka nie może nam nic pomóc w korygowaniu złych lekcji.

Za to na pewno niejedno dałoby się poprawić po przeczytaniu całej *Palaestra Christi* i ewentualnie innych utworów heksametrycznych, które znajdowały się w opisywanym kodeksie. Są to jednak rzeczy w większości niedrukowane, dlatego dotarcie do ich rękopisów nastręcza trudności. Żadnych natomiast wyników nie można spodziewać się po zbadaniu autorów późniejszych od Marcina, gdyż po prostu nikt go nigdy nie czytał.

---

[64] T. Sinko, *De duobus Adami Porcarii carminibus*, Eos VII 1902, s. 140.

[65] *Hespereis at Phebus equos aquaverat undis.*

[66] *Lasc.* 4, 6, 14, 25, 43, 51, 52.

[67] *Vinc.* 12, 22, 23, 25, 47, 52, 57, 62, 63, 76 bis, 83, 85, 88, 89.

[68] Lasc. 1: *mileno — seno*; 9: *pulsis — tenebris*; 26: *cachexim — naxim*; 27: *patule — veste*; Vinc. 29: *dominus — actus*; 42: *candens — vigens*; 52: *spiritum — meum*; 74: *leto — tuo*; 85: *viri — cleri*; 86: *culpa — sua*; 87: *subeat — cernat.*

Utworów swoich w żaden sposób nie opublikował, wieki całe leżały w nieczytanym rękopisie. Przed Brücknerem nikt nie wiedział nawet o istnieniu poety Marcina ze Słupcy.

Po tym stosunkowo obszernym omówieniu epitafiów Marcina należałoby chociaż parę słów poświęcić trzeciemu jego utworowi — sekwencji na cześć jego patrona, św. Marcina. I ona również pięćset lat przeleżała w zapomnieniu, dopiero w r. 1964 odkrył ją H. Kowalewicz w rękopiśmiennym graduale muzeum kapitulnego w Tarnowie z roku ok. 1526, i mógł rozpoznać jej autora z akrostychu, umieszczonego w pierwszych literach zwrotek: *MARTINVS DE SLVPCZA*. I ten utwór zachował się do dzisiaj w jednym tylko odpisie, i to chyba bardziej jeszcze skażony niż odpisy epitafiów dokonane przez Brücknera, gdyż większość zwrotek (jest ich 10) jest prawie zupełnie niezrozumiała. O zepsuciu tekstu świadczy także przemieszczenie jednej z liter akrostychu do niewłaściwej strofy, ale wydawca nie odważył się tego poprawić z obawy przed większym jeszcze zniekształceniem. Według Kowalewicza[69] nie można jednak odmówić Marcinowi oryginalności i własnego stylu. Zwłaszcza widoczne jest to w samej formie tej sekwencji, odbiegającej od ogólnie przyjętych schematów poetyckich. Jest to forma tzw. sekwencji przejściowej; rymy są w niej dwuzgłoskowe, niekiedy nawet tylko zaznaczone asonansem. Trudno także odkryć, na czym autor tu się wzorował, z czego przepisywał dziwaczne słowa i wyszukane zwroty; nie są to ani *Pismo święte*, ani życiorys św. Marcina ze *Złotej legendy* Jakuba de Voragine, ani żywot św. Marcina Sulpicjusza Sewera, ani tegoż autora dialogi, ani Wenancjusza Fortunatusa czy Paulina Petricordiae heksametryczne żywoty św. Marcina lub utwory o tym świętym Grzegorza z Tours. Dlatego sekwencja ta wymagać będzie jeszcze wielu badań i zabiegów, zanim będzie można ją wydać w zrozumiałej i jako tako poprawnej postaci.

Tyle na razie da się powiedzieć o twórczości Marcina ze Słupcy; bardzo mało prawdopodobne jest, że kiedykolwiek odnajdzie się jakiś nowy jego utwór albo nowy odpis któregoś z trzech utworów znanych. Dlatego też badania nad tym autorem powinny iść w kierunku ewentualnego odszukania większej ilości danych, dotyczących jego życiorysu oraz wzorów, które naśladował w swych utworach, aby móc sporządzić ich nowe, poprawne wydanie[70].

Kraków

---

[69] Kowalewicz, *Zasób, zasięg*, s. 101.

[70] Wydanie takie planujemy w osobnej publikacji.

DE MARTINO DE SLUPCA POETA LATINO, AETATIS LITTERARUM RENASCENTIUM PRAECURSORE POLONO

Summarium

Martinus de Slupca baccalaureus et magister artium Studii Generalis Cracoviensis, qui saeculo quinto decimo medio floruit, usque ad a. 1892 omnibus fere ignotus fuit. Anno 1892 Alexander Brueckner epitaphia eius duo in libro quodam manu scripto invenit. Anno autem 1964 Henricus Kowalewicz aliud quoddam eiusdem auctoris carmen – sequentiam in honorem s. Martini – repperit.

Martinus in oppido Poloniae Maioris, quod Slupca vocatur, patre Alberto (seu Olbrachto) cive urbano ortus est. Plura de familia eius cognovisse nondum contigit. A Bruecknero Ioannis de Slupca, clerici Gnesnensis dioecesis, qui codicem, cui Martini epitaphia inserta erant, exaravit, patruus et praeceptor fuisse asserebatur. Sed singulis, quae ad Ioannis ac Martini vitae momenta pertinerent, perscrutatis Martinus aetate minor fuisse quam Ioannes nobis quidem visus est neque verisimile putamus eum Ioannis patruum et praeceptorem esse potuisse. Poeta noster anno 1436 in numerum studiosorum Universitatis Cracoviensis relatus est, qua in Universitate a. 1437 baccalaurei, anno 1441 magistri artium gradum adeptus est; anno 1446 in Slupca morabatur, anno 1456 Ovidii *Heroidas* in studio Generali Cracoviensi praelegit. Haec de vita Martini cognosci possunt.

Quod ad scripta eius attinet – epitaphia duo, quorum alterum in honorem Andreae Lascarii episcopi Posnaniensis, alterum in honorem Vincentii de Szamotuły, castellani Miedzyrecensis, composuit, a Bruecknero in codice Bibliothecae Imperatoriae Petropolitanae Lat. XVII Qu 18 inventa sunt. Qui codex, ad Bibliothecam comitum de Załuski olim pertinens, deinde Petropolim translatus, post prius autem bellum illud maximum, quo orbis terrarum concussus est, eidem Bibliothecae comitum de Załuski Varsoviam remissus est. Sed posteriore bello maximo a Germanis incendio, quo Bibliothecae comitum de Załuski atque comitum de Krasiński combustae sunt, pessum est datus. Codicem Alexander Brueckner annis 1446–1447 duabus exaratum fuisse manibus putavit. Quibus ex manibus unam statuit Ioannis de Slupca clerici fuisse codicemque vidit multa variorum poemata continuisse: *Palaestram Christi*, *Metrificale* Marci de Opatowiec, Theodulum, Ovidii *de arte amandi*, *Remedia amoris*, *Heroidas*, Gregorii de Sanok *Epitaphium Wladislai Jagellonis*, alia. Utroque in epitaphio Martinus dicendi genere inflatiore quodam, oratione inquinata, verbis consulto obscuratis iustoque ornatioribus parumque perspicuis usus est. Martini epitaphia, quorum liber manu scriptus deperiit, nullis in aliis codicibus leguntur. A Bruecknero autem descriptum exemplar permultis mendis abundat vitiisque. Sed nos Martini epitaphiis pervestigatis poetam intelleximus in carmine, quo Lascarium laudavit, permultis locis ex auctoribus antiquis, Persio, Vergilio, Ovidio, *Iliade Latina*, sed et ex poemate illo anonymo, quod *Palaestra Christi* inscribitur, haustis, usum esse; in carmine autem in honorem Vincentii conscripto Ovidium, Vergilium, Silium Italicum, *Iliadem Latinam* imitatus esse deprehenditur. Sed iam ante Martinum Adamus Porcarius verba versusque integros ex antiquis poetis depromptos carminibus suis centonis instar inseruit atque ad verbum fere descripsit; noster vero alia usus est versus priorum imitandi ratione, nam verba auctorum antiquorum et permutare ausus est et suo usui adaptare. Qui auctorum loci ad Martini textum a Bruecknero traditum, obscurum corruptumque sanandum non minus valent quam glossae libro manu scripto, qui Bruecknero in manibus fuit, insertae. Sequentiam in s. Martini honorem compositam Henricus Kowalewicz e graduali manu scripto, quod in museo

capituli Tarnoviensis asservatur, annoque 1526 fere confectum est, eruit. Sequentia decem constat strophis, quarum litteris primis tamquam acrosticho verba releguntur: MARTINUS DE SLVPCZA. Sequentiae textus adeo corruptus atque obscunus est ut multis locis vix intelligi possit. Ceterum quamquam desperari non potest fore ut Martini praeterea nova quaedam carmina inveniantur atque ad carminum corpusculum accedant, tamen iam ea quae possidemus digna sunt quae recenseantur novaque editione uno corpusculo divulgentur, quod alio tempore conficiendum nobis proposuimus.

Eos LXIII 1975

ERASME DE ROTTERDAME ET MARSILE FICIN SON MAÎTRE

Par

MARIA CYTOWSKA

Bien que l'on ne connût pas le grec, le nom de Platon[1] et celui de son grand maître Socrate n'avaient pas disparu de la conscience de l'homme médiéval d'Europe occidentale. On rencontrait ces noms dans les manuels scolaires (p. ex. dans les grammaires), on les retrouvait dans les textes lus à cette époque, on les entendait même prononcés (bien que dans diverses interprétations) du haut des chaires.

Malgré l'absolue supériorité d'Aristote, la lecture de Macrobe, d'Apulée, de Boèce, de saint Ambroise, de saint Jérôme et surtout d'Augustin et de Cicéron frayait la voie à un réveil d'intérêt pour la philosophie de Platon. Un climat platonicien régnait à la célèbre école de Chartres[2]. La peinture peut, à côté de la littérature, témoigner de la continuité des traditions platoniciennes en Europe occidentale et plus précisément de la conscience de ces traditions. C'est ainsi p. ex. qu'une fresque conservée à la Pinacothèque de Ferrare et qui représente l'Apothéose de saint Augustin, montre le saint entouré des représentants de la sagesse chrétienne (Moïse, saint Paul, saint Jean l'Evangéliste, saint Jérôme) mais aussi d'Aristote, de Platon, de Socrate et de Sénèque.

Les textes de *Timée*, *Phédon*, *Ménon* traduits en latin[3] étaient au moyen âge également étudiés. Mais c'est Aristote qui règne toujours en premier lieu parmi les philosophes. Dante le place dans son "Inferno"[4] en tête des

---

[1] Cf. E. Hoffmann, *Platonismus und Mittelalter*, Vorträge d. Bibl. Warburg III 1926, p. 17–82; E. Garin, *L'umanesimo italiano, filosofia e vita civile nel Rinascimento*, Bari 1965, trad. pol.: *Filozofia Odrodzenia we Włoszech*, Warszawa 1969, p. 22 et suiv.; R. Marcel, *Marsile Ficin*, Paris 1958, p. 10–11, 31–50; A. Renaudet, *Préréforme et humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie*, Paris 1953.

[2] Marcel, *o. c.* p. 81.

[3] Garin, *o. c.* p. 40. Rappelons pour mémoire que les traductions de Platon avaient pour auteurs: Chalcidius (IVe siècle), *Le Timée*; Aristippe de Catane (1157?), *Le Phédon*, *Le Ménon*. Ces traductions ont été publiée dans le *Corpus Platonicum Medii Aevii*, sous la direction de R. Klibansky, Londres, Institut Warburg; *Ménon*, éd. V. Kordeuter, 1940; *Phédon*, éd. L. Minio Patuello, 1950; *Timée*, éd. J. H. Waszink, 1962.

[4] Dante, *Divina Commedia*, „Inferno" IV 130 et suiv.:

philosophes, recevant les hommages de Socrate et de Platon. Il a manqué de la place pour eux au ciel[5]; Béatrice et Dante y remarquent en effet Thomas d'Aquin et avec lui d'autres aristotéliciens: Albert le Grand, Pierre Lombard, Paul Rose, Bède le Vénérable, Richard de Saint-Victor et Siger de Brabant. Pétrarque enfin, n'hésite pas en 1352, dans le *Trionfo della Fama*[6] de placer Platon en tête des philosophes. Mais lui aussi, bien que se faisant dans ses oeuvres, l'ardent défenseur de l'autorité de Platon, connaissait ses écrits plutôt par l'intermédiaire des auteurs latins et des traductions médiévales[7] qui se trouvaient à sa portée.

Platon que Pétrarque appelait après Cicéron „le prince des philosophes" devint enfin plus largement accessible au monde latin grâce aux traductions[8] de ses *Dialogues* et de ses *Lettres* dues à: L. Bruni, Decembrio, élève de Chrysolaras, Cassarini, Rinuccio, Lippi da Colle, Politien, Dati ainsi qu'à Georges de Trébizonde (dans la traduction par ce dernier des *Lois* (1450—1451) Bessarion, „platonicien guerroyant", auteur de l'oeuvre *In calumniatorem Platonis*, repéra 259 fautes[9]). Les premiers traducteurs de Platon étaient donc soit des Grecs byzantins que les événements politiques avaient obligés de séjourner en Italie, soit leurs disciples qu'ils avaient formés sur le sol italien. Ils n'eurent cependant pas l'ambition de traduire en latin toutes les oeuvres de Platon.

Ce fut comme on sait Marsile Ficin (1433—1499) qui entreprit cette tâche. L'édition princeps (Florence 1484) de Platonis *Opera* dans la tra-

---

Poiche' malzai un poco piu le ciglia
Vici l'maestro di color che sanno
Seder tra filosofica famiglia
Tutti l'ammiran tutti nor li fanno
Quidi vid'io e Socrate e Platone
Che'nnanzi agli altri piu presso gli stanno.

[5] Dante, *Divina Commedia*, „Paradiso" X 97 et suiv.

[6] Petrarca, *J. Trionfi, Trionfo della Fama* III 4—8:

Volsimi da man manca; e vidi Plato
Che in quella schiera, anda piu presso, al segno,
Al quale aggiunge, a chi dal cielo e dato.
Aristotele poi piu d'alto ingegno.

[7] Cf. Garin, *o. c.* p. 40; Marcel, *o. c.* p. 77 et suiv.

[8] Cf. Marcel, *o. c.* p. 381, où on cite les traductions de Platon par: L. Bruni, *Le Phédon* (1404), *Le Gorgias* (1409), *Le Phèdre* (1424), *Apologie de Socrate* (1426), *Criton* (1427), *Lettre* (1427); LL. et P. C. Decembrio, *La République* (1441); A. Cassarini, *La République* (1447), *Erixias* (1440), *Axiochus*; A. Rinuccio, *Criton* (1423), *Euthyphron, Axiochus* (1443); L. Lippi da Colle, *Ion*; A. Politianus, *Charmide*; A. Dati, *Alcyon* (*apocryphe*); G. de Trébizonde, *Le Parménide, Les Lois, L'Epinomis* (1450—1451).

[9] Cf. Marcel, *o. c.* p. 365, p. 408.

duction de Ficin eut au XVIe s. de nombreuses réimpressions[10], mit ces oeuvres à la portée de nombreux lecteurs qui ne connaissaient pas encore le grec, les encouragea à étudier cette langue. Les oeuvres théoriques publiées à l'époque, telles que l'oeuvre précitée de Bessarion *In calumniatorem Platonis* (1469) qui, de l'avis des savants, fournit à Ficin des arguments pour la création de sa propre doctrine, incitaient également à étudier Platon. Avec Ficin, auteur des oeuvres *De christiana religione* (Florence 1476), *Theologia Platonica* (Florence 1482), *Commentaria in Platonem* (Florence 1496), qui fut ordonné prêtre, c'était somme si Platon était entré dans l'Eglise alors que l'académie Platonicienne (Academia Platonica) de Florence serait en quelque sorte consacrée. Caractéristiques sont également les paroles que Ficin insère au début de son ouvrage *Platonica theologia De immortalitate animorum*[11]: „in omnibus quae aut hic aut alibi a me tractantur, tantum assertum esse volo, quantum ab ecclesia comprobatur".

Ficin est l'auteur d'une thèse[12] sur la révélation éternelle du Verbe — *Logos*. Selon lui, les principes de la *pia philosophia* sont révélés aussi bien par la *Bible* que par les écrivains de temps plus reculés. La *pia philosophia* identique à la *docta religio*, signifie la conscience de la liaison de tout avec Dieu. Elle commande d'aspirer à se connaître soi-même en connaissant Dieu et à connaître Dieu en se connaissant soi-même. De l'avis de Ficin, l'éternelle et immuable vérité présentée par des symboles dans les théologies poétiques primitives a été expliquée sous l'angle philosophique par Platon et révélée par le Christ. *Deus humanae contemplationis lux simul et oculus aide* à la connaître. La foi en le Verbe — *Logos* se révélant éternellement permet à Ficin de chercher une analogie entre Moïse et Platon[13] et à voir une parallèle entre le Christ et Socrate[14] (*Confir-*

---

[10] Marcel, *o. c.* p. 747: „Essai de Bibliographie Ficinienne"; cf. encore p. 12. 13, 252 où on cite l'opinion de critiques sur la traduction de Platon par Marsile Ficin,

[11] Marsile Ficin, *Theologia Platonica*, éd. R. Marcel, I—III, Paris 1964—1970.

[12] Sur la philosophie de Marsile Ficin cf. magistral ouvrage de Marcel, *Marsile Ficin*, et encore E. Garin, *o. c.* p. 125 et suiv.

[13] *Concordia Mosis et Platonis* avec la dedicace pour Filippo Buonacorsi di San Gemigniano se trouve dans la *Correspondance* I 866, cité par Marcel, *o. c.* p. 489; cf. encore p. 629.

[14] Cf. Marcel, *o. c.* p. 625: „De Socrate, par contre, Ficin nous a laissé un portrait qui mérite toute notre attention. A l'exemple de saint Justin, il a établi entre Socrate et le Christ un parallèle qui avait fait fortune et avait acquis au maître de Platon la faveur quasi universelle des chrétiens des premiers siècles". Cf. encore p. 625 note 2, où Marcel cite les études sur Socrate et l'église chretienne des premiers siècles. Cette question a fait l'objet d'une serieuse étude de R. Marcel, „*Saint Socrate*", *patron de l'Humanisme*, Révue Internationale de Philosophie XVI 1951, fasc. 2. On trouve également ce problème chez C. Salutati dans son oeuvre *De fato*, Manuscrit de la Bibl. Vat., Vat. lat 2928, fol. 16r: „Socrates princeps nostrorum martyrum". Cité par Garin, *o. c.* p. 45.

matio Christianorum per Socratica). Ficin „vir inter Platonicos facile princeps"[15] s'est donc efforcé de concilier les opinions des philosophes antiques avec la religion chrétienne les fondant en un tout dans sa *docta religio*. Il démontre lui aussi, en dépit des controverses académiques des savants Grecs, tout comme plus tôt encore Filelfo et Bessarion, la concordance de certaines opinions d'Aristote et de Platon[16].

Pour les savants qui se sont penchés sur l'oeuvre d'Erasme de Rotterdam, il est important qu'aient séjourné au centre florentin de platonisme, grâce à l'un des premiers humanistes d'Angleterre William Schelling, ambassadeur près d'Innocent VIII, Thomas Linacre, William Grocyn, John Colet[17]. Erasme s'était lié d'amitié avec eux, surtout avec Colet, lors de son séjour en Angleterre, donc encore avant d'avoir fait la connaissance des humanistes italiens en Italie où il ne se rendit qu'en 1506. A l'école de Deventer, il devait également régner une atmosphère propice à la découverte des écrits de Platon, car du temps d'Erasme y enseignait Alexandre Hegius, élève de Rudolphe Agricola[18], formé en Italie, traducteur du dialogue *Axiochus*, attribué injustement à Platon (et qui suscita un intérêt exceptionnel). Agricola fut aussi l'auteur d'une biographie de Pétrarque, le premier admirateur de Platon en Occident.

Ainsi donc, avant de quitter le couvent, Erasme avait maitrîsé des rudiments de grec et s'orientait dans la littérature humaniste. Laurentio Valla[19] qu'il lisait assidûment devint son maître. Erasme ne fait pas qu'échanger avec ses amis les célèbres *Elegantiae linguae Latinae*; ils se prêtent encore des traductions latines d'auteurs grecs dues à la plume de Valla. Ainsi, bien que dans une[20] de ses lettres écrites plus tôt (Steyn,

---

[15] Cf. C. Landino, *Disputationes Camaldulenses*, Florence vers 1480, fol. 3r, cité par Marcel, *Marsile Ficin*, p. 197, 318.

[16] Marcel, *Marsile Ficin*, p. 286, 366–376; Garin, *o. c.* p. 70, 71, 97, 118.

[17] R. Marcel, *Les „decouvertes" d'Erasme en Angleterre*, Melanges Renaudet, Genève 1952, p. 117–123; Marcel, *Marsile Ficin*, p. 248, 535.

[18] G. J. Paderborn, *Rud. Agricola, sein Leben, seine Schriften*, Leipzig 1893; *Allgemeine deutsche Biographie*, I, Leipzig 1875–1912, p. 151–156; Erasmus Roterodamus, *Adagia* I 4, 39 („Quid cani et balneo"): „Extant pauca quaedam illius [Agricolae] monimenta, epistolae quaepiam, carmina item varii generis, Axiochus Platonis Latinus factus, Isocrates ad Demonicum versus". Cf. encore P. S. Allen, H. M. Allen, H. W. Garrod, *Opus epistolarum D. Erasmi Roterodami*, Oxford 1906–1958, *Ep.* I, 1 p. 2, Lettre à Botzheim: *Ep.* 23.

[19] Cf. Allen, *Ep.* 20, 23, 24, 26, 29, 34, 36, 81.

[20] Allen, *Ep.* 20: „Ego meos duces quos sequor habeo [...] In poematis Maronem, Horatium, Nasonem, Iuvenalem, Statium, Martialem, Claudianum, Persium, Lucanum, Tibullum, Propertium, authores habeo. In soluta oratione Tullium, Quintilianum, Salustium, Terentium. Porro in elegantiarum observantiis nemini aeque fidem habeo atque Laurentio Vallensi".

15 mai 1489) Erasme voit sans grande bienveillance les philosophes grecs et ne recommande comme modèles à imiter que les poètes et les prosateurs latins et son Valla préféré, il arrive bientôt à la conviction qu'une instruction solide doit être basée sur la connaissance de trois langues[21]: l'hébreu, le grec et le latin.

Les épopées de Homère faisaient partie, à part un manuel de grammaire grecque, des premières lectures grecques d'Erasme. Il suivait vraisemblablement en cela les indications de Quintilien qui recommandait de commencer l'étude du grec par cet auteur précisément. La compréhension des oeuvres de Homère n'était pas au début facile pour un élève insuffisamment préparé de l'école de Deventer. Aussi imitant les paroles d'une lettre de Pétrarque, Erasme se plaignait-il à un ami: „Ego quidem ita huius auctoris ardeo amore, ut cum intelligere nequeam, aspectu tamen ipso recreor ac pascor"[22]. Il fut déçu dans son espoir de trouver un maître de grec à Paris où Hermonymus de Sparte enseignait cette langue mais de telle façon que, selon Erasme, „neque potuisset docere, si voluisset, neque voluisset, si potuisset"[23]. Ainsi c'est donc grâce à un travail presévérant qu'Erasme parvint plus tard à connaître parfaitement la langue grecque. Il fut réellement „in hac parte litterarum prorsus autodidaktos"[24]. Les traductions d'auteurs grecs qu'il avait faites lui-même: les traductions publiées des tragédies d'Euripide[25] et la traduction faite avec son ami Thomas More des *Dialogues* de Lucien[26], lui servirent d'exercices de grec. Erasme a traduit également pour s'exercer les *Déclamations* de Libanios[27].

Lorsqu'en 1495 Erasme présenta sa première esquisse *Antibarbarorum libri*[28] à Robert Gaguin, le conseil: „Satiat diu continuata locutio. Consule eos, qui dialogos agunt. Plato, Cicero et alii nonnulli iuniores tibi autores erunt"[29] lui donnait en ce qui concernait Platon, encore certaines difficultés. Transformant l'oeuvre en dialogue d'après les indications de Gaguin,

---

[21] Allen, *Ep.* I, p. 7, *Ep.* 124, 136, 138, 139, 149, 159, 177, 188, 191, 192,193, 194, 197, 207, 272. Cf. encore: H. Dibbert, *Erasmus Griechische Studien*, Gymnasium LVII 1950, Heft 1, p. 55–71; M. Mann Philips, *Erasmus and the Classics*, [dans:] *Erasmus*, London 1970, p. 1–30.

[22] Allen, *Ep.* 131 (sept. 1500).

[23] Cf. Lettre à Botzheim, Allen, *EP.* I, 1, p. 7.

[24] Allen, *EP.* 3032.

[25] *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, I 1, Amsterdam 1969 (l'edition signalée par *ASD*), p. 193–359: *Euripidis Hecuba et Iphigenia Latinae factae Erasmo interprete*, éd. J. H. Waszink. Sur les traductions des auteurs greques par Erasme voir l'introduction de Waszink, p. 195–212.

[26] *ASD* I 1, p. 361–627: *Luciani dialogi*, éd. Chr. Robinson.

[27] *ASD* I 1, p. 175–192: *Libanii aliquot declamatiunculae*, éd. R. A. B. Mynors.

[28] *ASD* I 1, p. 1–138: *Antibarbarorum liber*, éd. K. Kumaniecki.

[29] Allen, *Ep.* 46.

Erasme choisit pour modèle le dialogue *De oratore* ainsi que le dialogue *Le Phèdre* de Platon.

A cette époque Erasme ne se sentait pas très sûr de lui en grec. Il n'y avait pas d'édition imprimée des écrits de Platon en grec (la première édition parut à Venise chez Alde en 1513 seulement), Erasme, adepte du grec de fraîche date, ne possédait sans doute pas non plus de manuscrits grecs de Platon, c'est pourquoi les citations grecques que le savant a insérées dans *Antibarbari* ne sont pas de sa propre traduction mais sont puisées dans la traduction de Ficin. La confrontation du texte de Ficin et de celui d'Erasme révèle irréfutablement que le savant hollandais était un lecteur assidu de ses traductions et qu'il les acceptait en cette première période sans réserve. Dans *Antibarbari*, se trouvent répétées après Ficin les paroles[30] de Socrate à Phèdre que l'on peut apprendre quelque chose non pas en admirant dans la solitude les charmes de la nature, mais en séjournant en ville et en parlant avec les gens: „Ignosce mihi, optime Phedre. Nam discendi cupidus sum. Agri vero et arbores nihil docere me possunt sed homines, qui in urbe versantur" (*Phèdre* 230). Erasme dépeint avec les paroles de Ficin, bien qu'il s'aide aussi de Cicéron[31], les charmes du coin où ses amis mènent une conversation. En écrivant *Antibarbari*, Erasme avait aussi sous la main les traductions latines par Ficin[32] des *Lois*, d'*Ion*, de la *République*, des *Lettres*, de l'*Apologie de Socrate* et sans doute d'autres oeuvres de Platon contenues dans Platonis *Opera* (probablement dans l'édition florentine de 1484). Il profita aussi de la biographie de Platon (*Vita Platonis*) contenue dans le volume. Ainsi, Erasme dut l'intérêt accru qu'il porta à Platon à l'encouragement de Gaguin[33] et à l'„aide" de Ficin[34].

Le savant hollandais tira parti également des traductions de Ficin lorsqu'il créa en 1501 son célèbre *Enchiridion militis Christiani*. Il incorpora adroitement dans son texte des citations[35] traduites par Ficin des *Dialogues*

---

[30] Platonis *Opera*, trad. M. Ficin, p. 443 = *ASD* I 1, p. 135. La première édition de Platonis *Opera*, trad. par Ficin: Florence 1484. Nos citations se réfèrent à l'édition: Bâle 1539 (cette édition est plus complète que les précédentes).

[31] Cf. *ASD* I 1, p. 10, 16, 21.

[32] *ASD* I 1, p. 36, 57, 62, 64–66, 76, 77, 88, 91, 119, 130.

[33] Sur les relations de Gaguin avec le cercle des platoniciens voir A. Renaudet, *Préréforme et Humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie*, Paris 1953, p. 156 et suiv.

[34] Sur le problème: Platon chez Erasme voir Ch. Béné, *Erasme et saint Augustin ou l'influence de saint Augustin sur l'humanisme d'Erasme*, Genève 1969, p. 345–350; W. Jakel, *Erasmus Lehrerkommentar zu Platons Apologie*, Stuttgart 1962.

[35] Cf. p. ex. *Enchiridion militis Christiani* (l'edition: Leyden, J. Clericus 1703–1707, l'abréviation *LB*), *LB* V 14 C = Platonis *Opera*, trad. M. Ficin, p. 726 = *Tim.* 69 c–d; Ficin: „Quarum prima foret voluptas, esca maxima mali, dolor, deinde

de Platon (*Timée, Phédon, Phèdre,* la *République, Protagoras, Criton,* le *Banquet, Gorgias*), et ses démonstrations font penser aux influences de la doctrine de Ficin. Les vérités contenues dans *Enchiridion* telles que „la connaissance de soi-même conduit à la connaissance de Dieu. La science[36] joue dans la vertu un rôle fondamental. Les oeuvres littéraires et surtout l'*Ecriture sainte* possèdent en dehors de leur forme extérieure[37] un sens caché. La *Bible* à l'instar des Siléni d'Alcibiade contient un sens caché, méritent l'attention. Il ne faut pas mépriser les vérités exprimées dans un beau style. Les auteurs antiques en effet ne les méprisaient pas. Il ne faut pas non plus se contenter seulement d'Aristote, mais admettre dans les écoles les platoniciens et les pythagoriciens[38]. Car Augustin les appréciait parce qu'ils exprimaient de nombreuses vérités conformes à la religion chrétienne. Leur style plein d'allégories est plus proche de la langue de l'*Ecriture sainte*. La constatation que les connaisseurs de l'Antiquité exercés sur les poètes et les livres platoniciens pratiquent mieux les allégories théologiques fait partie des autres vérités importantes. La poésie n'est donc pour Erasme qu'un voile qui recouvre un sens Caché. Erasme se réfère aussi à saint Augustin[39], l'une des principales autorités de Ficin et à Pseudo Denys l'Aréopagite[40], auteur souvent cité par l'humaniste florentin. Erasme devait la connaissance qu'il avait de ses écrits, connaissance visible aussi dans d'autres oeuvres, à l'édition faite par Ficin des oeuvres de l'Aréopagite *De mystica theologia et de divinis nominibus* (éd. 1: 1496).

---

fuga impedimentumque bonorum, audacia praeterea metusque, consultores amentes. Accederet et implacabilis iracundia. Spes etiam blanda conciliatrixque cum irrationabili sensu amoreque omnium invasore". Erasme: „Quarum prima sit voluptas, esca malorum (ut ait) proxima dolor, fuga impedimentumque bonorum, deinde metus atque audacia, consultores amentes. Quibus accedit et implacabilis iracundia, praeterea spes blanda cum irrationabili sensu amoreque omnium invasore".

[36] *Enchiridion, LB* V 9 F–12.

[37] *Enchiridion, LB* V 7 E, 7 F et avant tout 29 B: „Cuius modi sunt litterae poetarum omnium et ex philosophis Platonicorum. Maxime vero scripturae divinae, que fere Silenis illis Alcibiadeis similes sub tectorio sordido ac paene ridiculo merum numen claudunt". Sur la philosophie de Ficin cf. note 12.

[38] *Enchiridion, LB* V 30 C: „...non potest non frigere mysterium, quod non eloquentiae viribus ac dicendi lepore quodam condiatur, qua in re praecelluerunt veteres, nos non attingimus quidem. Altera quod uno Aristotele contenti Platonicos et Pythagoricos arcent a ludis. At hos posteriores praefert Augustinus, non solum quod plerasque sententias habent admodum consentaneas nostrae religioni, verum etiam quod ipsum dictionis genus figuratum, ut diximus, et allegoriis frequens proprius accedit ad sermonem sanctae scripturae".

[39] Cf. Béné, *Erasme et saint Augustin.*

[40] Cf. *Enchiridion, LB* V 29; *Ratio verae theologiae, LB* V 88–89; *Institutio principis Christani, LB* IV 569; *Ecclesiastes, LB* V 1073. Sur l'influence de Pseudo Denys sur Ficin cf. Marcel, *Marsile Ficin,* p. 643 et suiv.

Une autre oeuvre d'Erasme de Rotterdam adressée à John Colet[41] et écrite pendant le premier séjour du savant en Angleterre en 1499 fut créée dans l'„ombre" de Ficin: *Disputatiuncula de taedio, pavore, tristitia Jesu* (éd. 1: 1503). Erasme y juxtapose la mort du Christ avec les derniers instants de Socrate. Il qualifie Socrate de grand maître de Platon „philosophorum sanctissimum, inculpatissimum". Il rappelle que Socrate n'a manifesté aucune peur bien qu'on lui ait annoncé le retour du bateau de Délos, ce qui signifiait infailliblement le délai de l'exécution. Il admire que le philosophe grec ait plaisanté encore avec son disciple même aux derniers moments de sa vie. Erasme, pour honorer Colet, platonicien, a emprunté cette comparaison du Christ avec Socrate à Ficin qui, dans son *Confirmatio christianorum per Socratica* a fait une telle parallèle[42] entre la mort du Christ et celle de Socrate. Erasme a soulevé encore ce thème dans la maxime *Sileni Alcibiadis*[43] et dans *Colloquium religiosum*[44]. L'exclamation d'un participant de *Convivium religiosum*: „Sancte Socrates ora pro nobis" découle, je crois, des influences de la lecture des oeuvres de Ficin. La comparaison du Christ et de ses disciples[45] ainsi que des saints sacrements[46] aux Sileni et, ce qui a déjà été dit, l'application de cette comparaison aux mystères de la *Bible*[47], comparaisons qui ont tant choqué certains lecteurs des oeuvres d'Erasme, y ont aussi leur source. La maxime même *Sileni Alcibiadis* était largement appliquée alors parmi les humanistes pour designer des choses aux apparences trompeuses[48]. Erasme l'employa hardiment dans une autre sphère, comme „réservée" de notions théologiques démontrant comme Ficin que l'on ne pouvait se contenter d'étudier la nature d'un point de vue purement physique et ne s'occuper que du côté extérieur sans pénétrer la plus profonde attitude morale. Erasme doit à Augustin mais aussi à Ficin, la conviction que les opinions de Platon sont très proches de l'enseignement du Christ.

Mais en dehors de ces constatations, il semble que le côté philosophique du système de Ficin n'ait pas trouvé compréhension chez Erasme[49].

[41] Cf. note 17.

[42] Cf. note 14.

[43] *Adagia* III 3,1.

[44] *Colloquia, LB* I 683. Cf. également Marcel, *Marsile Ficin*, p. 627.

[45] *Adagia* III 3,1; Allen, *Ep.* 337. Cf. encore P. Mesnard, *Erasme ou le christianisme critique*, Paris 1969, chapitre: „La dialectique du Silène", p. 41–53.

[46] *Adagia* III 3,1.

[47] Cf. note 37.

[48] La comparaison qu' Alcibiade établit entre Socrate et les Silènes (*Sym.* 215 a) nous trouvons p. ex. dans une lettre de Pic de la Mirandole à Hermolaus Barbarus. Pic de la Mirandole compare aux Silènes d'Alcibiade ses entretiens philosophiques (Angeli Politiani *Opera*, Lyon 1528, p. 253).

[49] Cf. *ASD* I 2: *De ratione studii*, éd. J. C. Margolin, p. 141, note 17: „L'absence d'influence réelle de Ficin sur Erasme, en dépit de Colet est assez remarquable".

Avant de parvenir aux manuscrits grecs du texte de Platon et avant que l'original grec ait été publié chez Alde, Ficin fut pour Erasme la seule source à laquelle il découvrait les écrits du disciple de Socrate. Cette constatation est utile lorsqu'on étudie le style des écrits d'Erasme. Etant donné qu'au moins en la première période de son oeuvre, ayant eu souvent affaire aux traductions de Ficin, il avait dû assimiler de nombreux traits de sa langue. Plus tard cependant, en 1528, dans l'oeuvre *Ciceronianus*[50], oubliant son ancien modèle et aide dans la maîtrise de l'art littéraire, Erasme ne veut pas du tout entendre de compter Ficin parmi les cicéroniens. Les paroles: „Nam Marsilium Ficinum proferre non audeo" n'ont nullement une résonance élogieuse. Le savant hollandais avait une meilleure idée du Platonicien 10 ans plus tôt lorsqu'il le citait[51] parmi les célèbres humanistes d'Italie: „praestiterint apud Italos Argyropulus, Trapezuntius, Th. Gaza, Marsilius, Picus [...] ne philosophia muta videri possit".

Il est même intrigant qu'Erasme ait évoqué si rarement dans ses écrits le nom de Ficin. Pourtant jusqu'en 1507, toutes les citations qu'il a données de Platon ont été traduites précisément par Ficin. Il agit ainsi non seulement dans les *Antibarbari* dèjà cités, dans *Enchiridion militis Christiani*, *Disputatiuncula De taedio, pavore, tristitia Jesu*, mais aussi dans le premier petit recueil d'adages *Adagiorum collectanea*[52] (Paris 1500). Dans les rédactions suivantes du recueil *Adagia*, élaborées par Erasme et parues de 1508 à 1536, on ne trouve presque plus de citations de Platon qui aient été répétées littéralement après Ficin. Cependant bien qu'il ait disposé grâce à son séjour en Italie[53], des manuscrits grecs des

[50] Cf. *ASD* I 2: *Ciceronianus*, éd. P. Mesnard, p. 664, note 5: „Le fait que la candidature à la palme cicéronienne ne soit même pas posée pour le plus grand humaniste florentin [...] montre à quel point Nosopon et derrière lui Erasme est muré dans le préjugé antiphilosophique et antithéologique". Cf. encore *ASD* I 4: *Paraphrasis seu potius Epitome in Elegantiarum libros Laurentii Vallae*, éd. C. L. Heesakkers, J. H. Waszink, p. 333: „But the borrowing of a Latin expression by Erasmus from Ficino would be surprising, since in the Ciceronianus [...] the words" Nam Marsilium Ficinum proferre non audeo" coming after a praise of Poliziano's Latin style clearly show that Er. had no high esteem for Ficino in this respect".

[51] Allen, *Ep.* 862.

[52] Sur les sources des *Collectanea* de 1500 voir: T. C. Appelt, *Studies in the Contents and Sources of Erasmus „Adagia"*, Chicago 1942; M. Mann Phillips, *The Adages of Erasmus*, Cambridge 1964, Ch. 2: „The «Adagiorum collectanea» of 1500", p. 41–61. Ces auteurs n'examinent pas les citations de Platon en version latine. Or, si l'on compare ces citations avec le texte de la traduction de Ficin, on constate que c' est exactement la même que celle qui se trouve dans Platonis *Opera* de Ficin.

[53] Cf. A. Renaudet, *Erasme et l'Italie*, Genève 1954. D. J. Geanokoplos, *Erasmus and the Aldine Academy of Venise. A Neglected Chapter in the Transmission of Graeco – Byzantine Learning to the West*, Greek, Roman and Byzantine Studies III 1960, p. 107–134.

oeuvres de Platon et qu'il ait, à partir de 1513, possédé le texte grec imprimé dans l'imprimerie d'Alde à Venise, Erasme ne se séparait pas de la traduction de Ficin qu'il connaissait bien. Mais à cette époque déjà, Erasme, connaisseur du grec, Erasme passé maître dans la façon de rendre toutes les nuances de la langue latine, analysait et critiquait cette traduction. De temps à autre, il menait en effet dans les *Adages* une controverse avec un savant d'identité imprécise, signalait les fautes commises dans la traduction du texte de Platon par le traducteur dont il ne donnait jamais le nom. Erasme l'appelait tout court: *Platonis interpres* ou bien *Latinus interpres*[54]. Lorsque l'on compare les traductions d'extraits des oeuvres de Platon qu'Erasme cite et condamne comme étant erronées, avec le texte de la traduction de Ficin, la question devient claire. C'est bien la traduction de Ficin qu'Erasme a à l'idée. Dans ces circonstances, il est possible qu'il n'ait pas cité son nom à dessein afin de ne pas altérer la bonne renommée de l'excellent platonicien italien. Ou peut-être le qualificatif de *Platonis interpres* s'associait-il presque automatiquement chez les lecteurs de cette époque au nom de Ficin et ne demandait pas d'explications plus précises?

Citons comme exemple de polémique menée avec Ficin l'adage: I 1, 68: „Deus ex improviso apparens". Erasme explique l'origine de cet adage comme suit: „Sumptum est a consuetudine tragoediarum, in quarum plerisque machinis quibusdam deus aliquis ostendebatur, idque non in scena ipsa sed e sublimi qui repente commutatis rebus fabulae finem imponeret. Id quod testatur et M. Tullius lib. *De natura deorum primo*: [...] ut tragici poetae, cum explicare argumenti exitum non potestis confugitis ad deum, cuius operam profecto non desideraretis, si immensam et interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videtis. Nec dubium est, quin Tullius imitatus hic sit illud ex Platonis *Cratyle* (425 d) εἰμὴ ἄρα βούλει, ὥσπερ οἱ τραγῳδοποιοί, ἐπειδάν τι ἀπορῶσιν, ἐπὶ τὰς μηχανὰς καταφεύγουσι θεοὺς αἴροντες: Nisi sane quemadmodum tragoediarum scriptores, sicubi haeserint ad machinas confugiunt deos sustollentes. Quem Platonis locum ob ignoratum proverbium Latinus interpres perperam aut certe obscure vertit: Nimirum hunc in modum nisi forte quemadmodum tragici, quoties ambiguunt,commentitiis quibusdam machinamentis ad deos confugiunt"[55].

Erasme discute parfois avec Ficin sans mettre en doute son explication sur le bien-fondé du choix d'un mot déterminé, il propose de le remplacer

---

[54] Cf. *Adagia* I 1,68; I 8,15; I 10,73; IV 6, 46.

[55] Cf. Platonis *Opera*, trad. M. Ficin (Bâle 1539), p. 326: „Nisi forte quemadmodum tragici, quoties ambiguunt, commentitiis quibusdam machinamentis ad deos confugiunt".

par une autre expression[56]. Parfois encore, sans entrer dans une polémique, il accepte le texte de Ficin en changeant seulement quelque tournure[57]. Quelquefois, il soumet une phrase à une transformation stylistique radicale. On observe comment le goût littéraire du savant hollandais s'affine, comment son latin se perfectionne.

Dans les *Adages* on voit aussi l'attitude d'Erasme à l'égard des originaux grecs. Arrivé en Italie, bien qu'il l'ait réclamé chez Alde en 1507[58], il ne disposait pas du texte grec imprimé des oeuvres de Platon (éd. princips 1513). A l'officine d'Alde, il pouvait néanmoins facilement disposer des manuscrits grecs de Platon. En élaborant le recueil des *Adages*, il s'était servi aussi de divers choix de maximes et de sentences dans lesquelles Platon était cité en grec. C'est alors aussi qu'Erasme corrige ses anciennes erreurs s'en excusant auprès des lecteurs et s'en justifiant qu'il n'avait pas eu sous la main en ces années de bons manuscrits :„Quod idem alio loco citavimus, sed aliter, mendosum exemplar secuti, cum Graecus Plato nondum esset ad manum, quem consulere possemus"[59].

On voit paraître également sur les pages des *Adagia*[60] des réflexions sur la qualité correcte du texte imprimé par Alde. Erasme propose parfois d'autres leçons, à son avis, meilleures.

Comme on voit, le chemin vers la connaissance du contenu des écrits de Platon a mené de l'acceptation sans réserve des pensées des traductions latines de Ficin qui étaient accessibles à la collation de divers manuscrits, à la comparaison et au choix des textes qui, selon la conviction d'Erasme, étaient les plus corrects.

---

[56] Cf. *Adagia* IV 6,46: „In idem conspirare, in unum coalescere... Ceterum conspirare ac velut equitum iugum singulos in idem, ut dici solet coalescere, multo eget tempore estque perdifficile. Interpres συμφυσαι vertit unum et idem efflare, cum magis videatur dictu a φύω nascor. Itaque mihi magis arrisit coalescendi verbum. Quamquam huius rei iudicium doctis defero". Cf. Platonis *Opera*, trad. Ficin, p. 791: „Sed arduum est omnino et tempore indiget ,ut conspirare et tamquam sub uno iugo equi unum idemque, ut dicitur efflare possit."

[57] Cf. *Adagia* I 1,20: „Aequalis aequalem delectat [...] Saepe convenimus ferme aequales antiquum illud servantes proverbium"; Platonis *Opera*, trad. Ficin, p. 332: „Saepe convenimus plerique ferme aequales antiquum illud servantes proverbium". *Collectanea* (1500); I 9,4: „Diomedea necessitas... Diomedea, ut dicitur necessitas est facere omnia, quaecumque isti probarint. Platonis *Opera*, trad. Ficin, p. 608: „Diomedea, ut aiunt necessitate cogetur facere, quae isti probaverunt = *Collectanea* (1500).

[58] Allen, *Ep.* 207 (28 oct. 1507): „Audio Platonem Graecanicis abs te formulis excudi, quem docti plerique iam vehementer expectant".

[59] *Adagia* I 7, 99, cf. I 1,33.

[60] *Adagia* I 7,99: „Fricantem refrica [...] Semper illi mos erat in animo volvere illud Epicharmi dictum [...] Quamquam Aldina editio pro φρονεῖν habet φωνεῖν, id est in ore habere".

Déjà dans l'introduction à la première esquisse des adages de 1500 *Collectanea Adagiorum*, Erasme s'exclame avec enthousiasme: „Iam primum quid habet orbis Platonis vel oratione facundius vel philosophia divinius. At is dialogos suos, Bone Deus, quantis de rebus tamen crebriis adagiis veluti stellulis quibusdam interspersit, ut ne quidem nulla comoedia, ut huius philosophi disputatio delectet".

Ajoutant peu à peu des citations de Platon dans les éditions successives, Erasme, dans la dernière rédaction du recueil, cite[61] Platon 428 fois, ce qui le place après Cicéron (892 fois), Homère (666), Plutarque (618), Aristophane (596), Horace (475), mais avant Lucien (335). Il est rare cependant qu'un adage puisé dans Platon soit un adage de „titre", Erasme part le plus souvent en composant les *Adages* à partir d'une expression empruntée à un autre auteur et c'est lorsqu'il commente l'adage choisi qu'il se réfère à une pensée semblable trouvée dans un texte de Platon. Erasme donne le plus de références et de citations des *Lois*, de la *République*, de *Phèdre*, de *Théétète*, du *Banquet*, de *Phédon*, des *Lettres*. Mais presque toutes les oeuvres sont citées. L'adage: *Sileni Alcibiadis*[62] qui tire son origine d'une expression courante mais qui est basé par Erasme sur les textes de Platon et de Xenophon est l'ornement des adages „platoniciens".

Nous rencontrons, comme cet adage, de nombreuses autres tournures proverbiales des *Adagia*, puisées dans les textes de Platon, dans les oeuvres d'Erasme de Rotterdam écrites à diverses périodes.

Dans ses lettres[63], Erasme encourage ses amis à lire Platon, il prodigue des éloges aux lecteurs assidus de ses dialogues. Il rappelle dans *De ratione studii*[64] que „Philosophiam optime docebit Plato et Aristoteles atque huius descriptus Theopfrastus, tum utrinque mixtus Platinus". Il considère que la vie de Socrate est un modèle de vie irréprochable[65]. Prudent à l'égard de la théologie de Ficin, il trace une nette frontière entre les auteurs chrétiens (leur permettant de puiser ce qui est le meilleur dans l'Antiquité) quoique il pose la question éloquente[66]: „An Platonis sapientiam vehementius admiramur quam Christi?" Bien qu'il s'exclame[67] triomphalement que même Platon ne pouvait prévoir comment se consoliderait dans le

---

[61] Cf. Mann Phillips, *The Adages of Erasmus*, p. 400, „Appendix III".

[62] P. ex. *Adagium*: *Sileni Alcibiadis* III 3,1 se trouve dans *Moriae encomium*, *LB* IV 428 A; *Enarratio psalmi XXXIII*, *LB* V 312; *Enchiridion militis Christiani*, *LB* V 29 B; *Adagia* III 7,1. Cf. encore note 45.

[63] Allen, *Ep.* 476: Erasmus Petro Egidio (6. oct. 1516): „Senecam et Platonem tibi facito familiares".

[64] *De ratione*, éd. J. C. Margolin, *ASD* I 2, p. 120.

[65] Allen, *Ep.* 1390.

[66] *Ciceronianus*, éd. P. Mesnard, *ASD* I 2, P. 644.

[67] Allen, *Ep.* 1381, 1523, 2611.

monde la république chrétienne, il défend[68] avec enthousiasme les reproches injustes selon lui d'Augustin Eugebinus à *Cratyle* de Platon.

Il recommande[69] les *Lettres* de Platon comme modèles de lettres. Souvent dans ses lettres et dans *Moriae encomium*, les allusions faites à Platon ont un caractère de plaisanterie. Et c'est ainsi qu'il persuade[70] en plaisantant Jean Verterius qui désire le connaître personnellement: „Iampridem in libris meliorem videris imaginem, si qua tamen bene est, immo iuxta Platonem totum videras Erasmum".

Erasme se réfère à Platon et surtout aux *Lois*, à la *République*, aux *Lettres* dans les oeuvres qu'il adresse aux personnes qui s'occupent d'affaires d'Etat ou qui doivent se préparer à gouverner. Il se réfère le plus souvent à l'idée qu'un Etat serait heureux s'il avait à sa tête des philosophes ou des souverains initiés à la philosophie[71]. Il adresse cet enseignement au jeune prince Charles, petit-fils de l'empereur Maximilien dans *Institutio principis Christiani*[72], il l'applique également sous forme d'éloge à l'adresse[73] du roi de Pologne Sigismond 1er. Il rappelle après les Lois quel grand rôle tient dans l'exercice du pouvoir une éducation obtenue dans le jeune âge[74]. Erasme considère après Platon que le plus grand ennemi de l'Etat est celui qui subordonne les lois à ses intérêts personnels[75].

Se référant à l'autorité de Platon, l'humaniste hollandais mettait en garde aussi contre la multiplication à l'infini des lois juridiques et contre les peines infligées à la légère[76]. Elles doivent en effet être une mesure d'éducation et non pas d'effroi. Il affirmait[77] avec force qu'un tyran hypocrite agissait avec son peuple comme un dompteur avec des fauves. Il exigeait[78] de ceux qui se trouvaient à la tête du pouvoir d'être intègres tout comme devaient être intègres les gardes dans la *République* de Platon. Il mettait en garde contre les guerres qui se déroulaient de son temps,

---

[68] Allen, *Ep.* 2465, 2513.

[69] *De conscribendis epistolis*, éd. J. C. Margolin, *ASD* I 2, p. 211.

[70] Allen, *Ep.* 875.

[71] Plato, *Rep.* 473 d, 487 e, *Epist.* VII 326; Erasmus: Allen *Ep.* 38, 305; *Moriae encomium*, *LB* IV 413; *Adagia* I 3,1, IV 5, 35; *Antibarbari*, *ASD* I 1, p. 29; *De conscribendis epistolis*, *ASD* I 2, p. 506.

[72] *Institutio principis Christiani*, *LB* IV 566.

[73] Allen, *Ep.* 2533.

[74] Plato, *Rep.* 416c; *Leg.* 766b; Erasmus, *Institutio principis Christiani*, *LB* IV 561.

[75] Plato, *Polit.* 300b; *Leg.* passim; Erasmus, *Institutio principis*, *LB* IV, 602.

[76] Plato, *Rep.* 425 b–c; *Leg.* 934a; Erasmus, *Institutio principis*, *LB* IV 595–596.

[77] Plato, *Rep.* 493b, *Phaedr.* 230a; Erasmus, *Institutio principis*, *LB* IV 593.

[78] Plato, *Rep.* 413d–415d, *Rep.* 421a–c, *Leg.* 754d; Erasmus, *Institutio principis*, *LB* IV 602 A; Allen, *Ep.* 393.

et encore, entre Etats chrétiens, rappelant[79] que „Plato civile bellum esse putat, quod Graeci gerunt adversus Graecos". Il exhortait à ne pas confier d'offices aux fonctionnaires malhonnêtes qui, pour employer l'expression de Platon „s'engraisseraient eux-mêmes au lieu d'engraisser le troupeau"[80]. Il citait aussi les pensées de Platon qu'un souverain devrait avoir un caractère doux et être un père[81] pour ses sujets. Il considérait aussi après Platon que ce n'est pas celui qui brigue le pouvoir mais celui qui en dépit de sa volonté prend cette responsabilité sur lui par sentiment du devoir qui exerce le mieux ses fonctions[82]. Cette dernière pensée, non seulement il l'exprime en s'adressant aux monarques et aux souverains dans ses oeuvres laïques, mais l'inclut encore dans *Enarratio in Psalmum XXXVIII*.

En dehors des questions relatives au système intérieur et à la politique de l'Etat, Erasme s'intéresse aux questions contenues dans les *Dialogues* qui se rapportent à la véracité et à la possibilité qu'a l'être humain de connaître la vérité. Partant de l'expression citée après Ficin de l'*Apologie de Socrate*: „Recte enim Socrates dixit nullam inscitiam esse maiorem, quam quis se credit scire, quod nescit[83]", il dénonce souvent l'amour-propre qui aveugle et compare les gens qui ne voient pas la vérité aux séjournant *in specu*[84] (il cite volontiers ce proverbe dans ses textes). Encourageant aussi à rechercher la vérité, il cite la pensée de Socrate *de Théétète* qu'il est préférable de parcourir ne serait-ce qu'un bout de bon chemin que d'aller loin mais mal[85]. Erasme applique l'enseignement platonicien de rechercher la vérité non pas extérieure mais profondément cachée, également aux questions touchant à la religion. Dans *Enarratio in Psalmum XXXVIII*, la question: „Quid enim aliud est homo, qui nihil amat nisi, quod videt [...] exiliit e specu, in quo iuxta Platonem vincti nihil aliud quam rerum umbris commoventur" est caractéristique. Après Platon, il exhorte à détourner les esprits des passions corporelles et à les tourner vers les choses que l'on ne voit pas[86].

Après Platon aussi, Erasme se penche sur la mort et l'immortalité

---

[79] Plato, *Rep.* 470b; Erasmus, *Institutio principis*, *LB* IV 608; Allen, *Ep.* 1819.

[80] Plato, *Rep.* 417b, 588d–589a; Erasmus, *Institutio principis*, *LB* IV 573; *Adagia* II 5,11.

[81] Plato, *Rep.* 375c, 416c, 486c; Erasmus, *Institutio principis*, *LB* IV 573, 580.

[82] Plato, *Rep.* 347c, 521b, *Apol.* 31a, *Ep.* IX; Erasmus, *Moriae encomium*, *LB* IV 412e, *Enchiridion*, *LB* V, 48 A; Allen, *Ep.* 1622.

[83] Plato, *Apol.* 29b; Erasmus, *Antibarbari* I 1, p. 88; *Adagia* III 3,1.

[84] Plato, *Rep.* 514–516b; Erasmus, *Institutio principis*, *LB* IV 563; *Moriae encomium*, *LB* IV 451 D, 500 D; *Enchiridion*, *LB* V 40 B; Allen, *Ep.* 1115.

[85] Plato, *Theat.* 187e; *Adagia* II 5,1.

[86] Plato, *Phaed.* 67c; Erasmus, *Paraclesis*, *LB* V, 142 A.

de l'âme[87]. Même dans sa plaisante *Moriae encomium* il reconnaît la concordance des réflexions platoniciennes sur l'immortalité de l'âme avec la foi chrétienne. Après *Protagoras*[88] de Platon, il décrit, voulant convaincre les hommes qu'ils n'ont pas été créés pour les guerres, l'impuissance de l'homme. Il enseigne qu'il ne faut pas rendre le mal pour le mal, comme ne l'a pas fait Socrate[89], ce qui est conforme aussi avec les enseignements de l'*Evangile*. Dans *Convivium religiosum*, dans *Declamatio* de *morte* (*De conscribendis epistolis*), *Enchiridion* définit[90] après Platon le corps comme *domicilium*, *sepulchrum*, *vehiculum organum*. Bien qu'il dira aussi avec l'humour qui lui est propre: „corpus animi collega". Présentant à ses lecteurs l'image de l'homme et sa tâche dans *Enchiridion*[91], il puisera des exemples dans *Timée*.

Toutefois Erasme se montre critique à l'égard de l'inclusion aveugle des principes des philosophes antiques à l'enseignement de *l'Evangile*. Bien qu'il qualifiait Socrate du plus saint des philosophes, Erasme confessait[92] en même temps: „Laudatur Zenonis continentia, Xenocrtis integritas, Socratis patienta, sed quoniam extra Christum facta sunt non contulerunt veram felicitatem".

Nous ne chercherons donc pas Erasme de Rotterdam parmi des platoniciens tels que Ficin. Mais il serait en revanche utile de se pencher sur le problème de la mesure dans laquelle les traductions de Ficin ont influé sur la formation de la langue de l'humaniste hollandais. La lecture de Platonis *Opera* fut pour Erasme une école de style latin. La comparaison par contre de la traduction de Ficin avec les oeuvres de Platon dans leur version grecque originale apprenait la précision, l'élégance et la fidélité à l'original: traits indispensables d'une traduction philologique parfaite. Il faudrait se demander aussi si le moment où Erasme se décide de rejeter la version latine de Ficin et commence à exprimer lui-même en latin correct les pensées du philosophe grec ne commence pas une nouvelle étape du développement de l'humaniste hollandais? N'est-ce pas le moment où naît Erasme styliste parfait?

Varsovie

---

[87] *Moriae encomium*, *LB* IV, 500 B; cf. Plato, *Gorg.* 493a, *Phaedr.* 80e.

[88] Plato, *Prot.* 320–322d; Erasmus, *De pueris instituendis*, *ASD* I 2, p. 28.

[89] Plato, *Crit.* 49 a–e; *Theat.* 173; Erasmus, *Paraclesis*, *LB* V 142 A.

[90] Plato, *Crat.* 400b; *Gorg.* 493a, *Phaed*, *Phaedr.* passim; Erasmus, *ASD* I 1, p. 243, 244, 452; *Colloquia*, *LB* I 608 B; *Enchiridion*, *LB* V 4 F, 28 C; *Paraclesis*, *LB* V, 142 A.

[91] *Enchiridion*, *LB* V 14 A–C.

[92] *Enarratio psalmi LXXXIII*; cf. *Ciceronianus ASD I* 2, p. 645.

Eos LXIII 1975

W SPRAWIE TEKSTÓW PIOTRA ROJZJUSZA NIE WŁĄCZONYCH DO ZBIOROWEGO WYDANIA W 1900 r.

Napisał

JERZY STARNAWSKI

Piotr Rojzjusz, znany powszechnie „doktor Hiszpan" z fraszki Kochanowskiego, należący, mimo iż nie był Polakiem, do poezji polsko-łacińskiej i jak najsłuszniej upamiętniony zbiorową edycją w dwu woluminach, stanowiących łącznie V tom wydawnictwa Akademii Umiejętności w Krakowie *Corpus antiquissimorum poetarum Poloniae Latinorum usque ad Joannem Cochanovium* (1900)[1], należy, jak by się zdawało, do poetów, których kanon tekstowy ustalony jest całkowicie w wydaniu o randze editionis ne varietur. *Nowy Korbut* opatruje wydanie Bronisława Kruczkiewicza adnotacją: „Uwzględnia wszystkie utwory drukowane i rękopiśmienne. Tu zestawienie rkpsów Bibl. Kórn., Ossol. i Bibl. Petersb."[2]

Kruczkiewicz przewidział w swym obszernym łacińskim wstępie rozdział pt. „Royzii scripta quaenam innotuerint et qua ratione servata sint"[3], i tam wyliczył dokładnie, jakie utwory Rojzjusza — poza spuścizną rękopiśmienną — były drukowane za życia poety. Sprawę ilustruje bardzo dokładny i pracowity „Conspectus ordinis carminum Royzii, qui est in libris manuscriptis preloque antea impressis, cum huius editionis ordine compositus"[4].

Według wszelkiego prawdopodobieństwa, doskonałe wydanie Kruczkiewicza bardzo bliskie jest ideałowi editio ne varietur, aczkolwiek słusznie kiedyś stwierdził Julian Krzyżanowski, iż ideał ten jest „czcigodnym mitem naukowym"[5]. Dwa przeoczenia Kruczkiewicza dały się zauważyć i zasługują na zaanonsowanie. Do tekstów ogłoszonych za życia poety, nielicznych, niekiedy ogłaszanych przygodnie tylko, należą: czterowiersz

---

[1] *Petri Royzii Maurei Alcagnicensis Carmina*, ed. B. Kruczkiewicz, I–II, Cracoviae 1900, Corpus Antiquissimorum Poetarum Poloniae Latinorum usque ad Joannem Cochanovium, vol. V.

[2] *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie*, III, Warszawa 1965, s. 177.

[3] *O. c.* I, s. LI–LVII.

[4] *O. c.* s. LXXXIII–CXXXII.

[5] Rocznik Literacki 1955, Warszawa 1956, s. 344–345.

i czternastozgłoskowiec opublikowane przez Jakuba Przyłuskiego w *Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae*[6].

Czterowiersz zacytowany przez Przyłuskiego, może fragment większego utworu, może czterowierszowy epigram, jakich u Rojzjusza pełno, nie był Kruczkiewiczowi znany z innego przekazu. Oto jego tekst:

Multa quod indigni teneant, paucissima digni,
Omnis eo pax est publica fracta malo.
Addo quod intenues redeunt onera atque labores,
Virtuti contra praemia nulla vident.

Natomiast czternastowiersz skierowany do Jana Tarnowskiego był Kruczkiewiczowi znany jako dwunastozgłoskowiec z rękopisów Biblioteki Kórnickiej i został wydrukowany w cyklu stworzonym przez wydawcę pt. *Ad Polonos senatores proceresque* (poz. 17, 6)[7]. W przekazie kórnickim brak jednak dwu ostatnich wersów (13–14); są przy tym różnice tekstowe, z których najważniejszą jest dwukrotne nazwanie Rzymian *Romulei* zamiast *Latii*. Z tych względów wspomniany czternastowiersz zasługuje na przytoczenie in extenso. Oto tekst:

Cum laudare virum fortem vis, Sarmata, dicis:
„Hannibal hic alter Scipio et alter hic est".
Parce dehinc laudare virum sic, Sarmata, fortem:
Quid quaeris Poenos Romuleosque duces?
Vestra domus tulit, unde petas haec, Sarmata, noli
Quaerere dehinc Poenos, Romuleosque duces.
Ingratus patriae es, patriae est iniuria fortem:
Cui conferre queas, patria fortis habet.
Tarnovione potes Poenos Latiosve relicto
Quaerere? Qui facit hoc, invidet ille suis.
Cum laudare voles igitur dehinc, Sarmata, fortem:
„Alter hic est", dicas, Sarmata, „Tarnovius".
Adde quod hic iuris quoque cognitione Lycurgum
Anteit et vera religione Numam.

Tekst przytoczony jako drukowany za życia poety jest, oczywiście, w stosunku do wersji zachowanej w rękopisie tekstem głównym, ta ostatnia winna być potraktowana w ewentualnym przyszłym wydaniu Rojzjusza na prawach wariantu.

Drugie przeoczenie jest nieco większe: Kruczkiewicz nie włączył do swego wydania trzech wierszy o Reju ogłoszonych w *Wizerunku własnym żywota*

---

[6] Cracoviae 1553, s. 818, 854–855. Wykorzystano egzemplarz Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi, sygn. 1023345.

[7] T. II, 76–77.

człowieka poczciwego (1558). Są to utwory o incipitach: *Hic cuius liber est...* (ośmiowiersz); *Carmine Moeonidos Graios...* (ośmiowiersz); *Mantua Vergilium iactet...* (czterowiersz) — wszystkie trzy w dystychu elegijnym. Ze względu na łatwą dostępność tekstu nie ma potrzeby przytaczania wymienionych wierszy in extenso[8].

Łódź

DE PETRI ROYZII SCRIPTIS A B. KRUCZKIEWICZ OMISSIS

Summarium

Petri Royzii Carmina ante ter quina lustra in *Corporis antiquissimorum poetarum Poloniae Latinorum usque ad Ioannem Cochanovium* volumine quinto cura B. Kruczkiewicz edita sunt. Sed in illo corpore omissi sunt aliquot versus, qui poeta vivo Cracoviae 1553 a Iacobo Przyłuski in corpore q. i. *Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae* publici iuris erant facti et alii pauci versus qui a. 1558 in opus Nicolai Rey *Wizerunk własny żywota człowieka poczciwego* i. inserti erant. Hi versus facile in scriptis N. Rey nuperrime denuo editis inveniri possunt, illi in dissertatiuncula nostra allati sunt.

---

[8] Por. M. Rej, *Wizerunk* [...], wyd. S. Ptaszycki, Petersburg 1881—1888, s. 13; M. Rej, *Wizerunk* [...], cz. 1, *Fototypia i transkrypcja tekstu*, oprac. W. Kuraszkiewicz, Wrocław 1971, s. 40—43 (M. Rej, Dzieła wszystkie, VII), BPP Ser. B, nr 19.

Dr Gabriela Pianko

Eos LXIII 1975

DR GABRIELA PIANKO
(1893 –1973)

Napisały

KAROLINA BEYLIN i HANNA SZELEST

Wszyscy nazywali ją Lala. Był to skrót jej imienia Gabriela, ale z pewnością i aluzja do jej wyjątkowo malutkiej i drobnej postaci. Poznałam ją* po wstąpieniu na studia do Uniwersytetu Warszawskiego, ściśle mówiąc, do Seminarium Filologii Klasycznej, prowadzonego wówczas przez wybitnego latynistę prof. Gustawa Przychockiego. Gabriela Piankówna była już wtedy w roku 1919 asystentką prof. Przychockiego. Była też tak zwanym „gospodarzem" Seminarium, które mieściło się w jednym z lewych pawilonów dziedzińca Uniwersyteckiego, na pierwszym piętrze. Wkrótce potem przybył z Rosji wielki hellenista, prof. Tadeusz Zieliński. Pamiętam, jak prof. Przychocki wraz ze wszystkimi studentami filologii klasycznej witał profesora Zielińskiego na dworcu warszawskim, a gdy brodaty i długowłosy uczony wysiadł z wagonu, powiedział z właściwym mu humorem: Habemus papam. Śmieliśmy się z tego serdecznie wszyscy, a najbardziej chyba Lala, która w ogóle odznaczała się wielkim poczuciem humoru. Prof. Zieliński polubił Gabrielę ogromnie. Nazywał ją (jak to sama dużo później wspominała w felietonie *Tadeusz Zieliński w Warszawie*, drukowanym w „Meandrze") „panią gospodynią" ze względu na jej funkcję „gospodarza" Seminarium. Funkcję tę spełniała znakomicie, poświęcając jej wiele czasu. W tym zajmowaniu się organizacją spraw seminaryjnych odzwierciedlały się jej wielkie zamiłowania, wręcz talenty społeczne. Była też inspiratorką prac w studenckim kółku klasycznym. Jej zamiłowania i prace społeczne wybiegały zresztą daleko poza sfery uniwersyteckie. Wiele osób po dziś dzień wspomina jej pełną poświęcenia pomoc i opiekę. Starszą siostrą Gabrieli Piankówny była nieżyjąca już dzisiaj profesorowa Eugenia Szenajchowa, małżonka wybitnego ówczesnego pediatry warszawskiego, Władysława Szenajcha. Profesorowa pod koniec życia straciła wzrok, a Lala, która mieszkała z Szenajchami, opiekowała się nią z największym i najczulszym poświęceniem, robiąc wszystko, co było w jej mocy, by siostra nie odczuwała swego kalectwa. Była po prostu jej oczami.

---

* Pisze Karolina Beylin.

W czasie okupacji hitlerowskiej w Warszawie starała się w miarę swych możliwości pomagać najbardziej prześladowanym i uciemiężonym. Tyle o niezwykłym charakterze Gabrieli Piankówny.

Ale charakterystyka jej postaci byłaby niepełna, gdyby nie wspomniało się o licznych zamiłowaniach, wykraczających poza jej naukową specjalność — filologię klasyczną. Nie należy na przykład zapominać, że Gabriela Piankówna obdarzona była wybitną muzykalnością. Sama nie grała na żadnym instrumencie, ale znała się doskonale na muzyce. Nie było ani jednego koncertu muzyki poważnej w Filharmonii Warszawskiej, na którym by nie siedziała, zawsze na tym samym miejscu, w jednym z pierwszych rzędów krzeseł. Muzycy zawodowi zachwycali się niejednokrotnie jej wnikliwymi uwagami na temat kompozycji i ich wykonania. Pisywała nawet w latach trzydziestych artykuły na temat polskiej muzyki współczesnej w wychodzącym wówczas w języku włoskim przeglądzie pt. „Polonia—Italia". Tak, pisała po włosku. Znała bowiem w sposób wręcz znakomity, prócz języków starożytnych, wiele nowożytnych języków obcych, a najlepiej może właśnie włoski. Poczynając od r. 1934 opublikowała we wspomnianym przeglądzie „Polonia—Italia" kilkadziesiąt prac, nie tylko na temat muzyki, ale także na tematy polskiej literatury i polskiego malarstwa. Piankówna lubiła także ogromnie teatr. Bywała na wszystkich niemal spektaklach warszawskich. I nie tylko lubiła: znała się doskonale zarówno na literaturze dramatycznej, jak i na grze aktorskiej. Zadziwiająca była pamięć Lali. Pamiętała wszystko: od wydarzeń historyczno-antycznych do najdrobniejszych wypadków współczesnych z życia swego otoczenia: rodziny i przyjaciół. Wystarczyło raz jej coś powiedzieć, by pamiętała to przez całe życie.

Była też znakomitą koleżanką. Obdarzona, jak wiadomo, wielką wiedzą, pomagała nam w pracach uniwersyteckich. Pamiętam, że nie ustała w owej pomocy nawet wówczas, gdy sama ukończyła studia i zrobiła doktorat. Pomagała wówczas młodszym koleżankom i kolegom. Po ukończeniu studiów przez nas, młodsze koleżanki z Seminarium, ustalił się taki zwyczaj, że spotykałyśmy się regularnie co miesiąc na zebraniach towarzyskich, za każdym razem u innej z nas. Nazywałyśmy te spotkania zebraniami „klasyczek". Główną postacią pozostała Gabriela Piankówna, a oprócz niej przychodziły: Maria Maykowska, Fanny Baumbergowa, Aleksandra Chodźko-Domaniewska, Wanda Domaniewska-Zbijewska. Lubiłam ogromnie te spotkania „klasyczek", gdyż prowadziło się na nich zajmujące rozmowy na najrozmaitsze aktualne tematy. Piankówna przez całe swoje życie nie zapominała o przysyłaniu życzeń na urodziny, imieniny czy też na święta do wszystkich koleżanek. Pomagała jej w tym jej znakomita pamięć. Lubiłam otrzymywać od niej te kartki, gdyż każda odznaczała się jakimś dowcipem. Ostatnią kartę od Gabrieli otrzymałam na

święta wielkanocne roku 1973. Podpisała się tam pod życzeniami: Najsędziwsza „Lala". W końcu lipca tegoż roku 1973 przyjechał do Warszawy w odwiedziny jeden z naszych dawnych kolegów, będący profesorem uniwersytetu za granicą, prof. Seliga. Prof. Lidia Winniczuk zorganizowała wówczas spotkanie z nim w kawiarni Związku Literatów Polskich na Krakowskim Przedmieściu. Na spotkaniu tym wśród nielicznych pozostałych przy życiu koleżanek z filologii klasycznej była też Gabriela Piankówna. Pod koniec spotkania zwróciła się do mnie z pytaniem, czy nie mogłabym jej odprowadzić do domu, gdyż obawia się chodzić sama. Oczywiście, odprowadziłam ją na ulicę Bednarską. Żegnając ją przed domem, w którym mieszkała, nie przeczuwałam, że to ostatnie nasze pożegnanie. W niespełna miesiąc później, w drugiej połowie sierpnia 1973 roku Gabriela Pianko odeszła od nas na zawsze. Pozostawiła po sobie pamięć niezwykłej pod każdym względem postaci, szczególnie bliskiej filologom klasycznym. Tej bowiem specjalności, która w pierwszym rzędzie była przedmiotem studiów Gabrieli Pianko, przypadło w udziale pierwsze miejsce wśród jej różnorodnych zainteresowań. Zakres ich także w dziedzinie antyku był bardzo rozległy. Obejmował bowiem nie tylko literaturę i kulturę grecko-rzymską, lecz również księgoznawstwo, literaturę włoską, muzykę i teatr. W zakresie literatury greckiej wyszły spod pióra dr Pianko prace poświęcone *Batrachomachii*[1], Epicharmowi[2], Tymonowi z Fliuntu[3], Kratesowi z Teb[4], Arystofanesowi[5] oraz rozprawa „Il poema parodico d'Iponatte[6]. Tutaj też należy wymienić popularną pracę o eposie[7].

*
* *

Jeśli chodzi o literaturę łacińską, pierwsza praca dr Pianko była poświęcona Plautowi: *Motivi Plautini nel drama lirico*[8]. W okresie o wiele późniejszym, mniej więcej w ostatnim dziesięcioleciu swego życia, interesowała się

---

[1] *Batrachomachia i poemat heroikomiczny w literaturze europejskiej*, Meander II 1947 z. 3, s. 137–156.

[2] *Dramaty mitologiczne Epicharma*, Meander III 1948 z. 9, s. 416–426.

[3] *De Timonis Phliasii Sillorum dispositione*, Eos XLIII 1948/49, s. 120 nn.; *„Silloi" poemat satyryczny Tymona z Fliuntu*, Meander VII 1952, s. 389–406.

[4] *Krates z Teb – cynik i parodysta*, Meander IX 1954 z. 5, s. 203–229.

[5] *Arystofanes jako muzyk*. W książce: *Arystofanes. Materiały sesji naukowej Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej PAN*... Wrocław 1957, s. 139–201. *La musica nelle commedie di Aristofane*, Eos XLVII 1954 z. 1, s. 23–34.

[6] *Charisteria Thaddaeo Sinko... oblata*, Varsaviae–Wratislaviae 1951, s. 255–260.

[7] *Epos*, Warszawa 1949, PWN Świat Starożytny–Biblioteczka Popularna, nr 2.

[8] *Charisteria Gustavo Przychocki... oblata*, Varsoviae 1934, s. 92–107.

przede wszystkim Cyceronem. Rezultatem tych zainteresowań był nie tylko przekład jego listów, lecz również cykl obszernych artykułów traktujących o korespondentach Cycerona, ukazujących się w „Meandrze" w latach 1962—1973[9]. Chociaż są one rozproszone w różnych rocznikach i zeszytach wspomnianego czasopisma, stanowią właściwie monograficzne opracowanie tego zagadnienia. Była także Gabriela Pianko autorką kilkuset haseł z literatury i kultury starożytnej do *Małej encyklopedii świata antycznego*[10]. W kręgu jej zainteresowań starożytnością niemało miejsca zajęła muzyka grecka, której poświęciła kilka artykułów[11]. Zainteresowania księgoznawcze znalazły wyraz w rozprawie o bibliotekach i archiwach w Polsce okresu humanizmu i reformacji[12], jak również w popularnej publikacji *Praca pisarza, księgarza i bibliotekarza w starożytności*[13]. Szczególną jednak zasługą dr Pianko dla polskiej filologii klasycznej były prowadzone przez nią w ramach Polskiego Towarzystwa Filologicznego prace bibliograficzne. Tak więc, wydała drukiem bibliografię filologii klasycznej w Polsce za lata 1945—1949 (t. I) i za lata 1954—1958 (t. II); ukończyła i przygotowała do druku t. III obejmujący lata 1955—1960; w opracowaniu zaś znajdował się t. IV. W r. 1960 ukazała się drukiem bibliografia „Eos" i innych wydawnictw PTF za lata 1901—1939. Przygotowany został do druku oddzielny tom obejmujący bibliografię filologii klasycznej w Polsce w. XIX. Dr Pianko przystąpiła także do zbierania materiałów do filologii klasycznej w Polsce za lata 1901—1939.

Mówiąc o działalności naukowej Gabrieli Pianko trzeba pamiętać również o jej przekładach. Znajduje się wśród nich przede wszystkim wspomiany już wybór listów Cycerona[14]; tłumaczyła też wybrane fragmenty Hippokratesa, komediopisarzy greckich (m. in. Kratesa, Eupolisa, Aleksisa), Ksenofanesa i Tymona z Fliuntu, kilkanaście epigramów z *Antologii Palatyńskiej*, z poetów rzymskich zaś niektóre fragmenty Lucyliusza. Przed wojną pracowała nad przekładem Liwiusza, który przygotowywała na zamówienie prof. R. Gansińca dla Biblioteki Wzorowych Przekładów Autorów Klasycznych projektowanym przez redakcję „Przeglądu Kla-

---

[9] Meander XVII 1962 z. 4; XVIII 1963 z. 1; 4; XIX 1964 z. 10; XXI 1966 z. 1; XXIII 1968 z. 1; 4; 11/12; XXIV 1969 z. 1; 7/8; 9; 11/12; XXV 1970 z. 4; 10; XXVI 1971 z. 1; 11/12; XXVII 1972 z. 1; 10/11/12; XXVIII 1973 z. 1; 2/3; 4.

[10] t. I, Warszawa 1958; t. II, Warszawa 1962.

[11] *Muzyka grecka. Zarys ogólny. System muzyczny. Instrumenty muzyczne*, Meander II 1947 z. 7/8/9, i *Muzyka grecka. Zabytki muzyczne i pisarze muzyczni greccy*, Meander III 1948 z. 1; *Muzyka w teatrze greckim*, Meander III z. 7/8; *Un comico contributo alla storia musica greca*; *Chirone di Ferescrate*, Eos LIII 1963, s. 56—62.

[12] *Powstawanie bibliotek i archiwów w Polsce w epoce humanizmu i reformacji*, Meander IX 1954 z. 1, s. 3—32.

[13] Warszawa 1955, PWN Świat Starożytny—Biblioteczka Popularna, nr 8.

[14] Marek Tuliusz Cycero, *Wybór listów*, przeł. G. Pianko, opracował M. Plezia, Wrocław—Warszawa—Kraków 1962.

sycznego". Spłonął on jednak podczas powstania warszawskiego wraz z dwiema innymi pracami *Parodia antyku w teatrze europejskim* i *Dzieje powieści włoskiej*. Dzięki bardzo dobrej znajomości kilku języków zachodnioeuropejskich i języka rosyjskiego mogła dr Pianko przełożyć na język polski liczne prace prof. Tadeusza Zielińskiego, a w r. 1960 ukazała się w jej tłumaczeniu książka Cochrane Charles Morrisa, *Chrześcijaństwo i kultura antyczna*. Była także wraz z prof. dr L. Winniczuk tłumaczką na łacinę wstępów i komentarza do edycji J. Krzyżanowskiego *Kronika Galla Anonima*, Warszawa 1948; K. Górskiego *Jana Długosza Banderia Prutenorum*, Warszawa 1958, i J. Karwasińskiej *S. Adalberti Pragensis Episcopi et martyri vita prior*, Warszawa 1962. Gabriela Pianko ma na swoim koncie także prace redaktorskie; była bowiem redaktorem naukowym pracy J. Mendysowej *Katalog druków muzycznych XVI, XVII, i XVIII w. Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego*, t. I: *Wiek XVI*, Warszawa 1970, oraz opracowała redakcyjnie pierwszy tom *Małej encyklopedii kultury świata antycznego*. Była wreszcie autorką bardzo wielu recenzji publikacji z dziedziny filologii klasycznej i kultury antycznej, które ukazały się w Polsce i za granicą.

Dla polskich filologów klasycznych nazwisko dr Pianko łączy się jednak nie tylko z szeregiem jej publikacji, ale także w nie mniejszym stopniu z Polskim Towarzystwem Filologicznym. Członkiem Koła Warszawskiego była od r. 1921. Gdy po wojnie Koło wznowiło swoją działalność i ukonstytuowało się 27 lipca 1945 r., Gabriela Pianko została wybrana do Zarządu Koła, w którym pełniła przez 13 lat (do maja 1959) funkcję skarbnika, następnie przez 12 lat (1959—1971) funkcję wiceprezesa. Na Walnym Zgromadzeniu PTF w Łodzi została wybrana sekretarzem Zarządu Głównego, którą to funkcję pełniła przez lat 11 (1947—1958), potem była członkiem Zarządu Głównego, a od r. 1963 członkiem honorowym Towarzystwa. Z ramienia PTF pozostawała też w stałym kontakcie z „l'Année Philologique" i w latach 1949—1966 przesyłała systematycznie co rok do redakcji *l'Année* materiały bibliograficzne informujące o drukowanych pracach polskich filologów klasycznych. Poza pracą organizacyjną brała bardzo czynny udział w działalności naukowej i popularyzacyjnej Koła Warszawskiego. Wygłaszała często referaty na posiedzeniach naukowych Koła; uczestniczyła także aktywnie przez szereg lat w pracach Sekcji Popularyzacji Wiedzy o Antyku; stale, także w ostatnich latach swego życia, żywo interesowała się działalnością Sekcji i kilkakrotnie ofiarowała wartościowe książki na nagrody dla zwycięzców organizowanej corocznie przez Sekcję Olimpiady Łacińskiej dla młodzieży szkolnej. Brała również udział od r. 1949 w Sekcji Tłumaczy, a następnie w zorganizowanej od r. 1951 Sekcji Czytania Autorów Greckich. Była wreszcie autorką kilku prac o Towarzystwie Filologicznym. Tak więc w r. 1954 ukazał się jej artykuł pt. *Polskie Towarzystwo Filologiczne* (*W dziesięcio-*

lecie PRL)[15]; w r. 1972 zaś opublikowała artykuł poświęcony PTF w „Kwartalniku Historii Nauki i Techniki"[16]; przygotowała artykuł encyklopedyczny do *Słownika towarzystw naukowych* wydawanego przez Polską Akademię Nauk. Za długoletnią pracę i duże zasługi dla Towarzystwa otrzymała Gabriela w r. 1972 nagrodę PTF.

Przez 10 lat łączyła dr Pianko pracę naukową i społeczną w PTF z pracą zawodową w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie pracowała od czerwca r. 1945 do października r. 1955.

Mimo licznych obowiązków znajdowała także czas na pracę w Kościele Ewangelicko-Reformowanym, do którego wyznawców należała i do którego była bardzo przywiązana. Brała żywy udział w życiu swej parafii, a w okresie od 3 I 1956 do 24 IX 1967 była radcą świeckim Konsystorza. Publikowała artykuły w „Jednocie" i uczestniczyła w pracach Komisji Nowego Testamentu.

To krótkie i zwięzłe przedstawienie działalności dr Gabrieli Pianko niech wolno mi będzie zakończyć osobistym akcentem*. Nazwisko jej znałam już w czasie wojny, gdy studiowałam filologię klasyczną na tajnych kompletach U. W. Jednak osobiście poznałam dr Pianko dopiero w r. 1945, kiedy po powrocie do Warszawy przyszłam pierwszy raz do Biblioteki Uniwersyteckiej, by zacząć się tam przygotowywać do jednego z czekających mnie w niedalekiej przyszłości egzaminów; pierwszą osobą, którą wówczas spotkałam, była właśnie dr Pianko pełniąca dyżur w czytelni. Dowiedziawszy się, że jestem studentką filologii klasycznej, okazała mi wiele życzliwości; pomogła zaopatrzyć się w potrzebne podręczniki i wskazała wygodne miejsce w czytelni, abym mogła spokojnie pracować. Po ukończeniu studiów spotykałam dr Gabrielę Pianko na zebraniach naukowych Warszawskiego Koła PTF, a potem współpracowałam z Nią przez szereg lat jako sekretarz Koła. Dr Pianko budziła w nas, młodych wówczas członkach Towarzystwa i współpracownikach szacunek i sympatię dla siebie głębokim i bezinteresownym przywiązaniem do Towarzystwa, życzliwym stosunkiem do ludzi, pogodnym usposobieniem i poczuciem humoru, wrażliwością na przyrodę i otaczający Ją świat, pracowitością, szerokimi zainteresowaniami i ogromnym poczuciem odpowiedzialności w każdej, nawet najdrobniejszej sprawie, której się podejmowała. I taką pozostanie zawsze w naszej pamięci[17].

Warszawa

---

[15] Meander IX 1954 z. 9–10, s. 445–462.

[16] XVII 1972 z .3, s. 511–523.

[17] Za łaskawe udostępnienie mi materiałów biograficznych i bibliograficznych oraz ustne informacje o działalności dr G. Pianko dziękuję serdecznie: p. Danucie Dyja, dr. Zdzisławowi Piszczkowi, ks. B. Trandzie i prof. dr L. Winniczuk.

* Pisze Hanna Szelest.

BIBLIOGRAFIA PRAC GABRIELI PIANKO

Na podstawie materiałów pośmiertnych opracował i uzupełnił

ZDZISŁAW PISZCZEK

I. Prace ogłoszone drukiem

W latach 1923—1933 ogłosiła drukiem jedynie przekłady; opracowania oryginalne pozostały w rękopisie i uległy zniszczeniu podczas burzenia Warszawy.

1923

1. [Przekł.:] Favorinus. Rozprawa filozofa Faworyna, w której radzi niewieście znakomitego rodu, aby dzieci, które urodziła, nie karmiła mlekiem najemnych matek, lecz swojem własnem. (Wg Aulus Gellius. Noctes Atticae 1. XII). [W:] Szenajch Władysław. Filozof Favorinus o karmieniu niemowląt: Opieka nad Dzieckiem 1923 nr 4 s. 184—189.

1924

2. [Przekł.:] Zieliński Tadeusz. Franciszek Grillparzer: Przegląd Warszawski I 1924 nr 29 s. 190—209, nr 30 s. 285—303.
3. [Przekł.:] Zieliński T. Proza artystyczna i jej losy: Przegląd Powszechny CLXII 1924 nr 485 s. 127—139, nr 486 s. 228—243. CLXIII nr 487 s. 54—68.
4. [Przekł.:] Zieliński T. Przechadzka posłów z Efezu. 1. W dawnych Atenach. 2. Na wsi attyckiej: Iskry 1924 nr 3 s. 40—42, nr 4 s. 58—69, nr 5 s. 71—72, nr 18 s. 281—283, nr 19 s. 302—303, nr 20 s. 313—315.

1925

5. [Przekł.:] Zieliński T. Homer — Wergiliusz — Dante: Przegląd Warszawski II 1925 nr 43 s. 36—45, nr 44 s. 158—172.
6. [Przekł.:] Zieliński T. Leukotea: Iskry 1925 nr 31/32 s. 70—71.
7. [Przekł.:] Zieliński T. Powstanie grzechu w świadomości starożytnej Grecji: Przegląd Filozoficzny XXVIII 1925 s. 24—58.
8. [Przekł.:] Zieliński T. Religia hellenizmu. Z upoważn. autora przeł. G. Piankówna. Warszawa: J. Mortkowicz 16⁰ ss. 254.

1927

9. [Przekł.:] Zieliński T. Kilka uwag o wykształceniu klasycznym: Kwartalnik Klasyczny 1927 nr 1 s. 6–10.
10. [Przekł.:] Zieliński T. Król Ottokar czeski w dziejach i poezji: Przegląd Współczesny XXIII 1927 s. 8–27.
11. [Przekł.:] Zieliński T. Rozwój moralności w świecie starożytnym od Homera do czasów Chrystusa. Kraków: PAU 1927 16⁰ ss. 24.

1928

12. [Przekł.:] Zieliński T. Fale morza i miłości: Wiedza i Życie 1928 nr 3 s. 170–185.
13. [Przekł.:] Zieliński T. Filhelleńskie poematy Byrona: Wiedza i Życie 1928 nr 8–9 s. 513–533.
14. [Przekł.:] Zieliński T. O czytaniu mów sądowych Cycerona w szkole: Kwartalnik Klasyczny 1928 nr 1 s. 13–31.
15. [Przekł.:] Zieliński T. Sofokles i jego twórczość tragiczna. Tłum. [z ros.] Koło Klasyków UW (G. Pianko tłum. Wstęp ogólny oraz Wstęp do Trachinek). Kraków: Krak. Spółka Wyd. 8⁰ ss. IX, 485.
16. [Przekł.:] Zieliński T. Zniszczony wodospad: Wiedza i Życie 1928 nr 1 s. 36–44.

1929

17. [Przekł.:] Zieliński T. Ideał wychowawczy w starożytności i u nas: Oświata i Wychowanie 1929 z. 3 s. 232–275.
18. [Przekł.:] Zieliński T. Kleopatra: Wiedza i Życie 1929 nr 1 s. 11–30.
19. [Przekł.:] Zieliński T. Powrót Heleny: Gazeta Warszawska 1929 nr 378 oraz przedruk: Kwartalnik Klasyczny 1929 nr 1 s. 106–112.
20. [Przekł.:] Zieliński T. Z tragicznego okresu kultury greckiej. (Poematy Bakchylidesa): Pamiętnik Warszawski 1929 z. 1 s. 86–103, z. 2 s. 79–102.

1930

21. [Przekł.:] Zieliński T. Rozwój kultury duchowej: Wiedza i Życie 1930 nr 4 s. 233–245, nr 5 s. 297–308.
22. [Przekł.:] Zieliński T. Świat antyczny. Starożytność bajeczna. Warszawa: J. Mortkowicz 1930 8⁰ ss. 469, il., tabl. 12.

1931

23. [Przekł.:] Hippokrates. Przysięga i przykazanie. [W:] Szenajch Władysław. Przysięga i przykazanie Hippokratesowe. Warszawa 1931.
24. [Przekł.:] Zieliński T. Antyk Nietzschego: Pamiętnik Warszawski 1931 z. 5 s. 6–22, z. 6 s. 18–36.
25. [Przekł.:] Zieliński T. Kilka uwag o piątej Werrynce. Kwartalnik Klasyczny 1931 nr 1 s. 1–7.
26. [Przekł.:] Zieliński T. Mania twórcza: Pamiętnik Warszawski 1931 z. 7/9 s. 47–85.
27. [Przekł.:] Zieliński T. Nauki humanistyczne: Wiedza i Życie 1931 nr 1 s. 1–15, nr 2 s. 113–128.
28. [Przekł.:] Zieliński T. Prawo do parodii. (Z powodu rocznicy Offenbachowskiej): Pamiętnik Warszawski 1931 z. 1 s. 3–14.
29. [Przekł.:] Zieliński T. Literatura starożytnej Grecji epoki powszechnej. Cz. 1. Zarys ogólny. Warszawa 1931 16° s. 252, tabl. 2.

1932

30. [Przekł.:] Zieliński T. Kultura moralna starożytnej Grecji. Warszawa: Koło Historyków UW 1932 16° s. 24 (Kultura Starożytna 1).
31. [Przekł.:] Zieliński T. Znaczenie Wilamowitza w nauce i społeczeństwie ludzkim: Wiedza i Życie 1932 nr 4 s. 209–218, nr 5 s. 258–265.

1933

32. [Przekł.:] Zieliński T. O czystość, ale i bogactwo języka: Gazeta Polska 1933 nr 209 s. 3.
33. [Przekł.:] Zieliński T. Religia antyczna w szkole: Kwartalnik Klasyczny 1933 nr 4 s. 261–267.

1934

34. Motivi Plautini nel dramma lirico: Charisteria Gustavo Przychocki a discipulis oblata. Varsoviae 1934 s. 92–107.
    Rec.: Rolandi Ulderico: La Tribuna 1935; Jahresberichte über die Fortschritte der Klassischen Alterthumswissenschaft CCXLV A 1935 s. 94.
35. [Przekł.:] Zieliński T. Nauka czysta i nauka stosowana w świecie starożytnym: Nauka Polska XIX 1934 s. 1–12.

1936

36. Grazia Deledda: Polonia–Italia 1936 nr 8/9 s. 9–13, bibliogr.
37. L'Italia e gli Italiani nelle opere di Stefano Żeromski: Polonia–Italia 1936 nr 4 s. 19–25.

38. Tematy polskie w operze włoskiej: Polonia—Italia 1936 nr 12 s. 22—27, il.
    Rec.: Stromenger Karol: Gazeta Polska 1937.
39. [Przekł. z pol.:] Treter Mieczysław. La pittura polacca contemporanea: Polonia—Italia 1936 nr 4 s. 29—34, nr 5 s. 29—38.

1937

40. (Alfredo Panzini). [Biogram]: Polonia—Italia 1937 nr 2 s. 23—24.
41. (G. B. Angioletti). [Biogram]: Polonia—Italia 1937 nr 4 s. 28.
42. (Giulio Kaden-Bandrowski). [Biogram w jęz. włos.]: Polonia—Italia 1937 nr 7 s. 29.
43. (Grazia Deledda). [Biogram]: Polonia—Italia 1937 nr 6 s. 31.
44. (Guelfo Civinini). [Biogram]: Polonia—Italia 1937 nr 8/9 s. 33.
45. I premi Varsavia del 1937. (Konstanty Krzeczkowski. Wojciech Kossak. Stanisław Kazuro. Maria Kuncewiczowa): Polonia—Italia 1937 nr 12 s. 14—17.
46. (Jan Wiktor). [Biogram w jęz. włos.]: Polonia—Italia 1937 nr 12 s. 34—35.
47. (Jerzy Kossowski). [Biogram w jęz. włos.]: Polonia—Italia 1937 nr 3 s. 18.
48. La musica polacca contemporanea: Polonia—Italia 1937 nr 4 s. 16—21, portr., nr 5 s. 19—25, nr 6 s. 25—28, nr 7 s. 30—33.
49. (Massimo Bontempelli). [Biogram]: Polonia—Italia 1937 nr 11 s. 28—29.
50. (Stefano Żeromski). [Biogram w jęz. włos.]: Polonia—Italia 1937 nr 5 s. 31.
51. [Przekł.:] Angioletti Giovanni Battista. Sam w mieście. Przeł. [z włos.] G. P.: Polonia—Italia 1937 nr 4 s. 27—28.
52. [Przekł.:] Bontempelli Massimo. Wyprawa na tęczę. Przeł. [z włos.] G. P.: Polonia—Italia 1937 nr 11 s. 27—29.
53. [Przekł.:] Civinini Guelfo. Stary przyjaciel. Przeł. [z włos.] G. P.: Polonia—Italia 1937 nr 8/9 s. 31—33.
54. [Przekł.:] Deledda Grazia. Palma. Przeł. [z włos.] G. P.: Polonia—Italia 1937 nr 6 s. 29—31.
55. [Przekł.:] Kaden-Bandrowski Juliusz. L'attendente. Przeł. [z pol.] G. P.: Polonia—Italia 1937 nr 7 s. 25—28.
56. [Przekł.:] Panzini Alfredo. Ojciec i syn. Przeł. [z włos.] G. P.: Polonia—Italia 1937 nr 2 s. 20—23.
57. [Przekł.:] Verdiani Carlo. Pejzaż w sztuce włoskiej. Na marginesie Wystawy Krajobrazu Włoskiego w Warszawie. Przeł. [z włos.] G. P.: Polonia—Italia 1937 nr 12 s. 26—30, il.

58. [Przekł.:] Wiktor Jan. Lo scoiattolo. Przeł. [z pol.] G. P.: Polonia — Italia 1937 nr 12 s. 33—35.
59. [Przekł.:] Żeromski Stefan. Si compia il mio destin, qualunque sia. Przeł. [z pol.] G. P.: Polonia—Italia 1937 nr 5 s. 30—31.

1938

60. (Aldo Palazzeschi). [Biogram]: Polonia—Italia 1938 nr 3 s. 23.
61. (Enrico Sienkiewicz). [Biogram w jęz. włos.]: Polonia—Italia 1938 nr 1/2 s. 24.
62. (Gabriele D'Annunzio). [Biogram]: Polonia—Italia 1938 nr 1/2 s. 19—20.
63. (Kazimierz Przerwa-Tetmajer). [Biogram w jęz. włos.]: Polonia — Italia 1938 nr 7/8 s. 26.
64. (Kazimierz Wierzyński). [Biogram w jęz. włos.]: Polonia—Italia 1938 nr 4 s. 22.
65. Soggetti italiani nel dramma lirico polacco: Polonia—Italia 1938 nr 7/8 s. 15—20, il.
66. Współczesna muzyka włoska: Liga 1938 nr 4 s. 10—11.
67. [Przekł.:] D'Annunzio Gabriele: Powrót. Przeł. [z włos.] G. P.: Polonia—Italia 1938 nr 1/2 s. 17—19.
68. [Przekł.:] Frateili Arnaldo. Nocna przygoda. Przeł. [z włos.] G. P.: Polonia—Italia 1938 nr 8/9 s. 18—21.
69. [Przekł.:] Palazzeschi Aldo. Naj...szy. Przeł. [z włos.] G. P.: Polonia—Italia 1938 nr 3 s. 22—23.
70. [Przekł.:] Sienkiewicz Henryk. Il verdetto di Zeus. Przeł. [z pol.] G. P.: Polonia—Italia 1938 nr 1/2 s. 21—24.
71. [Przekł.:] Wierzyński Kazimierz. L'ordine delle cose umane. Przeł. [z pol.] G. P.: Polonia—Italia 1938 nr 4 s. 18—22.

1939

72. (Alfredo Panzini). [Biogram]: Polonia—Italia 1939 nr 3/4 s. 18—21, bibliogr.
73. (Wacław Sieroszewski). [Biogram w jęz. włos.]: Polonia—Italia 1939 nr 1/2 s. 29.
74. [Przekł.:] Panzini Alfredo. Latarka Diogenesa. Przeł. [z włos.] G. P. Warszawa: Książnica—Atlas 8⁰ ss. 220.

1946

75. Greckie podróże do piekieł i Tymon z Fleius: Meander 1946 nr 5 s. 240—251.

1947

76. Batrachomachia i poemat heroikomiczny w literaturze europejskiej: Meander 1947 nr 3 s. 137–156.
77. Co to jest parodia?: Meander 1947 nr 6 s. 321–328.
78. Muzyka grecka. Zarys ogólny. – Systemy muzyczne. – Instrumenty muzyczne: Meander 1947 nr 7 s. 411–413, nr 8 s. 483–485, nr 9 s. 574–575.

1948

79. Dramaty mitologiczne Epicharma: Meander 1948 nr 9 s. 416–420.
80. Humor Homera: Meander 1948 nr 2 s. 80–96.
81. Muzyka grecka. Zabytki muzyczne i pisarze muzyczni greccy: Meander 1948 nr 1 s. 34–35.
82. Muzyka w teatrze greckim: Meander 1948 nr 7/8 s. 340–347.
83. Zenon z Kittion. – Marek Aureliusz. (Sylwetki): Meander 1948 nr 4 s. 246–248, portr. 2.
84. [Przekł.:] Galli Anonymi Chronicon. Codicis saeculi 14 Zamoscianus appellati reproductio palaeographica. Ed. praefationeque instruxit Julian Krzyżanowski. Wstęp na łac. przeł. G. Pianko i Lidia Winiczuk. Varsaviae 1948.

1949

85. Cycero w oczach Petrarki: Meander 1949 nr 5/6 s. 267–280 oraz streszcz.: Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału I. Towarzystwo Naukowe Warszawskie XLII 1949 [wyd. 1950] s. 100–102.
86. De Timonis Phliasii Sillorum dispositione: Eos XLIII 1948/49 s. 120–126.
87. Epos. Warszawa: PWN 1949 16° ss. 46. (Świat Starożytny. Biblioteczka Popularna nr 2).
88. Filologia klasyczna w ZSRR: Meander 1949 nr 1/2 s. 94–97.
89. Mickiewicz a świat starożytny: Meander 1949 nr 10 s. 463–480.
    Wzm. rec. w: Weintraub Wiktor. The Poetry of Adam Mickiewicz. 's Gravenhage 1954 s. 287.
90. Sylwetka poety Azjosa z Samos: Meander 1949 nr 7 s. 335–342.

1950

91. Język obcy jako źródło komizmu na scenie: Meander 1950 nr 6/7 s. 409–430.
92. [Przekł.:] Krates. Theria (Kock I 133 fr. 14): Meander 1950 nr 9/10 s. 638.

93. [Przekł.:] Telekleides. Amphiktyones (Kock I 209). Meander 1950 nr 9/10 s. 640.

1951

94. Il poema parodico d'Iponatte: Charisteria Thaddaeo Sinko quinquaginta abhinc annos amplissimis in philosophia honoribus ornato ab amicis, collegis, discipulis oblata. Varsaviae 1951 s. 255–260.
95. [Przekł.:] Antyfanes. Diplasioi (Kock II 45 fr. 85): Meander 1951 nr 7 s. 378.
96. [Przekł.:] Antyfanes. Poiesis (Kock II 90): Meander 1951 nr 2 s. 122.
97. [Przekł.:] Arystofanes. Nesoi (Kock I 492 fr. 387): Meander 1951 nr 10 s. 542.
98. [Przekł.:] Eupolis. Kolakes (Kock I 301 fr. 159): Meander 1951 nr 7 s. 352.
99. [Przekł.:] Hermippos. Kerkopes (Kock I 236 fr. 46): Meander 1951 nr 5/6 s. 234.
100. [Przekł.:] Krates. Theria II (Kock I 134 fr. 15). Meander 1951 nr 8/9 s. 429.
101. [Przekł.:] Ksenofanes. Solloi (Diels 39–40, fr. 10–18): Meander 1951 nr 8/9 s. 492.

1952

102. Antyk Karola Szymanowskiego. (W piętnastą rocznicę śmierci kompozytora: 24. IX. 1882 – 29. III. 1937): Meander 1952 nr 2 s. 94–114.
103. Filologia klasyczna w Polsce. Bibliografia za lata 1945–1949. Warszawa 1952 ss. 92. (Biblioteka Meandra nr 17).
    Rec.: Ludziński Marian: Nowe Książki 1952 nr 11;
    Rasiej Cortinovic Renza: Rivista di Studi Classici 1958 No 1 s. 110.
    Wzm. rec.: The Classical Weekly XLVI 1953 No 6;
    The Classical Review LXXVII 1953 (N. S. Vol. II) No 1; Books Abroad. Norman. Oklahoma 1953.
104. Silloi – poemat satyryczny Tymona z Fliuntu: Meander 1952 nr 9 s. 389–406.
105. [Przekł.:] Krates z Teb. Pera (Diels 218 fr. 4): Meander 1952 nr 6/7 s. 226; (Diels 218–219 fr. 5–6): Meander 1952 nr 8 s. 372.
106. [Przekł.:] Ksenofanes. Paroidiai (Diels 41 fr. 22): Meander 1952 nr 2 s. 78.
107. [Przekł.:] Ksenofanes. Peri physeos (Diels 43 fr. 27–28): Meander 1952 nr 2 s. 114.
108. [Przekł.:] Tymon z Fliuntu. Indalmoi (Diels fr. 67–68): Meander 1952 nr 1 s. 42.

1953

109. XLIX Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za czas od 15 czerwca 1949 do 15 czerwca 1950: Eos XLV 1951 fasc. 2 s. 137–147 [wyd. 1953].
110. L Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za czas od 1 lipca 1950 do 10 czerwca 1951: Eos XLV 1951 fasc. 2 s. 148–160 [wyd. 1953].
111. [Przekł.:] Krates z Teb: Paroidiai (Diels 217 fr. 1): Meander 1953 nr 7 s. 360.
112. [Przekł.:] Krates z Teb. Tragedie fr. 14–15: Meander 1953 nr 2 s. 124.

1954

113. Krates z Teb – cynik i parodysta: Meander 1954 nr 5 s. 203–229.
114. Polskie Towarzystwo Filologiczne (W dziesięciolecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej): Meander 1954 nr 9/10 s. 445–462.
115. Powstawanie bibliotek i archiwów w Polsce w epoce humanizmu i reformacji: Meander 1954 nr 1 s. 3–32. [Streszcz. zob. poz. 130].

1955

116. Praca pisarza, księgarza i bibliotekarza w starożytności. Warszawa: PWN 1955 16° ss. 72, il., tabl. 7. (Świat Starożytny. Biblioteczka Popularna nr 8). [Autoref. w jęz. niem. zob. poz. 121].
117. Rosyjski przekład listów Cycerona: Meander 1955 nr 8 s. 385–389. [Autoref. w jęz. niem. zob. poz. 122].
118. LI Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za czas od 15 czerwca 1951 do 30 czerwca 1952: Eos XLVI 1952/1953 fasc. 2 s. 271–283.
119. [Przekł.:] Hermippos. Phormophoroi (Kock I 243 fr. 83): Meander 1955 nr 5 s. 272.
120. [Przekł.:] Jakub de Voragine: Złota legenda. Warszawa 1955. Plezia Marian: Wstęp (Sommario. Versione italiana) [Przekład na jęz. włos.: Gabriela Pianko] s. LXXI–LXXVI.

1956

121. Die Arbeit des Schreibers, des Buchhändlers und des Bibliothekars im Altertum. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1956 H. 1 szp. 7. [Por. poz. 116].
122. Eine russische Übersetzung der Briefe Ciceros. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1956 H. 4 szp. 196. [Por. poz. 117].

123. La musica nelle comedie di Aristofane: Eos XLVII 1954 fasc. 1 s. 23–34. [Autoref. w jęz. niem. por. poz. 129].
124. [Przekł.:] Aleksis. Krateuas e pharmakopoles (Kock II 335 fr. 110): Meander 1956 nr 1/2 s. 83.
125. [Przekł.:] Aleksis. Leuke (Kock II 344 fr. 133): Meander 1956 nr 1/2 s. 84.
126. [Przekł.:] Aleksis. Olynthia (Kock II 356 fr. 162). Meander 1956 nr 9 s. 308.
127. [Przekł.:] Antyfanes. Kyklops (Kock II 65 fr. 132): Meander 1956 nr 1/2 s. 84.

1957

128. Arystofanes jako muzyk: Arystofanes. Materiały sesji naukowej Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej PAN zorganizowanej na apel Światowej Rady Pokoju w 2400 rocznicę urodzin poety 3–4 grudnia 1954. Wrocław 1957 s. 139–207, Rés.: Aristophane musicien. Rez.
129. Die Musik in den Komödien des Aristophanes. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1957 H. 1 szp. 16. [Por. poz. 123].
130. Powstawanie bibliotek i archiwów w Polsce w epoce humanizmu i reformacji. [Streszcz.]: Jednota 1957 nr 2 s. 10–11, il. [Por. poz. 115].
131. LII Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za czas od 30 czerwca 1952 do 30 czerwca 1953: Eos XLVII 1954/1955 fasc. 2 s. 365–391.
132. LIII Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za czas od 30 czerwca 1953 do 30 czerwca 1954: Eos XLVII 1954/1955 fasc. 2. s. 392–417.
133. Tajemnica biblioteki Assurbanipala: Wiedza i Życie 1957 nr 3 s. 152–155, il.
134. Teodor Tripplin: Jednota 1957 nr 4 s. 15–17, il.
135. [Współpr.:] Plutarch. Jak młodzież powinna słuchać poetów. Przekł. pod kier. K. Kumanieckiego. Wstęp, komentarz i słowniczek: Gabriela Pianko i Lidia Winniczuk. Warszawa 1957.

1958

136. Filologia klasyczna w Polsce. Bibliografia za lata 1950–1954. Warszawa: PWN 1958 8° ss. 164. (Biblioteka Meandra nr 25). [Autoref. w jęz. niem. zob. poz. 152].
    Rec.: Rasiej Cortinovic R.: Rivista di Studi Classici 1958 No 1;
    Brzostowski T.: Bulletin des Bibliothèques de France 1959 No 7/8.
    Wzm. rec.: Biuletyn Informacyjny PWN 1959 nr 1 s. 7.

137. Mała encyklopedia kultury świata antycznego. Encyclopaedia Maeandrea. T. 1. Warszawa 1958 PWN 8⁰ ss. 568. [Red. tomu oraz oprac. haseł; Autoref. w jęz. niem. zob. poz. 153].
Rec.: *Monatliche Bibliographie* 1959 No 3/4 poz. 610.
138. [Przekł.:] Lucyliusz. Fragmenty satyr. [W:] Winniczuk L. Trzej satyrycy rzymscy. Warszawa 1958 s. 8—13.
139. [Współpr.:] Długosz Jan. Banderia Prutenorum. Wyd. K. Górski. Warszawa 1958. [Przekł. Wstępu i objaśnień na jęz. łac. G. Pianko i L. Winniczuk].

1959

140. Antyk w literaturze: Wiedza i Życie 1959 nr 4 s. 230—236, nr 5 s. 294—298. [Autoref. w jęz. niem.] Die Antike in der Literatur: Bibliotheca Classica Orientalis 1959 H. 6 szp. 276.
141. Bibliografia prac Tadeusza Zielińskiego: Meander 1959 nr 8/9 s. 437—461.
142. Gromiwoja [Arystofanesa]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1959 nr 11/12 s. 577—579.
Wzm. rec.: Borelli A.: Rivista di Studi Classici 1961 No 1 s. 141.
143. Lis i winogrona [De Figueiredo]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1959 nr 10 s. 494—497.
144. Romulus Wielki [F. Dürrenmatta]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1959 nr 6 s. 304—307.
145. LIV Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za czas od 1 lipca 1954 r. do 10 czerwca 1955 r.: Eos XLIX 1957/1958 fasc. 2 s. 260—282.
146. Trylogia trojańska Artura Marii Swinarskiego. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1959 nr 4/5 s. 253—255.
147. „Tyrtej" [Norwida]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1959 nr 7 s. 360—371.

1960

148. Die Antike im modernen Theater. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1960 H. 5 szp. 318.
149. Antyk na falach eteru: Meander 1960 nr 5/6 s. 321—328. [Autoref. zob. poz. 167].
Rec.: Martinková D. Antíka v polskem divadle a rozhlase: Zpravy Jednoty Klasickych Filologů 1961 No 3 s. 170—171;
Borelli Alma: Rivista di Studi Classici 1960 nr 5/6 s. 146.
150. Bibliographia Eus necnon ceterarum editionum Societatis Philologae Polonorum 1894—1959. Bibliografia Eos i innych wydawnictw

Polskiego Towarzystwa Filologicznego 1894—1959. Eos: L 1959/1960 fasc. 3 ss. 177. [Autoref. zob. poz. 169].

151. Bibliografia filologii klasycznej w Polsce: Meander 1960 nr 10 s. 550—556.

152. Die klassische Philologie in Polen. Bibliographie für die Jahre 1950 bis 1954. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1960 H. 1 szp. 1. [Por. poz. 136].

153. Kleine Enzyklopädie der Kultur der alten Welt. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1960 H. 1 szp. 1. [Por. poz. 137].

154. Noc Listopadowa [Stanisława Wyspiańskiego]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1960 nr 11/12 s. 623—625.

155. Orfeusz. [Sztuka J. Cocteau]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1960 nr 11/12 s. 620—622.

156. LV Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za czas od 30 czerwca r. 1955 do 30 czerwca r. 1958: Eos L 1959/1960 fasc. 2 s. 240—267.

157. Tadeusz Zieliński w Warszawie: Meander 1960 nr 1 s. 56—61. [Autoref. zob. poz. 174].

Rec.: Borelli Alma: Rivista di Studii Classici 1961 No 1 s. 142.

158. [Przekł.:] Cochrane Ch. N. Chrześcijaństwo i kultura antyczna. Przekł. G. Pianko. Warszawa: Pax 1960 8⁰ ss. 520.

Rec.: Piechowski Jerzy: Kierunki 1860 nr 37 s. 4—5.

159. [Rec.:] Kumaniecki Kazimierz. Cyceron i jego współcześni. Warszawa 1959: Rivista Ciceroniana 1960 No 1/2 s. 181—184.

160. [Rec.:] Łoś Stanisław. Rzym na rozdrożu. Studium monograficzne o Katonie Starszym. Warszawa 1960: Nowe Książki 1960 nr 23 s. 1415—1417.

161. [Rec.:] Świderek Anna. W państwie Apolloniosa. Warszawa 1959: Rivista Ciceroniana 1960 No 1/2 s. 181—184.

1961

162. Muzyka w służbie reformacji: Jednota 1961 nr 5 s. 101—104, nr 6 s. 132—136.

163. Rola czasopism z okresu Oświecenia w propagowaniu studiów nad antykiem. 1. Czasopisma do r. 1765: Meander 1961 nr 9 s. 455—471. [Autoref. zob. poz. 188].

164. Ifigenia w Taurydzie. [Sztuka Goethego]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1961 nr 3 s. 287—289.

165. Obrona Sokratesa. [Wg dialogów Platona]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1961 nr 2 s. 113—115.

166. Oresteja [Ajschylosa]. (Antyk w teatrze współczesnym). Meander 1961 nr 5 s. 280—283.

1962

167. Die Antike auf Ätherwellen. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1962 H. 3 szp. 189. [Por. poz. 149].
168. Die Antike im zeitgenössischen Theater. [Autoref.]. Bibliotheca Classica Orientalis 1962 No 5 szp. 316.
169. Bibliographia Eus necnon ceterarum editionum Societatis Philologae Polonorum 1894–1959. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1962 No 1 szp. 8. [Por. poz. 150].
170. Eurydyka. [Sztuka Anouilha]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1962 nr 7/8 s. 393–395.
171. Korespondenci Cycerona. Marek Celiusz Rufus: Meander 1962 nr 4 s. 179–191.
172. Monitor Stanisławowski w obronie dysydentów: Jednota 1962 nr 2 s. 34–35, 41.
173. Rola czasopism z okresu Oświecenia w propagowaniu studiów nad antykiem. 2. Monitor Stanisławowski 1765–1785: Meander 1962 nr 9 s. 421–440. [Cz. 1 poz. 163]. Streszcz. łac. Vita Latina 1963 s. 110.
174. Thaddäus Zieliński in Warschau. Erinnerungen einer Schülerin. [Autoref.:] Bibliotheca Classica Orientalis 1962 H. 3 szp. 190. [Por. poz. 157].
175. Wawrzyniec Mitzler de Kolof: Jednota 1962 nr 7/8 s. 161–163.
176. [Przekł.:] Cicero M. Tullius. Wybór listów. Przeł. G. Pianko. Oprac. Marian Plezia. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1962 ss. LXXXIII, 424, tabl. 1. (Biblioteka Narodowa. Seria II nr 130).
    Rec.: Nowe książki 1962 nr 8 s. 497.
177. [Przekł.:] Kumaniecki K. Cicerone e Varrone. Storia di una conoscenza. [Przeł. z pol. G. Pianko]: Athenaeum 1962 No 3/4 s. 221–243.
178. [Współpr.:] Adalbertus Pragensis. S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita prior. Ed., praef. notisque instruxit Hedviga Karwasińska. (Wstęp i komentarz tłum. na łac. G. Pianko i L. Winiczuk). Warszawa: PWN 1962.
179. [Współpr.:] Mała encyklopedia kultury świata starożytnego. T. II. Warszawa: PWN 1962. [Oprac. artykułów hasłowych].

1963

180. Agamemnon [Ajschylosa]. — Elektra [Sofoklesa]. — Żaby [Arystofanesa]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1963 nr 11/12 s. 521–523.

181. Die Antike im modernen Theater. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1963 H. 2 szp. 127–128, H. 4 szp. 250. [Pocz. zob. poz. 148].
182. Antyk na małym ekranie: Meander 1963 nr 5 s. 221–227.
183. Berenika. [Sztuka Racine'a]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1963 nr 6 s. 290–293.
184. Brytanik. [Sztuka Racine'a]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1963 nr 9 s. 421–424.
185. Ciceros Korrespondenten. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1963 H. 4 szp. 225.
186. Korespondenci Cycerona. Gajus Azyniusz Pollion: Meander 1963 nr 4 s. 151–157.
187. Korespondenci Cycerona. Serwius Sulpiciusz Rufus: Meander 1963 nr 1 s. 16–24.
188. Die Rolle der Zeitschriften bei Propagierung der antiken Studien. 1. Die Zeitschriften von 1765. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1963 H. 4 szp. 225. [Por. poz. 163].
189. Żołnierz-Samochwał. [Komedia Plauta]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1963 nr 9 s. 417–420.
190. [Przekł.:] Cicero M. Tullius: Epist. ad famil. IV, 5: Meander 1963 nr 1 s. 24–25.

1964

191. Antyk we współczesnym teatrze polskim. W dwudziestolecie powstania Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: Meander 1964 nr 7/8 s. 363–376.
192. Elektra [Sofoklesa] i Medea [Eurypidesa]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1964 nr 2 s. 117–120.
193. Kleopatra. [Sztuka L. H. Morstina]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1964 nr 1 s. 42–44.
194. Korespondenci Cycerona. Lucjusz Munacjusz Plankus: Meander 1964 nr 10 s. 446–451.
195. Menechmi po wenecku. [Dot. sztuki Goldoniego]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1964 nr 9 s. 416–418.
196. Pojęcie jedynego Boga w religii greckiej: Jednota 1964 nr 12 s. 5–8.
197. Rola czasopism z okresu Oświecenia w propagowaniu studiów nad antykiem. 3. Zabawy Przyjemne i Pożyteczne. 1770–1777: Meander 1964 nr 5 s. 227–236, nr 7/8 s. 281–290.
198. Un comico contributo alla storia della musica greca. Chirone di Ferecrate: Eos LIII 1963 s. 56–62 [wyd. 1964].

199. Wojny trojańskiej nie będzie. [Sztuka J. Giraudoux]. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1964 nr 1 s. 39–41.

1965

200. Jan Łasicki: Jednota 1965 nr 11 s. 11.
201. Pojęcie jedynego Boga w religii greckiej. [Dokończ.]: Jednota 1965 nr 1 s. 9–11. [Pocz. poz. 196].
202. Rola czasopism z okresu Oświecenia w propagowaniu studiów nad antykiem. 4. Zbiór Różnego Rodzaju Wiadomości. 1770: Meander 1965 nr 10 s. 383–398.
203. [Rec.:] Anderson S. W. Pompey, His Friends, and the Literature of the First Century. Los Angeles 1963: Eos LIV 1964 s. 207–210 [wyd. 1965].

1966

204. Die Antike im modernen polnischen Theater. Zum zwanzigjährigen Bestehen der Volksrepublik Polen. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1966 H. 1 szp. 63–64. [Por. poz. 191].
205. Antyk w Polskim Radio i Telewizji w latach 1962–1965: Meander 1966 nr 11/12 s. 526–537.
206. Korespondenci Cycerona. Decimus Iunius Brutus: Meander 1966 nr 1 s. 15–19.
207. Ciceros Korespondenten. Lucius Munatius Plancus. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1966 H. 5 szp. 284. [Zob. poz. 194].
208. Menaechmi alla veneziana. Die Antike im modernen Theater. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1966 H. 1 szp. 63–64. [Zob. poz. 195].
209. Rola czasopism z okresu Oświecenia w propagowaniu studiów nad antykiem. 5. Zbiór Tygodniowy Wiadomości Uczonych na rok P. 1784: Meander 1966 nr 7/8 s. 323–334.
210. Rola czasopism z okresu Oświecenia w propagowaniu studiów nad antykiem. 6. „Dziennik Warszawski" – „Biblioteka Warszawska Literatury Zagranicznej i Narodowej". 7. Zakończenie: Meander 1966 nr 9 s. 383–392.
211. Die Rolle der Zeitschriften im Zeitalter der Aufklärung bei der Propagierung der antiken Studien. 3. Die Angenehmen und Nützlichen Unterhaltungen 1770–1777. [Autoref.]: Bibliotheca Classica Orientalis 1966 H. 1 szp. 64. [Zob. poz. 197].
212. Teatr Artystyczny z Aten w Warszawie. „Ptaki" Arystofanesa i „Persowie" Aischylosa. (Antyk w teatrze współczesnym): Meander 1966 nr 1 s. 40–43.

1967

213. Nowy przekład Nowego Testamentu: Jednota 1967 nr 2 s. 18.
214. [Rec.:] Biblia i archeologia — Thompson J. A. Biblia i archeologia. Warszawa 1965: Jednota 1967 nr 2 s. 20.
215. [Rec.:] Hamburger K. Von Sophokles zu Sartre. Griechische Dramenfiguren antik und modern. Stuttgart 1962: Eos LV 1965 s. 209—212 [wyd. 1967].
216. [Rec.:] Hartmann K. Das polnische Theater nach dem zweiten Weltkrieg. Marburg 1964: Deutsche Literaturzeitung 1967 H. 2 s. 154—155.
217. [Rec.:] Linforth I. M., Electra's Day in the Tragedy of Sophocles. Los Angeles 1963: Eos LV 1965 s. 208—209.
218. [Współpr.:] Callimachus Ph. Epistulae selectae. Ed. et in linguam Polonam vertit: Latinas — I. Lichońska, Italicas — G. Pianko. Wratislaviae 1967.

1968

219. Korespondenci Cycerona. Gajus Kasjusz Longinus: Meander 1968 nr 4 s. 203—210.
220. Korespondenci Cycerona. Marek Juniusz Brutus: Meander 1968 nr 1 s. 45—53.
221. Korespondenci Cycerona. Publius Korneliusz Lentulus Spinter ojciec i Publius Korneliusz Lentulus Spinter syn: Meander 1968 nr 11/12 s. 513—521.
222. [Przekł.:] Machiavelli N. Historia Florencji. [Fragm.]. — Rozmyślania nad pierwszą dekadą Tytusa Liwiusza. [Fragm.]. Tłum. [z włos.] G. Pianko. [W:] Maneli M. Machiavelli. Warszawa 1968 s. 162—187, 188—219.
223. [Rec.:] Petroniusz. Satyryki. Tłum. i oprac. M. Brożek. Wrocław 1968: Nowe Książki 1968 nr 10 s. 665—666.

1969

224. Korespondenci Cycerona. Kwintus Cecyliusz Metellus Celer i Kwintus Cecyliusz Metellus Nepos: Meander 1969 nr 11/12 s. 496—506 Argum. s. 537.
225. Korespondenci Cycerona. Kwintus Tulliusz Cyceron: Meander 1969 nr 9 s. 402—415, Argum. s. 428.
226. Korespondenci Cycerona. Lucjusz Lukcejusz: Meander 1969 nr 7/8 s. 326—334, Argum. s. 373.

227. Korespondenci Cycerona. Marek Klaudiusz Marcellus: Meander 1969 nr 1 s. 14–20, Argum. s. 48.
228. [Rec.:] Becher I. Das Bild der Kleopatra in der griechischen und lateinischen Literatur. Berlin 1966: Eos LVII 1967/1968 s. 198–199.
229. [Rec.:] Di Gregorio L. Le scene d'annuncio nelle tragedia greca. Milano 1967: [Rec. w jęz. włos.] Eos LVII 1967/1968 s. 407–409.
230. [Rec.:] Sadurska A. W cieniu Panteonu. O sztuce starożytnego Rzymu. Warszawa 1965: Eos LVI 1966 s. 378–379.
231. [Rec.:] Zoll G. Cicero Platonis aemulus. Untersuchungen über die Form von Ciceros Dialogen, besonders von De oratore. Zürich 1962: Eos LVI 1966 s. 379–382.

1970

232. Korespondenci Cycerona. Aulus Licyniusz Cecyna: Meander 1970 nr 10 s. 444–453, Argum. s. 465. [Także przekł. fragm. Epist. ad famil.].
233. Korespondenci Cycerona. Tytus Pomponiusz Attyk: Meander 1970 nr 4 s. 173–182, Argum. [Także przekł. fragm. Epist. ad Att.].
234. [Przekł.:] Zieliński T., Proza artystyczna i jej losy; Homer – Wergiliusz – Dante; Mania twórcza; Antyk Nietzschego; Prawo do parodii; Nauka czysta i nauka stosowana w świecie starożytnym. Tłum. G. Pianko. [W:] Zieliński T. Po co Homer? Wybór i posłowie A. Biernacki. Kraków 1970 s. 128–182, 264–291, 292–327, 328–360, 361–371, 372–384. [Por. poz. 4, 5, 24, 26, 28].
235. [Red.:] Mendysowa J. Katalog druków muzycznych XVI, XVII i XVIII w. Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. T. I. Wiek XVI. Warszawa 1970. (Red. nauk. G. Pianko).

1971

236. Korespondenci Cycerona. Marek Emiliusz Lepidus: Meander 1971 nr 1 s. 32–42, Argum. s. 45. [Także przekł. fragm. Epist. ad M. Brutum oraz Epist. ad famil.].
237. Korespondenci Cycerona. Tyron Marcus Tullius Tiro): Meander 1971 nr 11/12 s. 498–503, Argum. s. 525. [Także przekł. fragm. Epist. ad Atticum oraz Epist. ad famil.].
238. [Przekł.:] Zieliński T. Sofokles i tragedia bohaterska. Tłum. [z ros.] G. Pianko. [W:] Zieliński T. Szkice antyczne. Kraków 1971 s. 307–410. [Por. poz. 15].
239. [Rec.:] Justyński J. Listy polityczne Cycerona. Myśl polityczna Cycerona w świetle jego listów. Warszawa 1970: Eos LIX 1971 s. 357–359.

240. [Rec.:] Trencsenyi Waldapfel I. Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike. Berlin 1969: Eos LIX 1971 s. 339–346.

1972

241. Korespondenci Cycerona. Gajus Juliusz Cezar: Meander 1972 nr 10/11/12 s. 471–486, Argum. s. 521.
242. Korespondenci Cycerona. Młodzi Cyceronowie: Meander 1972 nr 1 s. 30–38, Argum. s. 46.
243. Polskie Towarzystwo Filologiczne: Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 1972 z. 3 s. 511–525, Rez., Rés.
244. [Przekł.:] (Fragm. Aleksisa, Antyfanesa, Eupolisa, Hermipposa, Listów Cycerona). [W:] Winniczuk L. Słowo jest cieniem czynu. Warszawa 1972.
245. [Przekł.:] Grób Homera (Antol. Palat. VII, 4; VII, 6; VII, 2; VII, 3). [W:] Żywot Homera według Proklosa: Meander 1972 nr 1 s. 44–45.
246. [Współpr.:] Horacy. Pieśni. Przeł. S. Gołębiowski. Warszawa 1972. (Przypisy i skorowidz oprac. G. Pianko i L. Winniczuk).

1973

247. Korespondenci Cycerona. Dwaj Fadiusze: Meander 1973 nr 2/3 s. 109–114, Argum. s. 115.
248. Korespondenci Cycerona. Gajus Antonius Hybryda: Meander 1973 nr 4 s. 143–145, Argum. s. 163.
249. Korespondenci Cycerona. Terencja i Tullia: Meander 1973 nr 1 s. 23–31, Argum. s. 53.
250. Mikołaj Kopernik: Jednota 1973 nr 4 s. 6–8, portr.
251. [Rec.:] Winniczuk L. Słowo jest cieniem czynu, czyli starożytni Grecy i Rzymianie o sobie. Warszawa 1972: Przegląd Humanistyczny 1973 nr 2 s. 178–180.

II. Prace nie ogłoszone drukiem

1. Bibliografia filologii klasycznej w Polsce w wieku XIX. Maszynopis ss. 714.
2. Filologia klasyczna w Polsce wiek XX (1900–1939). Kartoteka, materiał niekompletny, ok. 10.000 pozycji.
3. Filologia klasyczna w Polsce. Bibliografia za lata 1955–1960. Maszynopis ss. 524.
4. [Przekł.:] Cicero M. Tullius: Listy. Maszynopis, t. I ss. 490; t. II ss. 199.

C E N S U R A E L I B R O R U M

Eos LXIII 1975

Themistii Orationes quae supersunt, recensuit H. Schenkl (†). Opus consummaverunt G. Downey et A. F. Norman, vol. II, Deutsche Akademie der Wissenschaften, Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft 1971, pp. XII+241.

The merits and activity of Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana in the field of editions of Greek and Roman authors are so well known and significant that it is unnecessary to emphasize them. The reeditions of the schoolwriters provided with apparatus criticus (that is better and better in each following one) and with better equipped list of loci paralleli are appreciated by all classical philologues: and they are right in their opinion, as it is of great importance to have the possibility to give to the scholars as well as to the students the really good editions like these arranged by B. T.

But I wonder if Bibliotheca Teubneriana is not to be similarly or even more acknowledged for its merits of paying the equal attention to the authors who are less popular, who do not appear in the school syllabuses, as these texts are rarely edited, often are out of print, and even if they are available, are not sufficiently authoritative. That is why Bibliotheca Teubneriana deserves appreciation of the classical philologues as well as of the historians too for the edition of the *Orationes* of Themistius.

The second volume of Themistius' *Orations* (that appeared many years after the first one) perpetually ran into the snags of editing. H. Schenkl investigated the history of their text (Wiener Studien XX 1888 p. 205 sqq; XXI 1899 p. 80 sqq; 225 sqq; XXIII 1901, p. 14 sqq.) and handed over the prepared apparatus criticus to the Bibliotheca Teubneriana, but for a long time there was nobody ready to undertake the continuation of the work[1]. Glanwile Downey was the one who undertook the task, but after having edited the first volume of the Themistius' *Orations* he was stricken with eye-illness and was compelled to interrupt his work. He handed over the task to A. F. Norman: „Textum huius voluminis paene totum confectum una cum libris Henrici Schenkl, qui velut fontem et originem cunctis harum orationum studiosis iampridem se praebent, Downey ipse mihi quasi hereditatem tradidit" – writes Norman in the Preface to the second volume (p. VII). But as in the last years many scholars, especially S. Oppermann and H. Schneider, brought some new and important material for the establishment of the text (in many cases the opinions and hypotheses were different), Norman was obliged to look into the text anew, so that the present text, arranged according to the rules of the series of Bibliotheca Teubneriana, is rather his own. He has done his best and has demonstrated that he is sufficiently familiar with the Themistius' text and with the questions which it deals with.

[1] T. Sinko, *Literatura grecka*, III 2: *Literatura cesarstwa* (*wiek IV-VIII n.e.*), Wrocław 1954, p. 77, note 107.

No doubt, the material elaborated by his predecessors was the basis for the establishment of the text; he handled it carefully following exactly the propositions of H. Schenkl, and adding his own readings, – not many as they are, but rather good, reasonable and convincing.

As to the contents of the second volume there are 25 orations λόγοι ἰδιωτικοί, among them are six of seven included in the Editio Aldina.

Among the more interesting Norman's readings deserve notice p. 130,3: καὶ περνέρρεον αὐτὸν κύκλω οἱ κοροπλασται καὶ οἱ χαλκοτῦποι codd. and edd.: κοροπλάσθαι; κοροπλαθαι; κηροπλὰ|θαι; κηροπλασται; or: p. 230,13: ὁ δὲ αὐτὸς οὗτος Σωκράτης ἀπεδέχετο καινῶς τὸν θρυλούμενον λόγον codd. and edd.: καὶ πρὸς; καιρίως; οὐχ ἁπλῶς (con.). As can be seen A. F. Norman displayed an enormous amount of incisiveness and precision, he did not omit some differences even here and there between using full stop comma in the manuscripts; the conspectus siglorum contains in this volume 29 manuscripts (XIII–XVI cent.).

Each oration is preceeded by a short summary in Latin; the first foot-note informs about the year and the circumstances of making the speech.

Themistius „the philosopher in the sophist's garment" – as he is called by the well-known polish scholar Tadeusz Sinko[2], deserved a new edition of his works. He had many supporters among his contemporaries and in the times that followed, for example he was called by Gregory Nazianzen βασιλεὺς λόγων. No matter if their opinion was right or wrong – we must agree that Themistius surpassed all the other professors of the University in Constantinopol in this period.

Let me add that Themistius deserves also a more exact analysis as his manner and style of writing invites a comparison with the other writers of his days. Helena Cichocka in her Doctor's thesis about *The composition of Ammianus Marcellinus' History*[3] has demonstrated that Themistius and Ammianus Marcellinus used to quote most often just the same Greek and Latin authors (among them Homerus is the one who obtains the first place), that they used to quote the same authors in the same manner and to add the same epithets to their names[4]. The intention of H. Cichocka is not to demonstrate that Themistius and Ammianus followed them each other, but her standpoint is that there was in these times the same way in assessing the ancient Greek and Roman authors. The comparison of Themistius' works with the text of other writers of his times would confirm or sap the hypothesis put forward by H. Cichocka.

Lidia Winniczuk (Warszawa)

F. M. Snowden Jr., Blacks in Antiquity. Ethiopians in the Greco-Roman Experience, Cambridge (Mass.), Harvard Univ. Press, 1970, p. XXII+364.

The book by Prof. Snowden, Chairman of the Classics Department at Howard University, is the product of over twenty years of work on the topic. The author has undertaken a great task: he attempts to elaborate comprehensively on all the

---

[2] *O. c.* p. 64.
[3] Not published as till now.
[4] e. g.: ὁ θεσπέσιος Ὅμερος; ὁ θεῖος Πλάτων; Πλάτων ὁ κλεινός; ὁ σοφότατος Ὅμερος.

available evidence connected with the Negro problem in ancient times – literary, epigraphical, papyrological, numismatic, and archaeological. It is extremely difficult considering that one has to investigate a mass of information derived from the Greco-Roman culture. This extensive material requires a careful classification. The author starts by surveying the textual evidence illustrating the physical characteristics of Ethiopians (the name most frequently used for indicating Negroes). After presenting Greek and Roman anthropological observations on the Ethiopians, Snowden gives a summary of their anthropometric data. He tries also to distinguish subtypes of Negroes on the basis of the ancient descriptions; this problem however is to be left to the experts. The most complete, single anthropological portrait of a Negro in classical literature may be found in *Moretum*, where eight physical features, usually listed by modern anthropologists in classifications or discussions of the African Negro, are mentioned. The ancient description is compared perspectively with two modern ones in Table A (p. 10). Literary investigations on the topic based on ancient authorities are irrelevant unless we agree on some criteria concerning the names indicating Negroes. The most common generic word which the Greeks and Romans used to designate a Negroid type is, as we have mentioned, Αἰθίοψ or Aethiops. Sometimes Afer, Indus, and Maurus become its equivalents (p. 11).

The most common Greek words applied to the Ethiopians' colour were μέλας and its compounds, αἰθαλοῦς, κελαινός, and κυάνεος. In Latin the adjective most frequently used for this purpose was niger. The other terms are: ater, aquilus, exustus (perustus), fuscus, and percoctus (p. 3). The author also takes into consideration those passages where an individual is designated as belonging to one of several Ethiopian tribes such as Blemmyes, Megabari, Trogodytes, Nubae, et cetera or where two or more of the physical characteristics included by modern anthropologists in their classification of Negroes are mentioned. The contextual and other evidence indicating an Ethiopian or Negroid type is considered, too (p. 14). Names of Ethiopians in the Greco-Roman world are collected in the Appendix to Chapter I. The description of the physical characteristics of Ethiopians grounded on the archaeological evidence is given in Chapter II followed by many beautiful and carefully selected illustrations. The illustrations (120 in all, pp. 33 – 99 and 221 – 254) are a necessary and valuable addition to this book and they make it still more interesting. The reader can find here the photographs of vases, statues, reliefs, frescoes, coins and ornaments, most of them being obtained through the courtesy of many European and American museums.

Chapter III deals with the Greco-Roman acquaintance with African Ethiopians. The author focuses his attention on the Ethiopians inhabiting the regions south of Egypt with whom Greeks and Romans had contacts extending over a very long period of time. It was these Ethiopians, too, who molded to a great extent the classical image of Ethiopia. Snowden is right in his conclusion (p. 113) that classical scholars, in their interpretation of what the Greeks and Romans had to say about the Ethiopians south of Egypt, have in too many instances overlooked the history of these peoples as reconstructed by Egyptologists and other Africanists. Supplementing it he surveys among others the history of Kush, the independent Ethiopian kingdom, according to the last achievements of the historians of these regions.

The next two chapters concerning the Greek and Roman encounters with Ethiopian warriers, are partly connected with the previous chapter and, likewise, bear the stamp of critical judgement. Chapter VI deals with the role played since Homer's time by 'blameless Ethiopians' in classical mythology. In Chapter VII the data regarding Ethiopians as heroes of scenic plays are compiled. Their appearances in dra-

matic performances of various types as well as in amphitheatrical performances are also treated.

The last two chapters discussing the ancients' attitude towards Ethiopians, are particularly worthy of notice. They present the most important thesis that there were no racial prejudices in antiquity. The classical theory, grounded on the environmental explanation of the origin of racial differences, was applied in a uniform manner to the Ethiopian as well as to the other people; no stigma was attached to blackness. The inferior (there were some exceptions) position of black people in the white Greco-Roman society was due to the fact that the largest portion of them arrived as prisoners of war or as slaves. Black people compared with white representatives of other nationalities being in a similar social position were not treated worse. Thus, it was not racial prejudices but the class structure of the societes that was of consequence. The early Christians, too, sought the Ethiopians as 'brothers in Christ'.

As far as the early Christian practice of sometimes applying 'Ethiopian' and 'Egyptian' to the devil, one can add to the author's examples a more impressive description of κυανόχρωτοι Eumenides in the seventieth *Orphic hymn* where this epithet is used not only because of its association with darkness, but also as one of the terms designating a horryfying appearance.

To make a final evaluation of this comprehensive and penetrating book one has to say that it will be the standard work for years to come. The author has amassed in it a considerable wealth of evidence that is bound to be of use to all students of the subject. Clear, topical and chronological, presentation of the material makes the book extremely useful. Elaborate indices facilitate its use and allow the reader to check a given question throughout the book and in numerous sources of which Diodorus, Herodotus, Pliny, and Strabo are most frequently quoted. Extensive Notes (pp. 257 – 339) are both the testimony of the author's erudition and a practical guide for those who want to deepen their studies on the subject. The problem as a whole in the opinion of this reviewer has been completely solved.

Jerzy Danielewicz (Poznań)

Eos LXIII 1975

Sándor Kiss, Les transformations de la structure syllabique en latin tardif, Debrecen 1972, s. 117.

Praca S. Kissa opublikowana w Studia Romanica Universitatis Debreceniensis Series Linguistica, powstała jako rezultat badań nad problematyką łaciny potocznej, której w ostatnim czasie poświęca się sporo uwagi w kręgach naukowych uniwersytetu w Debreczynie.

Jako przedmiot rozważań obrał sobie autor sylabę, ściśle zaś mówiąc, charakter zmian w jej strukturze na płaszczyźnie diachronicznej. Aby stworzyć sobie podstawę do późniejszych, szczegółowszych dociekań, zaczyna autor od rozważań natury ogólnej nad sylabą i jej strukturą, definiując te pojęcia zgodnie ze współczesnym stanem badań, a wykorzystując znane w tym zakresie poglądy m. in. Hjemsleva, Haugena, Trubieckiego, Malmberga.

Jest zatem sylaba określonym, wynikającym z analizy tekstowej ugrupowaniem fonemów, które, jak wiadomo, nie występują w tekście dowolnie, lecz są uszeregowane podług pewnych norm, dopuszczających istnienie tylko pewnych sekwencji spośród

różnych możliwości. Organizacja tych sekwencji, wydająca się być wspólną dla wszystkich języków, opiera się w swej istocie na podziale fonemów pomiędzy dwie grupy układające się na przemian w ciągu wypowiedzeniowym. Dobór ich względem siebie jest wprawdzie dowolny, ale następstwo o charakterze opozycyjnym konieczne. Przez strukturę sylabiczną należy tedy rozumieć organizację grup fonemów na podwójnej zasadzie kontrastu i powtarzania, ściśle mówiąc, powtarzania się kontrastu, rozumianego jako stosunek pomiędzy przedstawicielami dwojakiego rodzaju fonemów.

Sylaba sama zbudowana jest z części centralnej, tworzonej przez jeden element, i części marginalnych, tworzonych przez elementy mogące w większej ilości ukazywać się po obu stronach centrum. Zbiór elementów centralnych nazywamy tradycyjnie samogłoskami, marginalnych spółgłoskami. Biorąc pod uwagę sygnalizowany już wyżej fakt, że ich następstwo nie jest dowolne, a działające tu prawa dystrybucji dopuszczają tylko niektóre możliwości, możemy mówić o pewnego rodzaju schemacie. Aby dotrzeć do istoty takiego schematu, należy zbadać przede wszystkim, jakie sekwencje są w danym systemie dopuszczalne, a jakie niemożliwe. Przykłady z niektórych języków, które w tym miejscu przytacza autor, posłużyły mu jednocześnie do określenia repartycji sylab pomiędzy zamknięte, tj. zakończone spółgłoską, i otwarte, czyli kończące się samogłoską. Ostatnie z nich, jak się okaże w dalszych wywodach, wydają się być preferowane w rozwoju języków, z uwagi na swój bardziej naturalny i bardziej prosty charakter.

Dla poparcia swych wywodów, dokonywanych na razie na abstrakcyjnej płaszczyźnie fonologicznej, dokonuje autor ich konfrontacji z faktami fonetycznymi, a więc w sferze ich dźwiękowej realizacji. Zestawienie z procesem artykulacji, cechującym się kontrastami w postaci maksymalnego otwarcia i zwarć w toku mówienia, potwierdza słuszność przytaczanych na wstępie określeń.

Po rozważaniach ogólnych, które wypełniają pierwszy rozdział pracy, przystępuje autor do bardziej konkretnego zadania, tj. do określenia charakteru sylaby i jej struktury w języku łacińskim. O jej rozwoju decydują, jak wiemy, trzy czynniki, pozostające między sobą w stosunku opozycji: budowa fonematyczna (sylaba otwarta lub zamknięta), akcent (akcentowana — nieakcentowana) i iloczas zawartej w sylabie samogłoski (samogłoska długa — krótka). Przytoczone wstępne badania statystyczne na fragmencie tekstu Cezara ukazują w przystępny sposób relacje procentowe pomiędzy ośmioma (2^3) możliwościami, wynikającymi z faktu istnienia owych trzech opozycji.

Dowiadujemy się tedy na podstawie zbadanego tekstu, że sylaby otwarte pozostają do zamkniętych w proporcji 53 : 47, jednakże trzeba podkreślić, że otwarte zawierają w łacinie trzy razy więcej samogłosek długich niż zamknięte. Wiąże się to z faktem, że prawie brak jest w łacinie opozycji iloczasowej samogłosek w sylabach zamkniętych. Ogranicza się ona prawie wyłącznie do sylab końcowych z wygłosowym -s, jak senatūs, senatŭs. Znaczy to, że łacina niechętnie widzi kombinację typu: samogłoska długa + grupa spółgłoskowa ew. geminata. Widocznie zamknięcie sylaby z długim iloczasem wokalicznym zanadto ją wydłuża, bo jak wiadomo, długość zgłoski jest determinowana nie tylko długością samogłoski, ale sumą składających się na nią komponentów, tj. wokalizmu i następujących po nim spółgłosek.

Wprowadzenie pojęcia akcentu do rozpatrywanych właściwości sylab pozwala na szukanie praw statystycznych, regulujących repartycję sylab akcentowanych i nieakcentowanych wśród zamkniętych i otwartych oraz wśród zawierających krótką czy długą samogłoskę. Ponieważ dystrybucja akcentowanych i nieakcentowanych wśród zamkniętych i otwartych jest prawie równa w swych proporcjach, badanie tego rodzaju stosunków jest zbyteczne, nie nauczy nas bowiem niczego nowego. Znamienny jest natomiast fakt, że sylaby akcentowane zawierają relatywnie mało samogłosek

krótkich. Rzuca to pewne światło na łaciński system *legis paenultimae syllabae*, dzielący przyciski pomiędzy paroxytona i proparoxytona, chociaż i tu chodzi o długość sylaby, a nie o długość wokaliczną, wiadomo bowiem, że przedostatnia sylaba wyrazu zachowuje akcent, jeśli zawiera długą samogłoskę (albo dyftong) lub kończy się spółgłoską.

Skupienie uwagi autora na analizie sylabicznej prowadzi do wykazania czterech możliwości połączeń pomiędzy sylabami. Są to:

1. V + C[1] (sylaba zaczynająca się od spółgłoski następuje po sylabie otwartej) ogółem w zbadanym tekście 43,5% wypadków.
2. C + C (sylaba zaczynająca się od spółgłoski następuje po sylabie zamkniętej) ogółem 41,5% wypadków.
3. V + V (zjawisko hiatu) ogółem 9,6% wypadków.
4. C + V (granica sylabowa przechodzi między spółgłoską a samogłoską) ogółem 5,4% wypadków.

Ostatni z wariantów, który odnosić trzeba do sekwencji międzywyrazowych, nasuwa pewne trudności w objaśnieniu. Specyficzny charakter tego typu połączeń fonemowych tłumaczy się dążnością wyrazu łacińskiego do integralności i autonomii fonetycznej, nawet gdy stanowi on część ściśle powiązanej grupy syntaktycznej. Interpretację taką trudno, rzecz jasna, pogodzić ze znaną zasadą unikania hiatu w wersyfikacji poprzez elizję. Jak zatem rozumieć ową dążność wyrazu do zachowania autonomii fonetycznej wobec faktu pospolitego elidowania samogłosek w wierszu? Kiss stara się tu wybrnąć poprzez przypuszczenie, że hiat był unikany jedynie w poezji, gdzie teoretycy wymowy zalecali jego usuwanie z punktu widzenia stylistycznego, gdy tymczasem w języku mówionym był on dopuszczalny. Zresztą w epoce poklasycznej obserwujemy w poezji tendencję do unikania takiego sąsiedztwa wyrazów, w którym elizja musiałaby likwidować ewentualny rozziew.

Przedstawienie faktów z łaciny klasycznej stanowi pozycję wyjściową i punkt odniesienia do badań porównawczych i do ustalania kierunków ewolucji języka poklasycznego. Dobór tekstów potocznych, na których opiera się omawiana praca, jest bardzo zróżnicowany tak co do chronologii, jak i co do miejsca ich pochodzenia, a bazuje głównie na materiale inskrypcyjnym z lat 200–700 n. e. Znajdujemy w nim prawie całokształt możliwych zmian fonologicznych, które udaje się autorowi sklasyfikować w dwóch grupach. Pierwsza z nich obejmuje zespół przekształceń fonetycznych, nie zmieniających ilości sylab. Dotyczy to uproszczenia grupy spółgłoskowej, geminacji i degeminacji oraz zaniku spółgłoski w wygłosie. Do zmian, które w rezultacie redukują bądź powiększają liczbę zgłosek, należą: synkopa, haplologia, epenteza, prosteza oraz pojawianie się lub zanik sekwencji z dwu samogłosek. Całość uzupełnia jeszcze appendix informacjami szczególniejszymi o długości wokalicznej i autonomii fonetycznej wyrazu.

Na podstawie tak urozmaiconego, reprezentującego kilkadziesiąt zmian fonetycznych materiału usiłuje autor wydobyć zasadnicze tendencje ewolucyjne w sylabie. Celowi temu jest podporządkowana metoda hierarchizacji problemów. Podstawowym z nich jest kwestia tzw. marginaliów sylaby, które najłatwiej podzielić na „margines" inicjalny i finalny, rzecz jasna, w zależności od jego umiejscowienia w stosunku do centrum sylaby. W obu wypadkach badane są następnie konkretne sytuacje.

Warto podkreślić, że cały szereg faktów językowych znajduje w pracy konfrontację ze zjawiskami podobnymi, znanymi z epok wcześniejszych, tj. z łaciny klasycznej i archaicznej.

---

[1] V = samogłoska; C = spółgłoska.

Wnioski, jakie wyciąga Kiss z analizy nagromadzonych zjawisk, stanowią zasadniczą wartość książki. Najważniejszym z nich jest zapewne spostrzeżenie, że cały szereg zmian prowadzi do upowszechnienia jednego typu sylaby, tj. typu CV. Dokonuje się to przez likwidację spółgłoski zamykającej sylabę w wyniku redukcji zwartych w grupach konsonantycznych (usore < uxore), degeminację (carisimo < carissimo) i zanik końcowych spółgłosek wyrazu (centu < centum) oraz poprzez uproszczenie grup spółgłoskowych zaczynających sylabę, do jednego elementu (Tesifon < Ctesiphon) lub też przez jego rozwój, gdy w wypadku hiatu brakowało go w ogóle (Sallustivo < Sallustio). Być może zanik niektórych spółgłosek był poprzedzony procesem neutralizacji ich wartości fonologicznych, tj. stopniowym zatracaniem cech relewantnych. Nie odbywał się on zresztą bez zakłóceń. Przykładowo zjawisko synkopy prowadziło z reguły do powstawania nowych grup konsonantycznych, a więc jak gdyby na przekór tendencji do uproszczeń.

Unifikacja sylab, prowadząca do wytwarzania przeciwstawiania sobie możliwie jaskrawych kontrastów dotyczy zarówno pojedynczych elementów w postaci fonemów, jak i całych sylab, których artykulacja może być zróżnicowana pod względem intensywności. Stwarza się w ten sposób bazę dla rytmu, w którym zasadniczą rolę odgrywa akcent. Akcent ten zrewolucjonizował potem system łacińskich samogłosek i stał się motorem wielu transformacji wokalizmu, które nie tylko przekształciły koniec wyrazu ($\acute{}\cup\underline{\ }>\acute{}\underline{\ }$) w wyniku likwidacji proparoxytonów poprzez m. in. synkopę i wprowadziły zamieszanie w system iloczasowy, ale doprowadziły również do zmiany barwy samogłosek, czego rezultaty obserwujemy w dzisiejszych językach romańskich.

H. Weinrich[2] widział genezę zasadniczych przemian romańskiego systemu fonologicznego w ogólnej tendencji do ujednolicania rytmu mowy. Chodzi tu o eliminację kombinacji: samogłoska długa + spółgłoska długa, rozumiana jako grupa spółgłoskowa lub geminata (scrīptum > scrĭptum) czy typu: samogłoska krótka + spółgłoska krótka (rŏta > rōta), co stwarza podstawy nowej symetrii, w której możliwe są typy rytmiczne: samogłoska krótka + spółgł. długa i vice versa: samogł. długa + spółgł. krótka. Kiss uzupełnia sądy swego poprzednika przekonaniem, że dwa istotne procesy, tj. eliminacja niektórych kombinacji rytmicznych i eliminacja niektórych typów sylab powinny być widziane jako zjawiska paralelne.

Szereg procesów spotykanych w późnej łacinie, znanych nam jest już z epoki archaicznej, jednakże trzeba zauważyć, że w okresie poklasycznym nabrały one szczególnego rozmachu, być może z jednej strony pod wpływem przyspieszenia tempa mowy, z drugiej przez coraz żywsze kontakty z innymi językami. Nie jest też wykluczone, że wiele innych zmian gramatycznych, jak np. zanik syntetycznych formacji morfologicznych na korzyść analitycznych, było uwarunkowanych zmianami fonetycznymi, głównie przez osłabienie pozycji fonologicznej końcowej spółgłoski oraz zmianę barwy samogłosek.

Skrupulatne przedstawienie ogromnej ilości procesów fonetycznych jest oczywiście zasługą szeregu pokoleń filologów, podobnie jak zapoczątkowana przez E. Löfstedta u progu naszego stulecia metoda przedstawiania faktów językowych w szerokim przekroju historycznym, którą z powodzeniem posłużył się również S. Kiss. Nie umniejsza to bynajmniej walorów pracy i zasług autora, który w sposób wnikliwy i syntetyczny potrafił spojrzeć na całość odnośnych zagadnień.

Michał Bednarski (Kraków)

---

[2] H. Weinrich, *Phonologische Studien zur romanischen Sprachgeschichte*, Münster Westfalen 1958.

Eos LXIII 1975

Stanisław Orzechowski, Wybór pism, oprac. J. Starnawski, Wrocław 1972, ss. XCII+641 (Biblioteka Narodowa, S. I, nr 210).

Pod sam koniec 1972 r. ukazał się w serii Biblioteka Narodowa tom wyjątkowo interesujący znawców literatury humanistycznej w Polsce. Jest to *Wybör pism* Stanisława Orzechowskiego w opracowaniu Jerzego Starnawskiego. Przedstawione w tomie utwory Orzechowskiego ułożył wydawca w porządku chronologicznym. Otwiera więc *Wybór*: *Mowa na pogrzebie Zygmunta I*, po czym następują: *List do Pawła Ramusia, Mowa do szlachty polskiej, Kroniki polskie* (*Annales*), *Listy do Mikołaja Stadnickiego, Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego, Chimera, Dyjalog około egzekucyjej, Quincunx, List do Commendoniego*. Jako doświadczony edytor przy tekstach drukowanych za życia Orzechowskiego przyjmuje Starnawski za podstawę wydania autorskie z XVI w. Otrzymaliśmy więc wreszcie (choć niestety ciągle w wyborze) po dawnych błędnych przedrukach teksty Orzechowskiego opracowane według nowoczesnych przepisów edytorskich, zachowujące oryginalne lekcje autorskie i opatrzone sumiennie i jasno zestawionym aparatem krytycznym. Przy wydaniu dzieł ogłoszonych po śmierci Orzechowskiego sięga Starnawski po wszystkie zachowane rękopisy. Dzieła łacińskie podaje wydawca zbioru bądź we własnym przekładzie opierając się na najlepszej wersji łacińskiej (*Mowa na pogrzebie Zygmunta I, List do Ramusia, Mowa do szlachty, List do Commendoniego*), bądź jak przy *Annales* korzysta z dawnych, staropolskich przekładów, konfrontując tekst polski z oryginałem łacińskim oraz wprowadzając konieczne poprawki i unowocześnienia językowe. Trud Jerzego Starnawskiego jako tłumacza zasługuje na szczególne uznanie. Teksty czyta się bardzo dobrze, a po konfrontacji z oryginałem łacińskim dokonanego przekładu mogę potwierdzić wielką sumienność i rzetelność tłumacza, jego doskonałą (poza drobnymi omyłkami) orientację w realiach XVI w., intuicję przy doborze stosownych zwrotów i wyrażeń. Może niepotrzebnie wprowadza Starnawski do swych przekładów archaizację, chociaż z drugiej strony posługiwanie się takimi zwrotami, jak na przykład „Panowie a Bracia" wpływa na utrzymanie w tekście właściwej dla XVI w. atmosfery. Utwory przełożone w XX w. dzięki pewnej archaizacji nie rażą też zbytnią nowoczesnością w zestawieniu z umieszczonymi w tym samym tomie tłumaczeniami Z. A. Nałęcz Włyńskiego (*Annales*, Kraków 1767).

Komentarz został sporządzony według wymagań obowiązujących w całej serii Biblioteki Narodowej, trudno więc nad nim dyskutować. Filologa natomiast najbardziej interesuje sama praca wydawcy nad ustaleniem tekstu. Dlatego też zatrzymam się dłużej nad tym zagadnieniem.

Na specjalną uwagę zasługuje edycja biografii humanistycznej *Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego*, napisanej w 1561 r., a ogłoszonej dopiero po śmierci autora w 1773 r. przez F. Bohomolca z rękopisu Biblioteki Załuskich. Starnawski przystępując do opracowania nowej edycji nie ograniczył się tak, jak dziewiętnastowieczni edytorzy do przedruku wydania Bohomolca, ale sięgnął do wszystkich zachowanych przekazów rękopiśmiennych. Tak więc zawarty w niniejszym tomie tekst *Żywota* ma za podstawę: edycję Bohomolca (oznaczoną *Boh.*) oraz trzy rękopisy; stanowiące własność Biblioteki Czartoryskich: A (sygn. 1338), B (sygn. 1662), C (sygn. 1577). Dzięki odwołaniu się do rękopisów można było poprawić w tekście *Żywota* wiele błędnych lekcji. Pozostało jednak jeszcze kilka miejsc przekazanych w formie zniekształconej, choć dadzą się one, jak myślę, zupełnie łatwo poprawić. Do najważniejszych należy zdanie na s. 251 w obecnej edycji przekazane następująco: „Pomniemy, co sie u Tunetu w Afryce Barba-

rossie stało; nigdy by był karzeł cesarz Tunetu nie zdobył, by nie więźniowie, którzy w mieście byli, jemu do tego byli nie dopomogli, którzy i Barbarossę, hetmana tureckiego, dobywszy sie z więzienia, z Tunetu wygnali, a miasto cesarzowi otworzyli". Wydawca przez Barbarossę rozumie Fryderyka I Rudobrodego (Barbarossę, 1123—1190) i tekst w tym miejscu uważa za niezrozumiały podając w komentarzu: „Tu tekst wyraźnie nie daje sensu; wszakże żaden z badanych rękopisów nie stwarza podstawy do prawidłowej rekonstrukcji. Prawdopodobnie zaplątało się tu imię cesarza niemieckiego zamiast imienia hetmana tureckiego". Przekazane przez kodeksy miejsce jest jednak całkowicie poprawne. Trzeba jedynie słowo „karzeł" przyjąć za imię własne. Karzeł to cesarz Karol V (1500—1558). Formę Karzeł (Karła) obok Karolus (Karolusa, Karolusow) spotyka się często w staropolszczyźnie, że wspomnę przykładowo *Dzieje w Koronie Polskiej* Górnickiego[1], gdzie czytamy: „Miał krol Zygmunt od cesarza Karła vellus aureum". W *Żywocie Jana Tarnowskiego* mówi więc Orzechowski o walkach cesarza Karła (Karola) V w Afryce i o zdobyciu przez niego Tunisu (1535 r.) zwanego tu z polska Tunetem. Ów zaś „hetman turecki" to zarządca królestwa Barbarii (Berberii) w północnej Afryce, zięć sułtana i naczelny wódz floty tureckiej Kair-al-Din (Chair-ed-din, 1483—1546) zwany Barbarossą. Tekst więc staje się jasny.

Dadzą się także poprawić i inne niejasne dla edytora miejsca. Na s. 230 *Wyboru* również w *Żywocie Jana Tarnowskiego* czytamy „Trafiła się była ... turecka w Węgrzech wojna, w ten czas, gdy Soliman Turczyn po Władysława króla śmierci wędrował i zamków dobywał w Węgrzech". Edytor zaznacza w komentarzu: „*Boh.*: Dandorał dobywał; tam przypis: Co znaczy Dandorał, nie wiem; powtarza go K. J. Turowski, utrzymując fantastyczną lekcję *Boh.* Spośród rękopisów dostępnych wydawcy lekcja ta potwierdzona, choć trochę inaczej, w A (Wandorał). Przyjmuje się lekcję *C*; *B*: plądrował w Węgrzech i Białogrodu dobywał". Orzechowski opowiada tu więc o udziale Tarnowskiego w wojnie z Turkami zakończonej zdobyciem przez Solimana w 1521 r. Belgradu (Białogrodu). „Nieszczęsny", jak to określa Starnawski, *Dandorał* pojawia się w tekście *Żywota Tarnowskiego* przy opisie tych samych wypadków historycznych związanych z upadkiem Belgradu na s. 235. Wydawca podaje tekst w brzmieniu następującym: „Przez które sprawy [...] był [...] poczytany pierwszym wodzem, którzy na ten czas do Białogrodu albo Maldolardy Ludwikowi na pomoc ciągnęli. Ale gdy Turek pierwej Białogród wziął..." Edytor daje tutaj kontaminację lekcji następujących. *Boh.*: „na ten czas do Dandorał [...] Turek Dandorał wziął". Rękopisy *A* oraz *C* dają w tych miejscach „Wandorał". Rękopis *B* podaje w obu wypadkach Białogród. Intryguje to tajemnicze słowo *Dandorał* trzy razy za rękopisem Załuskich przekazane przez Bohomolca, a jako *Wandorał* podane w rękopisach *A* i *C*, zastąpione natomiast przez Białogród w rękopisie *B*. Dla wyjaśnienia trudności trzeba tu sięgnąć do paleografii. Jak przypuszczam w autografie i niektórych jego odpisach dla określenia Belgradu zastosowano częstą na Węgrzech nazwę: *Nandoralba* (pisaną i rozdzielnie jako: *Nandor Alba*). Pisano ją też skrótem jako: *Nandoral*. Późniejsze rękopisy przekazały już tę nazwę w postaci skażonej początkowe N zamieniając na W (błąd przy niewyraźnym piśmie bardzo łatwy), albo na D. Końcowe „al" może jeszcze z zaznaczonym skrótem czytano jako „ał". Stąd powstało to niezrozumiałe dla wydawców: *Dandorał*, względnie *Wandorał*. Rękopis *B* nazwę łacińską *Nandoralba* podał w tłumaczeniu polskim jako Białogród. Pojawiająca się w tym rękopisie nazwa *Maldolarda* jest też zniekształconą formą od prawidłowej *Nandoralba*.

---

[1] Ł. Górnicki, *Pisma, Opracował R. Pollak*, II, Warszawa 1961, s. 570, 571.

Poza sprawami dotyczącymi krytyki tekstu filologa zainteresuje także w poprzedzającym edycję wstępie rozdział II: „O artyzmie pisarza". Podaje w nim Jerzy Starnawski krótką z konieczności analizę stylu łacińskich utworów Orzechowskiego. Słusznie zwraca uwagę na jego nieskazitelność łaciny w *Mowie na pogrzebie Zygmunta I.* Bardzo trafne są spostrzeżenia o cyceronianizmie Orzechowskiego, choć należy jednak uwzględnić imitację i zapożyczania z innych także autorów klasycznych. Na przykład przytoczony cytat z listu Orzechowskiego (s. LXXIV) do Dziaduskiego: „O caelum, o terra" nie musi być koniecznie, jak to chce wydawca *Wyboru pism,* parafrazą cycerońskiego: „O tempora, o mores". Jeśli już pragniemy szukać wzorów jest to raczej Terencjuszowe echo: „O caelum, o Terra, o maria Neptuni" (*Ad.* 790). Można też pospierać się na temat twierdzenia (s. LXX, VIII–LXXIX), że: „Już nie latynizmem, lecz grecyzmem jest maniera Orzechowskiego nadużywania wykrzyknika O przed rzeczownikiem w wołaczu". Lubują się w tym właśnie i inni pisarze epoki bynajmniej nie grecyści.

Zamykając na tym swe uwagi (a chętnie podyskutowałoby się z wydawcą i na wiele innych, związanych z niniejszą edycją pism Orzechowskiego tematów) powtarzam raz jeszcze, że w moim przekonaniu *Wybór pism* opracowany przez J. Starnawskiego jest jedną z najcenniejszych pozycji ukazujących się w serii Biblioteka Narodowa. Niewątpliwie tom ten pobudzi do studiów nad pismami naszego wspaniałego stylisty, Stanisława Orzechowskiego, którego erudycji klasycznej tyle uwagi poświęcił niegdyś Tadeusz Sinko.

Maria Cytowska (Warszawa)

Eos LXIII 1975

Krzysztof Morawski, O Kazimierzu Morawskim (ze wspomnień syna i kronik rodzinnych), Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1973, ss. 259, 38 ilustracji.

Książkę tu omówioną weźmie z najżywszym zainteresowaniem do ręki każdy polski filolog klasyczny, jako że Kazimierz Morawski był wielkim odnowicielem tej gałęzi wiedzy po dwuwiekowym jej zaniedbaniu w nauce polskiej i głównym bodaj sprawcą jej rozkwitu w ostatnich stu latach. Był też jednym z najwybitniejszych polskich humanistów w ogóle, jak to słusznie podkreśla prof. Julian Krzyżanowski w przedmowie do tej książki (s. 5–8), autorem klasycznej *Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego* (1900, 2 t.), trzecim z kolei prezesem Akademii Umiejętności w Krakowie, a pierwszym, któremu przypadł zaszczyt prezesowania Polskiej Akademii Umiejętności (od r. 1919). Opublikowanie tej książki w roku obchodów stuletniego jubileuszu Akademii było więc tym bardziej na czasie.

Zawartość jej w pewnym stopniu spełnia wiązane z nią oczekiwania. Przynosi ona sporo nie znanego dotąd materiału dokumentarnego, wśród którego wybijają się na plan pierwszy listy K. Morawskiego do rodziny pisane podczas pierwszego jego pobytu w Rzymie w r. 1877, w czasie starań o docenturę w Krakowie (s. 51–70) – dość zresztą typowe dla wrażeń, jakie odnosili w Wiecznym Mieście młodzi uczeni polscy u schyłku ubiegłego i na początku bieżącego stulecia. Piszący te słowa miał niedawno sposobność czytać listy W. Semkowicza pisane z Rzymu w ćwierć wieku później w podobnych okolicznościach, o bardzo podobnej treści i nastroju. Szkoda, że Autor nie zdecydował się na obfitsze wykorzystanie archiwum rodzinnego, skoro – jak okazuje się – przetrwało ono szczęśliwie burze ostatnich dziesięcioleci, gdyż

na pewno byłoby tam więcej ciekawych materiałów objaśniających krakowską działalność przyszłego prezesa Akademii. Znane podpisanemu recenzentowi listy K. Morawskiego do M. Bobrzyńskiego przechowywane w Bibliotece Jagiellońskiej dają tego rękojmię, a jakże pouczające mogłyby być listy obcych uczonych do samego K. Morawskiego! Natomiast każdy czytelnik z wdzięcznością skorzysta z obfitych przypisów, którymi Autor książki opatrzył wydane przez siebie listy objaśniając wspomniane w nich osobistości.

Godne uwagi są również wspomnienia Autora na temat trybu życia i metod pracy jego ojca (s. 97 nn., zwłaszcza 115 nn.). Potwierdzają one w sposób jak najbardziej miarodajny tradycję żyjącą jeszcze do dziś w krakowskim środowisku filologicznym, a mówiącą o trybie powstawania kolejnych tomów *Literatury rzymskiej* (od r. 1908), do których pisania autor przygotowywał się przede wszystkim ponowną lekturą tych dzieł, które miał w danym tomie omawiać, ażeby pisać o nich pod wrażeniem bezpośredniego z nimi kontaktu. Z zainteresowaniem czyta się także uwagi o kolegach i uczniach K. Morawskiego, o Since, Przychockim, Sajdaku, Zielińskim, Klingerze i in., znów szkoda, że tak szczupłe, a przy tym nieraz powierzchowne i nie we wszystkim ścisłe (Sajdak np. nie pochodził „z podkrakowskiej chaty", ale z Tuchowa pod Tarnowem). Cenne są, jako pochodzące z pierwszej ręki, szczegóły dotyczące ostatniej choroby i śmierci Kazimierza Morawskiego (s. 233—235). Warte były na pewno przypomnienia trudno dziś dostępne przykłady obfitej twórczości publicystycznej późniejszego prezesa PAU (przemówienie nad trumną prof. Jordana i rektorskie z r. 1906 przy imatrykulacji studentów, s. 123—127, powtórzone z „Czasu" oraz słynny w swoim czasie „8 listopada" z „Głosu Narodu" z r. 1916, s. 217—219). Ze znakomitego cyklu felietonów anonimowo drukowanych w „Czasie" w r. 1893 pt. *Siedem grzechów głównych stołecznego królewskiego miasta Krakowa* przytoczono również słusznie dwa urywki (s. 80—81 oraz 110—112). W ogóle działalność publicystyczna K. Morawskiego uprawiana przez lat kilkadziesiąt i piórem, i żywym słowem w licznych przemówieniach (przeważnie potem ogłaszanych w prasie) zasługiwałaby na osobne studium. Za szczególnie wartościowy uważamy na koniec w tej książce obfity materiał ilustracyjny, ciekawie zebrany, zawierający m. in. reprodukcje paru mało znanych obrazów i rysunków J. Malczewskiego.

Od razu jednak uprzedzić trzeba czytelnika, że w omawianej książce znajdzie tylko bardzo niekompletny obraz człowieka, któremu jest ona poświęcona. Stało się tak raz dlatego, że Autor, syn K. Morawskiego z drugiego małżeństwa (ur. 1903), objąć mógł pamięcią zaledwie schyłek życia swego ojca (zm. 1925), a nie zatroszczył się wiele o uzupełnienie luk tej pamięci innymi materiałami. Koniecznie też przedstawienie jego, nawet od strony czysto rodzinnej, dopełniać trzeba wspomnieniami jego przyrodniego brata, K. M. Morawskiego (1884—1944) pt. *Kraków przed trzydziestu laty*, Warszawa 1932 (odb. z „Myśli Narodowej"), gdzie wiele ciekawych szczegółów jest także i o ojcu. Warto też wspomnieć, że Biblioteka Jagiellońska posiada od niedawna maszynopis pracy Sławomira Leitgebera pt. *Morawscy herbu Nałęcz* (pisana w r. 1967 z uzupełnieniami do r. 1970), z której np. o ojcu profesora, Kajetanie Morawskim, dowiedzieć się można więcej ważnych rzeczy (np. o jego kontaktach z Bismarkiem) niż z krótkich wzmianek wnuka. Tak więc pierwsze ćwierćwiecze działalności K. Morawskiego w Krakowie (1877—1902) w omawianej książce właściwie świeci pustką, poza rozdziałem dotyczącym pierwszego krótkotrwałego małżeństwa (Helena z Wężyków Morawska zmarła w r. 1884), i to naświetlającym je przeważnie od strony żony (na podstawie cytowanych listów do rodziny męża).

Po wtóre zaś — i co gorsze — o K. Morawskim, wielkim uczonym, odgrywającym doniosłą rolę w życiu naukowym Krakowa przez lat blisko pięćdziesiąt, bardzo nie-

wiele tylko dowiedzieć się można z książki jego syna. Z jej lektury odnosi się dość wyraźne wrażenie, iż ojciec z synem nie bardzo się rozumieli, a skutki tego zaciążyły jeszcze na omawianym opracowaniu. Jakże mało w nim o tych dwu instytucjach, w które K. Morawski, wedle własnego ślicznego sformułowania z r. 1922 (w liście do dziekana Wydziału Filozoficznego) „wrósł sercem i umysłem", tj. o Uniwersytecie Jagiellońskim i o Akademii Umiejętności! I znowu te niedostatki wspomnień synowskich uzupełnić łatwo znakomitymi przedstawieniami T. Sinki i S. Witkowskiego w „Przeglądzie Współczesnym" z r. 1922 i 1926, J. Rozwadowskiego w „Roczniku PAU" z r. 1926, czy wreszcie R. Dyboskiego w jubileuszowych *Charisteria* K. Morawskiego z r. 1923, o których nawet wzmianki nie ma w omawianej książce, choć zawierają one np. niezmiernie starannie zebraną przez J. Krókowskiego bibliografię prac jubilata, do której należało odesłać na s. 246, gdzie wyliczono „ważniejsze dzieła" K. Morawskiego, nie ustrzegłszy się przy tym omyłek (monografia o Nideckim ukazała się w całości w r. 1892, wydanie z r. 1884 przyniosło tylko jej część pierwszą). Co ciekawsze jednak, obraz osobowości Morawskiego wypada we wspomnieniach syna nieco odmiennie niż w relacjach ludzi takich jak Witkowski, Sinko czy Rozwadowski, którzy przecież ojca Autora znali dłużej od niego. Na darmo szukamy na kartach omawianej książki tego człowieka uroczego, zjednującego sobie serca ludzkie wielką kulturą, krzepiącego otoczenie w ciężkich chwilach swym wyrozumowanym optymizmem — a widzimy za to pesymistę, zawsze liczącego się z najgorszym, dowcipnego, lecz nieco kostycznego starszego pana, nieporadnego w sprawach życiowych do tego stopnia, że nie potrafi sobie zawiązać krawata czy odkręcić kubka od termosu z kawą. Wszystkie te przytoczone tu za Autorem szczegóły są na pewno prawdziwe, tylko że zbudowany z nich obraz musi być widocznie niepełny, bo nie mamy też prawa odmówić wiarygodności wspomnieniom i wrażeniom przytoczonych kolegów i uczniów K. Morawskiego. Bywa tak zresztą, że ludzie inni są nieco pro foro externo, a inni w domu, ale też sporo tych niezgodności przypisać bylibyśmy skłonni brakowi „pokrewieństwa duchowego" pomiędzy ojcem i synem.

Zdarza się również, że Autor, sam pracujący w zupełnie innej dziedzinie niż jego ojciec, nie całkiem dokładnie orientuje się w sprawach, o których pisać mu wypadło. Z przedstawionych na s. 43—47 zabiegów o habilitację w Krakowie można by odnieść wrażenie, iż ograniczyły się one do odwiedzin w tym mieście oraz do złożenia — po pewnym czasie — podania o habilitację i nikt nie domyśliłby się nawet, że 3 i 15 listopada 1877 odbyło się kolokwium i wykład habilitacyjny K. Morawskiego przed Wydziałem Filozoficznym (a 9 tegoż miesiąca jego pierwszy występ w Akademii), po czym dopiero Wydział wystąpił do ministerstwa w Wiedniu o zatwierdzenie docentury. Na s. 98 mowa jest o tym, jakoby Morawski „raz odrzucił habilitację pewnego kandydata na docenta, który na wykładzie próbnym ocierał nieustannie spocone czoło brudną chustką do nosa", co jest nieścisłe, bo mógł ewentualnie głosować przeciwko przyjęciu habilitacji, czy nawet przemawiać w tym duchu na radzie wydziału, ale sam nie mógł habilitacji ani przyjąć, ani odrzucić. Wspomniane na s. 122 i 132 posiedzenia w Brukseli były to chyba sesje organizacyjne powstającej wtedy Union Académique Internationale, na których Morawski jako prezes PAU reprezentował Polskę, a nie „zjazd Akademii Nauk". Bardzo pobieżnie i niesprawiedliwie wypadła (na s. 25) charakterystyka profesora gimnazjum Marii Magdaleny w Poznaniu, A. Wannowskiego, który skłonił młodego K. Morawskiego do poświęcenia się filologii klasycznej; znamy go na szczęście znacznie lepiej i w znacznie korzystniejszym świetle z rozprawy W. Steffena w Eos LVIII 1969/70, s. 267—279 (teraz także w *Scripta Minora* tegoż autora II, s. 212—225). Na koniec twierdzenie, jakoby „K. Morawski chciał w swoim czasie, aby Uniwersytet Jagielloński i jego uczeni opracowali i wydali kry-

tycznie patrystyczne pisma pierwszych Ojców Kościoła pisane po grecku" (s. 181) — składa się z samych nieporozumień. Bo ani Morawski nie był inicjatorem wydania, ani wykonać go nie miał Uniwersytet Jagielloński, ani nie szło o pierwszych greckich Ojców Kościoła.

Do nie najmilszych obowiązków recenzenta należy wreszcie zanotowanie materialnych omyłek, których także nie brak w tej książce. Wymieniony dwukrotnie na s. 37 historyk filozofii, którego K. Morawski słuchał w Berlinie, nazywał się Trendelenburg, a nie Trendenburg (ten sam błąd w indeksie na s. 225). Kirchhoff nie wykładał „dialektyki mowy greckiej" (s. 37), bo to nic nie znaczy, ale najpewniej „dialekty języka greckiego" (Dialekte der griechischen Sprache). Na s. 111 niemieckie wyrazy „eines komischen Alten" przełożono błędnie (w przypisie) słowami „komicznej staruszki" (ma być: „komicznego starucha"). Wilamowitz-Moellendorff nazwał K. Morawskiego w swoich *Wspomnieniach* „subtelnym latynistą" (feinsinniger Latinist), a nie „wytwornym Morawskim" (jak czytamy na s. 44). Osobistość, o której „nie znany grecki poeta powiedział, że wiele rzeczy on poznał, lecz wszystkie po wierzchu" (s. 126) nazywała się Margites a nie „Margines" (ten humorystyczny błąd, i to w przedruku tekstu samego K. Morawskiego, przypisujemy już domyślnemu korektorowi, który nigdy nie słyszał o literaturze greckiej). Na s. 44 i 45 czytamy dwa listy K. Morawskiego pisane z Krakowa 8 i 9 stycznia 1877 r., a na s. 54 list z Rzymu pisany rzekomo 7 stycznia tegoż roku, choć z tekstu książki dowiadujemy się, że autor tych listów dopiero z Krakowa do Rzymu pojechał i zabawił tam najbliższych kilka miesięcy.

Zbierając razem dotychczasowe uwagi powiemy, że czytelnik obeznany skądinąd z życiem i twórczością Kazimierza Morawskiego znajdzie w tej książce sporo ważnych uzupełnień i nie opublikowanych dotąd szczegółów, podmalowujących zwłaszcza życie prywatne i domowe tego uczonego u schyłku jego kariery, a każdy zainteresowany kulturą i życiem naukowym Krakowa na początku XX w. przeczyta ją z przyjemnością i pożytkiem, jeśli zachowa niezbędny krytycyzm. Nieroztropnie natomiast postąpiłby ten, kto by się zadowolił tym tylko, co o wielkim humaniście z książki jego syna dowiedzieć się potrafi.

Marian Plezia (Kraków)

Eos LXIII 1975

LXIX SPRAWOZDANIE
z czynności
POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO
za okres od 18 X 1971 do 1 VI 1972

(Na podstawie protokołu opracowała Krystyna Popławska)

A

1. Sześćdziesiąte dziewiąte Walne Zgromadzenie Polskiego Towarzystwa Filologicznego w dniach 26—28 czerwca 1972 r. w Sopocie

LXIX Walne Zgromadzenie Polskiego Towarzystwa Filologicznego otworzył Prezes Towarzystwa, prof. dr Kazimierz Kumaniecki, o godz. 9[00] w Auli Uniwersytetu Gdańskiego w Sopocie.

Po powitaniu przybyłych gości, delegatów oraz członków Towarzystwa prof. Kumaniecki wezwał zebranych do uczczenia minutą milczenia zmarłych członków PTF: dra Jana Bałabuszyńskiego z Koła Krakowskiego, mgra Józefa Jazowego z Koła Katowickiego oraz dra Józefa Mossakowskiego z Koła Toruńskiego. Następnie odczytał telegram od prof. dra M. Brożka, który z powodu choroby nie mógł wziąć udziału w Zjeździe. Prof. Brożek przesłał Towarzystwu życzenia owocnych obrad. Prezes Towarzystwa przekazał również zgromadzonym serdeczne życzenia honorowego członka PTF prof. dra Raoul Verdière'a z Brukseli.

Sesję przedpołudniową, której przewodniczył prof. dr Wiktor Steffen, otworzył referat prof. dra K. Kumanieckiego o Lukrecjuszu. W dyskusji nad referatem głos zabrali: doc. dr hab. Stefan Oświecimski, dr M. Chigerowa, mgr Z. Paździora, prof. dr I. Bieżuńska-Małowist, dr R. Danka.

Kolejny odczyt pt. *Wschód a imperium rzymskie* wygłosił prof. dr Józef Wolski. W dyskusji nad referatem udział wzięli: prof. dr A. Świderek, prof. dr I. Bieżuńska-Małowist, mgr Z. Paździora, dr R. Danka, doc. dr hab. S. Oświecimski, prof. dr K. Kumaniecki.

Sesję popołudniową poświęcono sprawom administracyjnym. W pierwszym punkcie porządku dziennego odczytano sprawozdanie merytoryczne z działalności Zarządu Głównego. Sprawozdanie w zastępstwie nieobecnego Sekretarza Zarządu Głównego, prof. dr Anny Sadurskiej, odczytała dr Anna Komornicka. Następnie skarbnik Zarządu Głównego PTF, dr Stanisław Kalinkowski, przedstawił sprawozdanie finansowe Zarządu Głównego. Z kolei dr A. Komornicka odczytała sprawozdanie Komisji d/s Nauczania Języków Klasycznych w Szkolnictwie Średnim i Wyższym. Sprawozdanie w formie memoriału opracowali doc. dr hab. Maria Cytowska, prof. dr S. Ostrowski oraz prof. dr Anna Sadurska. Memoriał przesłano na ręce Komisji Ekspertów dla Badania Stanu Oświaty w Polsce. Dr Komornicka zapoznała zebranych z pismami Zarządu Głównego i odpowiedziami Ministerstwa Oświaty i Wychowania w sprawie nauczania łaciny oraz studiów filologii klasycznej.

Sprawozdanie Redakcji „Eos" złożył prof. dr Wiktor Steffen. W okresie sprawozdawczym ukazały się dwa zeszyty „Eos", zeszyt drugi za rok 1971 oraz zeszyt pierwszy za rok 1972. Ponadto zeszyt drugi za rok 1972 znajdował się już w druku i przekazano

wydawnictwu materiały do zeszytu pierwszego za rok 1973. Prof. Steffen podkreślił z zadowoleniem coraz szerszy udział młodszych pracowników nauki w publikacjach „Eos". W zakończeniu sprawozdania prof. Steffen podziękował gorąco w imieniu Redakcji wszystkim współpracownikom, którzy walnie przyczynili się do tego, iż „Eos" pozostaje nadal atrakcyjnym czasopismem naukowym nie tylko w kraju, lecz również za granicą.

Następny punkt programu poświęcony był sprawozdaniom terenowych Kół PTF. Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej odczytał jej przewodniczący, doc. dr hab. Jan Horowski. Tekst sprawozdania brzmiał: „Główna Komisja Rewizyjna w dniu 25 VI 1972 dokonała kontroli dowodów księgowych, Księgi Dziennik – Głównej, kart kontowych i kart wydatków pod względem formalnym i stwierdziła zgodność zapisów oraz celowość wydatków".

Odczytane sprawozdania poddano pod dyskusję, w której zabrali głos doc. dr hab. L. Witkowski, mgr Z. Paździora, mgr A. Trybus, prof. dr O. Jurewicz, dr R. Danka, doc. dr habil. S. Oświecimski. Dyskutanci podkreślili energiczną działalność Kół. Prof. dr K. Kumanicki wyraził w imieniu własnym i zebranych gorące podziękowania Redakcji „Eos" w osobie prof. dra W. Steffena oraz prof. dra J. Wikarjaka za ofiarną i wytężoną pracę.

Po dyskusji nad sprawozdaniami Prezes Towarzystwa zreferował wniosek Krakowskiego Koła PTF dotyczący m. in. wprowadzenia języka łacińskiego jako przedmiotu obowiązującego do szkół licealnych, opieki nad młodą kadrą nauczycielską języka łacińskiego, wprowadzenia fakultatywnego nauczania języka greckiego do niektórych liceów ogólnokształcących oraz ilościowego zmniejszenia grup na lektoratach łaciny. Wniosek Koła Krakowskiego był powtórzeniem postulatów zawartych w piśmie Koła Krakowskiego z dnia 20 stycznia 1972 r. Pismo to zostało uwzględnione w memoriale przesłanym przez Zarząd Główny Komisji Ekspertów. Zarząd Główny postanowił przekazać wniosek Koła Krakowskiego Komisji d/s Nauczania Języków Klasycznych. Jednocześnie Zarząd Główny PTF złożył gorące podziękowanie Komisji wyrażając nadzieję, że w przyszłości działalność jej będzie równie owocna i energiczna.

W toku dalszych obrad Zarząd Główny zatwierdził decyzję Komisji Nagród. Wniosek Komisji złożony przez jej przewodniczącego, doc. dra habil. S. Oświecimskiego, dotyczył przyznania dwóch równorzędnych nagród w wysokości 2500 zł dr Gabrieli Pianko oraz mgrowi Adamowi Miętusowi w uznaniu ich wielkich zasług dla Towarzystwa i został przyjęty przez Zarząd. Doc. Oświecimski zaznaczył, że wysunięty przez Warszawskie Koło PTF kandydat do nagrody prof. dr S. Ostrowski wycofał swą kandydaturę motywując swą decyzję tym, iż przyznanie mu członkostwa honorowego PTF uważa za najwyższą nagrodę Towarzystwa. Ponieważ nagrodzeni nie brali udziału w Walnym Zgromadzeniu, przesłano im nagrody wraz z depeszą gratulacyjną od Prezesa PTF.

Następnie dokonano wyboru Komisji Nagród na kolejne dwa lata. W skład Komisji weszli: prof. dr O. Jurewicz jako jej przewodniczący, prof. dr J. Pliszczyńska, doc. dr habil. L. Witkowski, mgr M. Wujtewiczowa, prof. dr J. Wikarjak.

Ostatni punkt porządku dziennego poświęcony był wolnym wnioskom. Członek Wrocławskiego Koła PTF odczytał petycję podpisaną przez 25 studentów filologii angielskiej Uniwersytetu Wrocławskiego, zawierającą postulat zwiększenia wymiaru godzin języka łacińskiego na filologii angielskiej. Następnie uchwalono wysłać depesze od uczestników Walnego Zgromadzenia do wiceprezesa PTF, prof. dra Jerzego Schnaydra, do prof. dra Stanisława Ostrowskiego, mgra Adama Miętusa oraz prof. dra Mieczysława Brożka. Ustalono również datę i miejsce przyszłego, LXX Walnego Zgromadzenia PTF, którego organizacji podjęło się Toruńskie Koło PTF. Prezes Koła,

doc. dr Leon Witkowski, serdecznie zaprosił wszystkich zebranych do wzięcia udziału w przyszłym toruńskim Walnym Zgromadzeniu PTF.

Sesji naukowej w drugim dniu obrad, tj. 27 VI, przewodniczył prof. dr Józef Wolski. Obrady rozpoczęto o godz. 9^{00}. W czasie sesji tej wygłoszono trzy referaty. Pierwszym był referat prof. dr Anny Świderkówny, pt. *Wśród nowych papirusów*. Z kolei prof. dr Jerzy Łanowski wygłosił referat pt. *Menander odzyskany*. W dyskusji nad referatami udział wzięli: prof. dr J. Wikarjak, dr A. Komornicka, doc. dr habil. S. Oświecimski, prof. dr W. Steffen, prof. dr K. Kumaniecki, dr R. Danka oraz dr S. Dworacki. Ostatnim referatem sesji przedpołudniowej był referat doc. dra hab. Bogdana Rutkowskiego pt. *Santorin — nowe Pompeje*. W dyskusji nad referatem udział wzięli: prof. dr E. Konik, doc. dr L. Witkowski, prof. dr J. Wolski.

Sesję popołudniową, której przewodniczył doc. dr S. Oświecimski, poświęcono zagadnieniom dydaktycznym. Referat pt. *Czynniki sprzyjające efektywnemu nauczaniu języka łacińskiego w szkole średniej i wyższej* wygłosił mgr Feliks Wujtewicz. W dyskusji udział wzięli: mgr Jawiński, mgr T. Simla, mgr Z. Paździora, mgr M. Wujtewiczowa, mgr L. Kosyrczyk, doc. dr J. Horowski oraz mgr R. Szulc.

Po dyskusji Prezes Towarzystwa, prof. dr K. Kumaniecki, dokonał zamknięcia Zjazdu. Profesor Kumaniecki w imieniu własnym oraz członków Towarzystwa złożył gorące podziękowanie organizatorce Zjazdu mgr Marii Wujtewicz za świetną organizację Zjazdu oraz niezwykle ofiarną i trudną w miejscowych warunkach pracę. Prof. dr Kumaniecki zwrócił się na zakończenie do zebranych, prosząc o nadsyłanie sugestii dotyczących tematyki Zjazdu w Toruniu w 1973 r.

Wieczorem o godz. 19^{15} odbyło się przedstawienie szkolne *Kupiec* Plauta, wykonane przez uczniów II LO w Gdańsku-Wrzeszczu. Organizatorem i reżyserem przedstawienia był gorliwy i ceniony popularyzator antyku wśród młodzieży prof. Piotr Gruszka.

Ostatni, trzeci dzień Zjazdu poświęcono imprezom kulturalnym. Po referacie pt. *Nauka łaciny i greki w Gdańskim Gimnazjum Akademickim* (XVI—XVII w.), wygłoszonym przez doc. dra Mariana Pelczara i dyskusji nad referatem uczestnicy Zjazdu zwiedzili Gdańską Starówkę oraz wystawę starodruków i rękopisów związanych z antykiem, zorganizowaną staraniem doc. Pelczara oraz jego współpracowników z Zakładu Biblioteki Gdańskiej.

2. Działalność Zarządu Głównego PTF za okres od dn. 18 X 1971 do dn. 1 VI 1972

W okresie sprawozdawczym Zarząd Główny odbył trzy posiedzenia Wydziału w tym jedno posiedzenie w pełnym składzie.

Wyjątkowo krótki okres sprawozdawczy Zarząd Główny PTF poświęcił na realizację uchwał Walnego Zjazdu PTF w Katowicach. Wśród uchwał i zaleceń realizowanych przez Zarząd Główny na pierwszy plan wysunęła się sprawa dydaktyki. Ciężar prac związanych ze sprawą nauczania języków klasycznych w szkołach średnich spoczął na barkach dwóch osób: doc. dr habil. Marii Cytowskiej oraz prof. dra Stanisława Ostrowskiego. Zarząd Główny opracował i rozesłał do kół terenowych PTF oraz Okręgowego Ośrodka Metodycznego, aktywistów i dydaktyków ankietę w sprawie nauczania łaciny. Wyniki ankiety posłużyły jako materiał do Memoriału dla Komisji Ekspertów. Memoriał opracowany przez doc. dr M. Cytowską, doc. dr A. Sadurską oraz prof. dra S. Ostrowskiego, ostatecznie zredagowany przez doc. dr M. Cytowską, został przesłany na ręce Przewodniczącego Komisji Ekspertów dla Spraw Zbadania Stanu Oświaty w Polsce, prof. dra Jana Szczepańskiego oraz do prof. dra Wincentego Okonia. Ponadto Zarząd Główny przesłał do władz oświatowych szereg pism w spra-

wie nauczania łaciny. Na pisma te otrzymano częściowo odpowiedzi z Ministerstwa Oświaty i Wychowania. Na pismo w sprawie zwiększenia wymiaru godzin łaciny w klasach I i II liceów ogólnokształcących Ministerstwo przysłało odpowiedź, że dezyderat ten będzie ponownie rozważony. Z odmowną odpowiedzią Ministerstwa spotkał się postulat przywrócenia poprzedniego wymiaru godzin łaciny w programach studiów dla filologii angielskiej i germańskiej. Na pismo w sprawie powołania instruktorów języka łacińskiego w ośrodkach metodycznych Ministerstwo przesłało odpowiedź, iż wniosek ten został przekazany Ośrodkowi Metodycznemu i kuratoriom okręgów szkolnych.

Zarząd Główny PTF przekazał również Radzie Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Śląskiego sugestię dotyczącą powołania neolatynisty, filologa klasycznego, do zespołu lektorów przy tym Uniwersytecie. Na wniosek ten Zarząd nie otrzymał odpowiedzi.

Realizując zalecenie Katowickiego Zjazdu PTF Zarząd Główny przy współudziale Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej PAN zorganizował dyskusję w sprawie powołania do życia nowego organu wydawniczego neolatynistyki. Dyskusja ta odbyła się w dniu 26 II 72. Po rozpatrzeniu wielu propozycji postanowiono ostatecznie zorganizować dalszą dyskusję nad tą sprawą w gronie złożonym z członków Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej i zainteresowanych specjalistów. Organizacja dyskusji została powierzona prof. drowi M. Brożkowi.

Wniosek Koła Krakowskiego w sprawie publikacji materiałów bibliograficznych okazał się niemożliwy do zrealizowania.

Poza tym w okresie sprawozdawczym Zarząd Główny prowadził bieżącą korespondencję z władzami PAN oraz FIEC. Prowadzono również korespondencję z Ars Polona i z zagranicznymi korespondentami w sprawie sprzedaży „Eos". Kontynuowano działalność związaną z prowadzeniem Biblioteki Towarzystwa. Ostatnie miesiące poświęcono na opracowanie koncepcji Walnego Zgromadzenia PTF w r. 1972.

Zarząd Główny interweniował również z pomyślnym skutkiem w sprawie przywrócenia rekrutacji na Uniwersytecie Łódzkim na filologię klasyczną.

W ramach stałej działalności administracyjnej Zarząd Główny rozdzielił między terenowe Koła PTF dotacje na cele popularyzacji wiedzy o antyku oraz starał się o zmniejszenie zadłużeń poszczególnych Kół. Nadto zgodnie z regulaminem Zarząd Główny współpracował z Komisją Nagród. Zarząd zatwierdził pięć kandydatur nadesłanych przez Koła terenowe: Krakowskie, Piotrkowskie, Toruńskie oraz Warszawskie. Kandydatury przekazano przewodniczącemu Komisji Nagród, doc. drowi S. Oświecimskiemu.

3. Stan finansowy

SPRAWOZDANIE FINANSOWE ZARZĄDU GŁÓWNEGO PTF ZA OKRES OD DNIA 2 X 71 DO DNIA 15 VI 72

Wpływy		
1. Dotacja PAN	187 800.—	
2. Sprzedaż wydawnictw	14 068.—	
3. Składki członkowskie	6 344.—	
4. Zwrot nadpłat	3 776,80	
razem wpływy	211 988,80	
saldo na dzień 1 X 1971	128 730,67	
		Ogółem 340 719,47
		Wydatki 207 905,40
		Saldo na dn. 15 VI 1972 132 814,07

Wydatki

1.	Osobowy fundusz płac	14 400,–
2.	Bezosobowy fundusz płac	6 236,20
3.	Nagrody PTF	5 000,–
4.	Składki ZUS	2 265,40
5.	Materiały biurowe, druki	955,20
6.	Koszty podróży	35 944,10
7.	Usługi materialne	471,90
8.	Popularyzacja	9 800,–
9.	Druk Eos	61 101,–
10.	Honoraria Eos	71 101,–
11.	Opłaty pocztowe	558,60
12.	Różne	72,–
	Ogółem wydatki	207 905,40

B

SPRAWOZDANIA KÓŁ PTF

1. Sprawozdanie Koła Gdyńsko-Gdańskiego

Zarząd Koła: przew. – mgr Maria Wujtewicz, sekr. – mgr Feliks Wujtewicz, skarbn. – mgr Barbara Mossakowska; Komisja Rewizyjna: mgr Adela Sławińska, mgr Maria Illukiewicz.

Zebrania naukowe:

1. Mgr M. Wujtewicz: *Sprawozdanie z LXVIII Walnego Zgromadzenia PTF w Katowicach.*
2. Mgr M. Wujtewicz: *Gajcego „Homer i orchidea" po raz drugi (z okazji jubileuszowego wznowienia w teatrze „Wybrzeże")*
3. Mgr J. Gruchała: *Uwagi o realizacji materiału w poszczególnych klasach licealnych.*
4. Prof. dr K. Kumaniecki: *Problemy Cezarowe.*
5. Dr A. Komornicka: *Zbiory sztuki starożytnej i średniowiecznej w Muzeum fundacji Abegg w Riggisberg (Szwajcaria).*

Koło liczy 21 członków.

2. Sprawozdanie Koła Katowickiego

Zarząd Koła: przew. – mgr Józef Jazowy (pełnił funkcję do dn. 21 V 1972). Po śmierci mgra Jazowego funkcję przewodniczącego Koła przejął wiceprzew. Koła, mgr Leon Kosyrczyk, sekr. – mgr Helena Morawcowa, skarb. – mgr Zdzisław Paździora.

Zebrania naukowe:

1. Dr W. Wałek: *Przedsiębiorczy pantagrueliczny apostoł antyku, dr Ernest Heineman.*
2. Mgr J. Chrzan-Dubińska: *Aktywizacja języka łacińskiego w oparciu o pomoce naukowe.*
3. Dr H. Myśliwiec: *Opis kuźnic śląskich Krzysztofa Wintera i Walentego Roździeńskiego.*
4. Mgr H. Warchoł: *Uwagi do programu nauczania łaciny nadobowiązkowej i trudności w realizacji programu.*
5. Mgr L. Kosyrczyk: *Związki językowe i kulturalne języków romańskich z łaciną ze szczególnym uwzględnieniem języka francuskiego.*

Koło poniosło bolesną stratę w osobie długoletniego Prezesa Koła mgra Józefa Jazowego. Mimo bardzo trudnych warunków Koło prowadziło żywą działalność na terenie Katowic oraz miast okręgu katowickiego.

Koło liczy 41 członków.

3. Sprawozdanie Koła Kieleckiego

Zarząd Koła: przew. — mgr Adam Miętus, sekr. — mgr Zofia Siedlecka, skarbn. — mgr Zofia Sadowska, członek Zarządu — dr Janusz Daniewski.

Zebrania naukowe:

1. Mgr Z. Siedlecka: *Sprawozdanie z LXVIII Zjazdu PTF w Katowicach.*
2. Mgr W. Wójcik: *Topografia antycznego Rzymu* (z przeźroczami).
3. Mgr W. Wójcik, *Pompei* (z przeźroczami).
4. Mgr A. Miętus: a) *Problemy tłumaczenia Liwiusza,* b) *Projekt konferencji metodycznej dla WODKO.*
5. Mgr M. Garbaczowa: a) *O wydawnictwie „W dawnym Rzymie"*, b) *O książce Nick von Holst, „Rom"*.
6. Mgr W. Wójcik: *O wydawnictwie „W dawnych Atenach"*.
7. Mgr Z. Siedlecka: *O książce E. Dored, „Kochałam Tyberiusza"*.

Ponadto odbyło się 6 wykładów publicznych we współpracy z Oddziałem PAN w Krakowie i WDK w Kielcach. Odczyty wygłosili: prof. dr Marian Plezia, dr Julia Mrukówna, dr Joachim Śliwa, doc. dr hab. Romuald Turasiewicz.

Koło liczy 15 członków.

4. Sprawozdanie Koła Krakowskiego

Zarząd Koła: przew. — prof. dr Mieczysław Brożek, z-ca przew. — mgr Danuta Zazulowa, sekr. — dr Józef Korpanty, skarbn. — dr Jan Kołtowski, członkowie Zarządu — prof. dr Marian Plezia, mgr Anna Kozłowska, mgr Krystyna Czyż, mgr Stanisław Żurek; Komisja Rewizyjna: prof. Józef Pletnia, dr Jan Bałabuszyński, mgr Zofia Zamiejska, doc. dr habil. Romuald Turasiewicz, mgr Antoni Siekierzyński.

Zebrania naukowe:

1. Prof. dr M. Plezia: *Czy Cycero był filozofem eklektycznym?*
2. Prof. dr M. Brożek: *Liwiusz w przekładach polskich.*
3. Doc. dr habil. R. Turasiewicz: *Krytyczne omówienie książki G. J. D. Aaldersa pt. „Die Theorie der gemischten Verfassung im Altertum"*.
4. Mgr K. Korus: *O powstaniu traktatu Plutarcha „De audiendis poetis"*.
5. Dr S. Stabryła: *Funkcja noweli w dziele Liwiusza.*
6. Dr J. Korpanty: *Ze słownika politycznego republiki rzymskiej.*
7. Prof. Z. Cierniakowa: *Nowe przekłady Horacego.*
8. B. Włodarz: *Z podróży po Italii.*

W okresie sprawozdawczym powołano przy Krakowkim Kole PTF w dniu 9 X 71 Sekcję teatrologiczną. Pracami sekcji kierował dr Władysław Józef Dobrowolski. Udział w pracach brali wykładowcy PWST w Krakowie oraz wykładowcy PWSP, aktorzy znanych krakowskich teatrów, a także dyrektor Estrady Ziemi Krakowskiej, mgr Jerzy Krasicki. W okresie sprawozdawczym sekcja przygotowywała spektakl *Antygony* Sofoklesa w tłum. M. Brożka.

Koło prowadziło również żywą działalność popularyzacyjną. Zorganizowano kurs języka greckiego w wymiarze 2 godzin tygodniowo. Grupę początkującą prowadził dr Jan Bałabuszyński, grupę zaawansowaną mgr K. Korus. Poza tym K. Korus oraz dr J. Bałabuszyński wygłosili na terenie V LO w Krakowie pogadanki w ramach popularyzacji wiedzy o antyku.

5. Sprawozdanie Koła Lubelskiego

Zarząd Koła: przew. — prof. dr Janina Pliszczyńska, z-ca przew. — prof. dr Stanisław Łoś, sekr. — mgr Robert Chodkowski, skarbn. — dr Henryk Wójtowicz.

Zebranie naukowe:

1. Dr W. Michałowski: *Analiza logiczna zdania warunkowego w świetle tekstów Sektusa Empiryka.*
2. Prof. dr J. Łanowski: *Historia o królowej trojańskiej* („*Hekabe*" *Eurypidesa*).
3. Prof. dr J. Łanowski: *Z anegdoty antycznej.*
4. Doc. dr A. Sadurska: *Z wędrówek archeologicznych po Bliskim Wschodzie.*
5. Doc. dr A. Sadurska: *Portrety rzymskie w Polsce.*
6. Prof. dr J. Pliszczyńska: „*Teajtet*" *jako dramat rodzenia.*
7. Dr K. Dąbrowski: „*Calisia*" *Ptolemeuszowa w świetle wyników badań archeologicznych.*
8. Doc. dr habil. H. Szelest: *Rola mitologii w* „*Sylwach*" *Stacjusza.*

Oprócz zebrań naukowych Zarząd Koła odbył dwa zebrania poświęcone sprawom organizacyjnym.

Koło liczy 34 członków.

6. Sprawozdanie Koła Łódzkiego

Zarząd Koła: przew. — doc. dr Stefan Oświecimski, z-ca przew. — mgr Tamara Simlowa, sekr. — dr Ignacy Ryszard Danka, skarbn. — mgr Łucja Macherowa, członek Zarządu — mgr Stanisława Grzelakowska; Komisja Rewizyjna: mgr Zofia Lisikowa, mgr Bronisława Krajewska, mgr Wanda Gawłowska.

Zebrania naukowe:

1. Doc. dr J. Starnawski: *Ze studiów nad Stanisławem Orzechowskim*: a) *Tadeusza Sinki* „*Erudycja klasyczna Orzechowskiego*" *po latach*; b) „*Orzechowski łaciński i polski*".
2. Dr I. R. Danka: *Wspólne pierwiastki w religii Greków i Ariów indyjskich.*
3. Dr A. Komornicka: *Pojęcie prawdy* (*alétheia*) *i fałszu* (*pseudos*) *w poezji Pindara.*
4. Mgr I. Kmiecik: *Korelacja lekcji języka łacińskiego z wiadomościami z matematyki w oparciu o adaptowane teksty Euklidesa.*

Mgr Adam Trybus: *Modele pracy domowej z języka łacińskiego.*

Mgr Michał Siemiński; *Tezy prelekcji* „*Elementy kultury egejskiej w Metamorfozach Owidiusza* (*Dedal i Ikar*)". (Zebranie zorganizowano wespół z Kołem Piotrkowskim.)

5. Mgr W. Gawłowska: *Niezachowane pisma Apulejusza z Madaury.*

Dr I. R. Danka: *W obronie praw autorskich Tomasza Elsaessera, autora dzieła pt. Ars Latine loquendi — Nos in schola Latine loquimur.*

6. Prof. dr K. Kumaniecki: *Pierwsza mowa obrończa Cycerona.*
7. Mgr H. Konarzewski: *Wprowadzenie składni ablativus absolutus.*
8. Dr T. Fijałkowski: *Andrzej Frycz-Modrzewski wobec tradycji prawa antycznego.*

Koło współpracuje z Sekcją Języka Łacińskiego Okręgowego Ośrodka Metodycznego. W ramach współpracy zorganizowano dla młodzieży szkół średnich dwa konkursy znajomości języka łacińskiego. Poza tym wygłoszono w szkołach średnich odczyty popularyzujące wiedzę o antyku. Odczyty wygłosili: mgr H. Rogozińska, mgr T. Simlowa, mgr W. Gawłowska, mgr N. Filutowicz, mgr Z. Lisikowa.

Koło liczy 24 członków.

7. Sprawozdanie Koła Piotrkowskiego

Zarząd Koła: przew. — mgr Adam Trybus, sekr. — mgr Irena Kmiecik, skarbn. — mgr Zofia Rosenbach.

Zebrania naukowe:

1. Mgr I. Kmiecik: *Sprawozdanie z LXVIII Walnego Zgromadzenia PTF w Katowicach.*

2. Mgr I. Kmiecik: *X-lecie Piotrkowskiego Koła PTF.*

3. Mgr A. Trybus: *Jak zwiększyć efektywność pracy domowej.*

4. Prof. M. Siemiński: *Kultura egejska.*

Koło Piotrkowskie współpracuje z Okręgowym Ośrodkiem Metodycznym Kuratorium Okręgu Szkolnego w Łodzi. Staraniem Koła przygotowano konferencję dla nauczycieli języka łacińskiego z woj. łódzkiego i miasta Łodzi. Na program konferencji, która odbyła się 25 I 72 w Piotrkowie, złożyły się:

1. Lekcja w klasie III na podstawie tekstu wziętego z Euklidesa, poprowadzona przez mgr I. Kmiecik. Po lekcji wywiązała się żywa dyskusja.

2. Prof. M. Siemiński: *Refleksy kultury egejskiej w micie o Dedalu i Ikarze.*

3. Mgr A. Trybus: *O maksymalną skuteczność pracy domowej — modele pracy umysłowej ucznia.*

4. M. Zasempa: *Z historii Piotrkowa.*

W ramach popularyzacji wiedzy o antyku zorganizowano wespół z Okręgowym Ośrodkiem Metodycznym konkurs ze znajomości *Eneidy* Wergiliusza. Wygłoszono poza tym pogadanki o kulturze rzymskiej.

Koło liczy 14 członków.

8. Sprawozdanie Koła Poznańskiego

Zarząd Koła: przew. — prof. dr Jan Wikarjak, z-ca przew. — doc. dr Jan Horowski, sekr. — dr Ignacy Lewandowski, skarbn. — dr Kazimierz Liman, członkowie Zarządu — mgr Klemens Kruszewski, prof. dr Michał Swoboda, prof. dr Wiktor Steffen, mgr Maria Wikarjakowa; Komisja Rewizyjna: mgr Jadwiga Heinke, mgr Andrzej Czapliński, dr Andrzej Wójcik.

Zebrania naukowe:

1. Mgr E. Zakrzewska-Gębka: *Sprawozdanie z Walnego Zgromadzenia PTF w Katowicach.*

2. Prof. dr J. Wikarjak: *Listy otwarte Cycerona.*

3. Prof. dr W. Steffen: *Klasyfikacja dramatów satyrowych.*

4. Doc. dr J. Horowski: *Folklor w „Idyllach" Teokryta.*

5. Dr W. Pająkowski: *Powstanie państwa Illirów.*

6. Mgr M. Wesoły: *Metodologiczne podstawy atomistyki starogreckiej.*

7. Dr A. Wójcik: *Realia historyczne i geograficzne w epodach Horacego.*

8. Prof. dr S. Parnicki-Pudełko: *Polskie odkrycia archeologiczne w Novae.*

W ramach działalności popularyzacyjnej odczyty z zakresu kultury antycznej wygłosili: mgr Z. Danielewiczowa, dr S. Dworacki, dr J. Lewandowski, mgr E. Zakrzewska-Gębka, dr J. Danielewicz. Prócz tego w Kółku Miłośników Kultury Greckiej działającym na terenie szkoły średniej prowadzone są kursy języka greckiego w trzech grupach: początkującej, średniej i zaawansowanej.

Koło liczy 67 członków.

9. Sprawozdanie Koła Toruńskiego

Zarząd Koła: przew. — doc. dr Leon Witkowski, z-ca przew. — prof. dr Zofia Abramowiczówna, sekr. — mgr Maria Mołodcówna, z-ca sekr. — mgr Adam Domański, skarbnik — mgr Leonard Jarzębowski, z-ca skarbn. — dr Witold Wróblewski, członkowie Zarządu — doc. dr Barbara Józefowiczowa, doc. dr Maria Jaczynowska, mgr Marceli Wielewski, mgr Ireneusz Mikołajczyk, dr Marian Szarmach; Komisja Rewizyjna: doc. dr Wiktor Kornatowski, mgr Regina Czmielowa, mgr Izabela Pszczółkowska.

Zebrania naukowe:

1. Doc. dr L. Witkowski: *Sprawozdanie z Walnego Zgromadzenia PTF w Katowicach.*

Doc. dr Zofia Abramowiczówna, *Dwa przekłady „Eneidy".*

2. Doc. dr Z. Abramowiczówna: *Najnowsze Wergiliana.*
3. Doc. dr A. Sadurska: *Z wędrówek archeologicznych po Syrii i Turcji.*
4. Doc. dr A. Sadurska: *Portrety rzymskie w Polsce.*
5. Doc. dr B. Józefowiczowa: *Horacy a Propercjusz.*
6. Doc. dr L. Witkowski: *Sprawozdanie z ogólnopolskiego zjazdu lektorów łaciny.*

Dr M. Szarmach: *Z najnowszych badań nad Kypriami.*

Prócz odczytów naukowych członkowie Koła wygłosili 10 odczytów popularno-naukowych. Odczyty wygłosili: dr M. Szarmach, dr W. Wróblewski, mgr Zofia Neuman, mgr I. Mikołajczyk.

Koło liczy 41 członków.

10. Sprawozdanie Koła Warszawskiego

Zarząd Koła: przew. — prof. dr Kazimierz Kumaniecki, z-ca przew. — doc. dr Hanna Szelest, sekr. — dr Jerzy Mańkowski, skarbn. — mgr Jerzy Axer, członkowie Zarządu — mgr Krystyna Kreyser, mgr Krystyna Paulo de Silva, dr Maria Pąkcińska, mgr Krystyna Popławska, dr Jerzy Wojtczak; Komisja Rewizyjna: dr Katarzyna Augustyniak, mgr Irena Borzymińska-Majowa, mgr Helena Gesztoft; Sekcja Popularyzacji: przew. — mgr Krystyna Turska, stała współpraca — prof. dr Lidia Winniczuk.

Zebrania naukowe:

1. Dr G. Pianko: *Omówienie książki I. Trencsenyi-Waldapfla „Von Homer bis Vergil".*
2. Doc. dr M. Cytowska: *Realizm w „Adagiach" Erazma z Rotterdamu.*
3. Prof. dr I. Hahn (Budapeszt): *Appian und Hannibal.*
4. Mgr K. Kreyser: *Pomoce audiowizualne w nauczaniu języka łacińskiego.*
5. Doc. dr H. Szelest: *Rola mitologii w kompozycji „Sylw" Stacjusza.*
6. Dr A. Komornicka: *Pojęcie prawdy i fałszu w twórczości Pindara.*
7. Mgr H. Cichocka: *Planowość kompozycji Ammiana Marcellina.*
8. Dr J. Mańkowski: *Fragment z nieznanej tragedii w Cycerona De Oratore III 158.*
9. Mgr A. Soczewka: *Dialogi Kacpra Pętkowskiego.*
10. Prof. dr K. Kumaniecki: *Rytmika prozy Cycerońskiej i krytyka tekstu.*

W posiedzeniach naukowych prócz członków Koła brali udział również studenci IV i V roku filologii klasycznej (od stycznia 72 r.). Reaktywowano Sekcję Czytania Autorów Greckich. Sekcji przewodniczy prof. dr K. Kumaniecki, udział w pracach sekcji bierze ok. 20 osób. Zebrania odbywają się co 2 tygodnie. Opracowuje się przekład *Żywotu Antoniusza* Plutarcha.

W ramach popularyzacji wiedzy o antyku Sekcja Popularyzacji zorganizowała 10 odczytów dla młodzieży w lokalu Zakładu Filologii Klasycznej. Kontynuowano również wygłaszanie odczytów w Domu Rencistów im. Matysiaków oraz DDK na Ochocie. Nawiązano kontakt z klubem Rencistów Domu Kultury na Żoliborzu. Wygłoszono tam 4 odczyty. Poza tym jeden odczyt wygłoszono w Klubie Rencistów na Krakowskim Przedmieściu, następnie odczyt w Świetlicy Młodzieżowej przy ul. Brackiej oraz wykłady na S. U. P. przy TWP i w LO im. Kochanowskiego. Odczyty wygłosili: prof. dr Lidia Winniczuk, mgr A. Niwiński, dr J. Mańkowski, dr Z. Piszczek, doc. dr Anna Sadurska, mgr B. Kurzynina, mgr S. Skała, mgr A. Jaźnicki, mgr A. Słomczyńska, mgr K. Kreyser.

Utworzono 4 grupy nauki języków: łacińskiego, greckiego oraz nowogreckiego. Kurs łaciny dla początkujących prowadziła mgr Bronisława Kurzynina, dla zaawan-

sowanych mgr Alicja Zielińska, grekę dla początkujących mgr Słomczyńska, język nowogrecki — mgr Krystyna Śmiałek. Sekcja zorganizowała również olimpiadę łacińską. W olimpiadzie wzięło udział 54 uczniów. Sekcja zorganizowała również dla klas licealnych Kółko Miłośników Kultury Antycznej. Odbyło się 6 spotkań. Cykl odczytów na temat *Rzym w historii i legendzie* prowadziła prof. dr Lidia Winniczuk.

Koło liczy 95 członków. Przyjęto czterech nowych członków, skreślono 3.

11. Sprawozdanie Koła Wrocławskiego

Zarząd Koła: przew. — doc. dr Ludwika Rychlewska, z-ca przew. — dr Herbert Myśliwiec, sekr. — dr Janina Gajda, z-ca sekr. — mgr Maria Kulewska, skarbn. — mgr Stanisław Wilczyński, członkowie Zarządu: prof. dr Eugeniusz Konik, mgr Władysława Jamroz, mgr Kazimierz Kopeć; Komisja Popularyzacji Wiedzy o Antyku: przew. — dr Wiesław Tyszkowski; Komisja Rewizyjna: przew. — dr Józef Mantke, członkowie: mgr Zofia Augustyn, mgr Zofia Myśliwcowa.

Zebrania naukowe:

1. Dr K. Migoń: *Udział łaciny w tworzeniu języków nowożytnych.*
2. Doc. dr T. Kotula: *Wrażenia z pobytu w Tunezji.*
3. Doc. dr L. Skurzak: *Małżeństwa grupowe w Indiach starożytnych.*
4. Doc. dr H. Wałkówska: *Szlaki morskie Drawidów.*
5. Prof. dr M. Plezia: *Kazimierz Morawski — człowiek i dzieło.*
6. Prof. dr A. Świderkówna: *Na pograniczu dwóch epok: Filippides i Filochoros.*
7. Doc. dr Z. Abramowiczówna: *Powtórzenia u Homera.*
8. Prof. dr L. Winniczuk: *Humor w „Fasti" Owidiusza.*

Ponadto członkowie Koła wygłosili odczyty w TWP, na Uniwersytecie Śląskim, w PAN Kraków, IBL Warszawa oraz w szkołach średnich. Odczyty wygłosili: prof. dr Jerzy Łanowski, doc. dr Stefan Zabłocki, doc. dr Hanna Wałkówska, dr Herbert Myśliwiec, prof. dr Eugeniusz Konik, dr Józef Mantke.

Poza tym w dwóch liceach prowadzona jest nauka języka greckiego, przy czym w jednym jako obowiązkowego przedmiotu humanistycznego.

Koło liczy 45 członków.

CONSPECTUS MATERIAE

Paginae

Steffen Victor: Quaestiunculae satyricae . . . . . 5—13

Komornicka Anna M.: Uwagi o języku erotycznym starej komedii attyckiej (Remarques sur le langage érotique de l'ancienne comédie attique) 15—35

Plezia Marianus: De Ptolemaeo pinacographo . . . . . 37—42

Andrzejewski Roman: Listy polecające Cycerona w świetle antycznych zasad rekomendacji (Quo modo Cicero commendandi doctrinam in epistulis servaverit?) . . . . . 43—59

Swoboda Michaël: De dei notione et trium heroum erga deos mente in *Aeneide* descripta . . . . . 61—73

Szelest Hanna: Valete manes inclitorum rhetorum (Ausonius' Commoratio professorum Burdigalensium) . . . . . 75—87

Safarewicz Jan: Note sur le développement de l'*i* davant une voyelle en latin . . . . . 89—95

Hemmerdinger Bertrand: L'étymologie égyptienne d'Athènes ('Αθῆναι < égytien ỉ t n) . . . . . 97—98

Morawiecki Lesław: The Power Conception of Alexander the Great and of Gaius Julius Caesar in the Light of Numismatic Sources . . . . . 99—127

Dąbrowa Edward: Pozycja społeczna galackiej arystokracji i jej podstawy gospodarcze (I-III wiek n.e.) — (La position sociale d'aristocratie galatique et sa base économique au I-III siècle ap. J.-C.) . . . 129—147

Weyssenhoff-Brożkowa Krystyna: Marcin ze Słupcy — poeta polskiego prerenesansu (De Martino de Słupca poeta Latino, aetatis litterarum renascentium praecursore Polono) . . . . . 149—164

Cytowska Maria: Erasme de Rotterdame et Marsile Ficin son maître . . 165—179

Starnawski Jerzy: W sprawie tekstów Piotra Rojzjusza nie włączonych do zbiorowego wydania w 1900 r. (De Petri Roysii scriptis a B. Kruczkiewicz omissis) . . . . . 181—183

Beylin Karolina i Szelest Hanna: Dr Gabriela Pianko (1893-1973) . . . . 185—190

Piszczek Zdzisław: Bibliografia prac Gabrieli Pianko . . . . . 191—207

CENSURAE LIBRORUM

Themistii Orationes quae supersunt. Recensuit H. Schenkl †. Opus consummaverunt G. Downey et A. F. Norman. Vol. II. Deutsche Akademie der Wissenschaften. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft 1971 (Lidia Winniczuk) . . 209—210

F. M. Snowden Jr., Blacks in Antiquity. Ethiopians in the Greco-Roman Experience. Cambridge (Mass.), Harvard Univ. Press 1970 (Jerzy Danielewicz) . . . . . 210—212

Sandor Kiss, Les transformatios de la structure syllabique en latin tardif. Debrecen 1972 (Michał Bednarski) . . . . . 212—215

Stanisław Orzechowski, Wybór pism. Oprac. J. Starnawski. Wrocław 1972. Biblioteka Narodowa. Seria I nr 210. (Maria Cytowska) . . . . . 216—218

Krzysztof Morawski, O Kazimierzu Morawskim (Ze wspomnień i kronik rodzinnych), Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1973 (Marian Plezia) 218—221

LXIX Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za okres od 18 X 1971 do 1 VI 1972 (Na podstawie protokołu opracowała Krystyna Popławska) . . . . . 223—232

CONSPECTUS TABULARUM

Po str.

Dr Gabriela Pianko 184

Index 35852/35715 **Cena zł 45.—**

INDEX AUCTORUM

	Paginae
Andrzejewski Roman (Lublini)	43
Bednarski Michał (Cracoviae)	212
Beylin Karolina (Varsaviae)	185
Cytowska Maria (Varsaviae)	165, 216
Danielewicz Jerzy (Posnaniae)	210
Dąbrowa Edward (Cracoviae)	129
Hemmerdinger Bertrand (Parisiis)	97
Komornicka Anna M. (Varsaviae)	15
Morawiecki Lesław (Cracoviae)	99
Piszczek Zdzisław (Varsaviae)	191
Plezia Marian (Cracoviae)	37, 218
Popławska Krystyna (Varsaviae)	223
Safarewicz Jan (Cracoviae)	89
Starnawski Jerzy (Lodziae)	181
Steffen Victor (Posnaniae)	5
Swoboda Michael (Posnaniae)	61
Szelest Hanna (Varsaviae)	75, 185
Weyssenhoff-Brożkowa Krystyna (Cracoviae)	149
Winniczuk Lidia (Varsaviae)	209

WARUNKI PRENUMERATY:

Przedpłaty na prenumeratę przyjmowane są do 10 grudnia na rok następny. Cena 1 prenumeraty rocznej wynosi zł 100.— Przedpłaty na prenumeratę krajową dla czytelników indywidualnych przyjmują urzędy pocztowe oraz listonosze. — Czytelnicy indywidualni mogą dokonywać przedpłat również na konto PKO nr 1-6-100020 Centrala Kolportażu Prasy i Wydawnictw „Ruch", Warszawa, ul. Towarowa 28. — Wszystkie instytucje państwowe i społeczne mogą zamawiać prenumeratę wyłącznie za pośrednictwem Oddziałów i Delegatur „Ruch" znajdujących się we wszystkich miastach powiatowych i wojewódzkich. — Prenumeratę ze zleceniem wysyłki za granicę, która jest o 40% droższa od krajowej, przyjmuje Biuro Kolportażu Wydawnictw Zagranicznych „Ruch", Warszawa, ul. Wronia 23, tel. 20-46-88, konto PKO nr 1-6-100 024. — Egzemplarze archiwalne można nabyć w Punkcie Wysyłkowym Prasy Archiwalnej „Ruch" — Warszawa, ul. Nowomiejska 15/17 na miejscu lub na zamówienie za zaliczeniem pocztowym.

SUBSCRIPTION

Subscription fees should be sent not later than the 10th of December for the comming year.

One-year subscription rate is 100 złoty. Subscription orders from abroad (40% dearer) can be placed with Biuro Kolportażu Wydawnictw Zagranicznych „Ruch", Warszawa, ul. Wronia 23, tel. 20-46-88; konto PKO nr 1-6-100 024. Copies out of print can be bought at: Punkt Wysyłkowy Prasy Archiwalnej „Ruch" — Warszawa, ul. Nowomiejska 15/17 or ordered C.O.D.